

Universitat
de les Illes Balears

TESI DOCTORAL
2015

**Programa de Doctorat de Perspectives
Metodològiques de la Investigació Històrica i
Historicoartística del Departament de Ciències
Històriques i Teoria de les Arts**

**D'UNA GUERRA A UNA ALTRA. ELS MILITARS
AFRICANISTES ESPANYOLS: DE BEN TIEB A
LLANO AMARILLO (1924-1936)**

Volum I

María Ángeles Recio García

Director: Antoni Marimon Riutort

Doctora per la Universitat de les Illes Balears

IN MEMORIAM

*Ángel Recio Aguado,
el meu padrí,
soldat en la Guerra del Rif*

ÍNDEX

Dedicatòria	2
Resum	7
Paraules clau	7
Résumé	8
Mots-clés	8
Abstract	9
Keywords	9
Agraïments	10
ASPECTES METODOLÒGICS.— PLANTEJAMENT DE LA HIPÒTESI GENERAL I DELS OBJECTIUS ESPECÍFICS	
I. Motivació pel tema d'estudi	12
II. Es gesta la veritable batalla	18
III. Primers passos	23
IV. Estat de la qüestió	26
V. Hipòtesi general i objectius específics	30
VI. Cronologia	32
COMENTARI DE LES FONTS.—LES FONTS PRIMÀRIES	
I. Arxius	35
II. Premsa de l'època	39
III. Cròniques de Guerra	42
IV. Diaris d'Operacions	47
V. Memòries	52
VI. Fons orals	60
METODOLOGIA.—LA CIÈNCIA HISTÒRICA	
	67

I. La documentació	67
II. El procés	70
III. L'evolució metodològica i temàtica de la Historia	72
INTRODUCCIÓ.—EL CONFLICTE BÈL·LIC EL LEIVMOTIV	79
I. D'una guerra a una altra	79
II. De Ben Tieb a Llano Amarillo: el camí cap a la Guerra Civil	85
III. Els capítols	96
CAPÍTOL I.—DE L'ORIGEN DEL PROTECTORAT ESPAÑOL AI MARROC AI SEU ESTABLIMENT (1898-1912)	105
I. L'interès geopolític dels grans imperis occidentals: l'incident de Fachoda	105
II. La pèrdua de Cuba i el naixement de l'Imperi nord-americà	110
III. L'Africanisme, darrer intent colonial espanyol amb un Protectorat condicionat: Entente Cordiale	112
IV. Conveni hispà-francès de 1904	117
V. Conferència internacional d'Algeciras i Conveni hispà-francès de 1912	123
CAPÍTOL II.—LA FORJA DELS MILITARS AFRICANISTES (1924-1930)	129
I. Una tribuna en plena dictadura	129
II. Una revista africanista	138
III. «Dejen el paso franco a los más aptos o capaces»	143
IV. «Para vencer a Abd el Krim...»	150
V. La col·laboració francoespanyola	157
VI. El desembarcament d'Alhucemas	165
VII. Marxa d'Abdelkrim	170
VIII. Acord de pacificació de tot el Marroc	182
IX. «Recibir con la frente alta el beso de vuestras madres»	189
X. Poder militar i polític	193

CAPÍTOL III.—L'INTENT DE DEMOCRATITZAR L'EXÈRCIT ESPAÑOL (1931-1936)	207
I. «La caída del dictador»	207
II. «El Ejército es la Nación organizada»	218
III. Segona reserva	221
IV. Reorganització de les forces militars al Protectorat ..	224
V. Política de la Segona República al Protectorat	226
CAPÍTOL IV.—LA RESPOSTA DELS MILITARS AFRICANISTES: 1931, 1932 i 1936	237
I. La capital del Protectorat el 1931	237
II. Anul·lació d'ascensos	243
III. Saragossa 1931	247
IV. Sevilla 1932	256
V. Repercussió de les reformes a la resta dels militars africanistes	265
VI. Govern radical-cedista	272
VII. Influència imperialista i totalitària	278
VIII. Tetuan 1936	283
CAPÍTOL V.— <i>REVISTA DE TROPAS COLONIALES</i> (gener 1924-juny 1936)	287
I. Presentació	287
II. Format i estructura	290
III. Redacció	291
IV. Continguts	293
V. Distribució	298
VI. Significació històrica	300
VII. Els col·laboradors	301
CAPÍTOL VI.—EPÍLEG	315
I. Fractura de la Guerra Civil	315

I. 1939: Els acords franc-espanyols	322
II. 1942: Els desembarcaments Aliats al nord d'Àfrica consoliden Franco	329
CONCLUSIONS	338
FONS PRIMÀRIES	345
I. Arxius	345
II. Premsa de l'època	346
III. Cròniques de Guerra	347
IV. Diaris d'Operacions	348
V. Memòries	349
VI. Altres documents	350
BIBLIOGRAFIA	352
APÈNDIX.—DOCUMENT. Document digitalitzat: DVD <i>Revista de Tropas Coloniales</i>	I

Resum

Les guerres i la pacificació del Protectorat d'Espanya al Marroc propicien la formació d'un exèrcit colonial mercenari d'indígenes marroquins i uns altres estrangers: l'Exèrcit d'Àfrica, sota el comandament de militars espanyols; i forgen així mateix, entre els principals d'aquests comandants —anomenats militars africanistes—, una mentalitat militarista i imperialista contrària a l'arribada al poder de la Segona República, a qui s'enfronten amb les armes a la mà el juliol del 1936, traslladant fins i tot aquell exèrcit colonial a la Península i a Menorca, provocant i després guanyant la Guerra Civil espanyola.

Paraules clau

Protectorat d'Espanya al Marroc, Exèrcit d'Àfrica, Campanyes del Marroc, militars africanistes.

Résumé

Les guerres et la pacification du Protectorat de l'Espagne au Maroc favorisent la formation d'une armée coloniale mercenaire des indigènes marocains et autres étrangers: l'Armée d'Afrique, sous le commandement des militaires espagnols; et forment aussi, entre les principaux de ces commandants —appelés militaires africanistes—, une mentalité militariste et impérialiste contraire à l'arrivée au pouvoir de la Deuxième République, qui se sont affrontés avec les armes à la main en juillet 1936, déplaçant même l'Armée d'Afrique à l'Espagne et Minorque, provoquant et après gagnant la Guerre Civile espagnole.

Mots-clés

Protectorat de l'Espagne au Maroc, Armée d'Afrique, Campagnes du Maroc, militaires africanistes.

Abstract

The wars and the pacification of the Protectorate of Spain in Morocco propitiate the formation of a colonial mercenary army of Moroccan Aborigens and other foreigners: the Army of Africa under the command of Spanish military; and they forge likewise, among their major commanders —called Africanist military—, a militarist and imperialist mentality contrary to the rising of the second Republic, whom they confronted with weapons in hand in July 1936, even with those colonial army moving to Spain and Menorca, provoking and afterwards winning the Spanish Civil War.

Keywords

Protectorate of Spain in Morocco, Army of Africa, Morocco campaigns, Africanist military.

Agraïments

El doctor Antoni Marimon Riutort va accedir amablement a ser el meu director de tesi, ha estat molt generós i comprensiu a més de donar-me plena llibertat, mai podré agrair-li suficientment tant com ha fet per mi.

El meu deute de gratitud, igualment, amb el Departament d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears, per admetre'm i concedir-me el Diploma d'Estudis Avançats, doncs provinc de la Facultat de Psicologia de la Universitat Autònoma de Madrid, després de llicenciar-me, em vaig especialitzar en Psicologia Clínica; és per això que estic tant agraïda, especialment, als doctors Miquel Duran Pastor, Sebastià Serra Busquets i Antoni Marimon els qui van formar el tribunal de la meva Memòria d'Investigació.

Així mateix moltes persones m'han ajudat amb consells, proporcionant-me bibliografia, llibres o

documents, recomanant-me l'assistència a certes jornades, informant-me d'aspectes crucials, etcètera, etcètera. El meu agraïment de tot cor, a Mimoun Aziza, María Rosa de Madariaga Álvarez-Prida, Maria Francisca Marimon Frau, Josep Massot i Muntaner, David Ginard Féron, Bernabé López García, Hosseim El Morabit, Ahmed Lamrabet, Mohamed Tahiri Jouti, José Luis Gómez Barceló, Vicente Moga Romero, José Luis Villanova Valero, José Luis García Delgado, Ángel Viñas Martín, Fernando Puell de la Villa, Rocio Velasco de Castro, Carlos Navajas Zubeldia, Daniel Macías Fernández, Maria Antònia Roig Rodríguez, i Pitita, la meva mare.

La valuosa i excel·lent ajuda rebuda de totes les persones abans esmentades, m'agradaria pensar que queda reflectida en la recerca que ara presentem; els possibles errors, només a mi corresponen.

ASPECTES METODOLÒGICS

Plantejament de la hipòtesis general i dels objectius específics

I. Motivació pel tema d'estudi.—II. Es gesta la veritable batalla.—III. Primers passos.—IV. Estat de la qüestió.—V Hipòtesi general i objectius específics.—VI. Cronologia.

I

MOTIVACIÓ PEL TEMA D'ESTUDI

Aquell febrer de 1973 fou especialment fred a Castella. Dia 23, em trobava a l'Hospital de Valladolid visitant el meu padrí, en acomiadar-me, vaig demanar-li quan tornaria a casa, em digué que no estava bé. Em va sorprendre, doncs era molt positiu, però, amb els meus catorze anys acabats de fer, no vaig entendre que, en aquell moment, en realitat em deia l'últim adéu; i vaig sortir per prendre l'autobús cap al nostre poblet. Just arribava a la *Placilla* quan vaig veure el meu pare que des de la finestreta d'una ambulància em cridava:

—Corre a casa...! Duia el padrí. El diagnòstic de la seva mort, tuberculosi.

—Seguramente le administraron cortisona, que era con lo que trataban los procesos gripales [doncs el padrí aquell hivern va tenir una grip molt forta], desencadenándole la tuberculosis que tal vez contrajo aquí y que pudiera haber permanecido latente en su organismo—, ens deia, molts anys després, el pneumòleg de l'Hospital Militar de Ceuta mentre ens mostrava la petita sala museu que reproduïa un quiròfan i una infermeria de l'època de les Campanyes del Marroc, on havia participat el padrí de jove; arribat després de la caiguda de tota la Comandància Militar de Melilla iniciada a Abarrán, Igueriben i Annual¹.

¹ La cortisona és un dels noms genèrics o comercials dels corticoides o corticosteroides, una família de medicaments administrats en processos inflamatoris. Per conèixer les recerques damunt l'ús de corticosteroides i el risc de reactivar una tuberculosi latent o fins i tot facilitar-ne el desenvolupament d'una nova infecció es pot consultar, a la revista *Acta Médica* 2000; 9 (1-2): 44-51, l'article titulat «Tuberculosis y esteroides», on un grup d'especialistes en pneumologia encapçalats pel doctor Pedro Pablo Pino Alfonso fan una revisió de tot l'escrit sobre l'efecte dels corticosteroides en el desenvolupament de la tuberculosi. [en xarxa].

En produir-se el Desastre d'Annual, el Govern, dia 30 de juliol de 1921, mitjançant Real Ordre «dispuso la incorporación a filas de todo el personal en primera situación de servicio activo, por cuyo motivo este individuo [el padrí] lo efectuó al Cuerpo en Valladolid día 9 de Agosto», segons la seva documentació custodiada a l'Arxiu General Militar de Guadalajara (AGMG).

<http://bvs.sld.cu/revistas/act/vol9_1_00/acto7100.pdf>. [consulta: 10/05/2015]>.

D'altra banda, els hospitals de l'Exèrcit espanyol registraven molts casos de tuberculosi:

La tuberculosis pulmonar contribuyó también en gran parte de la crecida mortandad, notándose en el año 1918 y sostuvo un elevado coeficiente en los años 1919 y 1920. [...], notándose en el año 1918 una exacerbación de tan terrible dolencia, exacerbación motivada en su mayor grado por las complicaciones que la gripe acarreo a los afectados por enfermedades del aparato respiratorio. Más consoladoras, en cuanto a aquella dolencia se refiere, son las cifras de 1919 y 1920.

La relació per 1000 tuberculosos als hospitals de l'Exèrcit va ser la següent:

—Malalts guarits i aptes per al servei

El 1918, el 31,43; el 1919 el 110,2; i el 1920 el 248,90.

—Quant els morts

El 1918: 128,81; el 1919: 133,86, i el 1920: 118,14 per cada 1000 malalts de tuberculosi.

Estadística del reclutamiento y reemplazo del Ejército. Trienio 1918-1920. Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria. Dirección General de Estadística, pàg. XII-XII. Arxiu Militar Intermedi de Balears (AMIB).

Tres mesos abans d'aquella Real Ordre, el meu padrí, Ángel Recio Aguado: «En 30 de Abril [de 1921] teniendo cumplido el primer periodo de instrucción en que se hallaba sirviendo, marcha con licencia ilimitada y fija su residencia en Traspinedo (Valladolid)».

I, continua dient el seu expedient militar: «Una carta de pago por valor de 250 pesetas total del segundo plazo de su cuota militar²».

És a dir, es trobava ja a casa quan esclata el desastre d'Annual, i per això va haver d'incorporar-se a files novament dia 9 d'agost, i partí cap a la guerra el 2 de setembre de 1921, integrat en «el Grupo expedicionario enviado a formar parte del Ejército de reserva». Sortí en tren cap al Port de Santa Maria (Cadis), per a després amb el vapor *Claudio López* arribar a Melilla. Entra en batalla el 16 d'octubre «con la columna del Coronel Riquelme» a la conquesta del

2 La llei de Reclutament de l'Exèrcit, promulgada el 27 de febrer de 1912 seguia vigent als anys vint, deia: «Los que abonen la cuota de 2.000 pesetas reducen su tiempo de servicio en filas a cinco meses». *Estadística del reclutamiento y reemplazo del Ejército. Trienio 1918-1920*. Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria. Dirección General de Estadística, pàg. XXXII. Arxiu Militar Intermedi de Balears (AMIB).

monte Gurugú, segueix a Nador, Zeluan, etcètera, i uns pocs dies més tard, el 24 «asistió a la ocupación de Monte Arruit».

En altres moments, la unitat del padrí que provenia d'Artilleria, s'acoblava a unes altres columnes. D'aquesta manera, ell formà «parte de la columna del General Sanjurjo»; o també, «formando una Columna al mando del Coronel de Caballería D. Emilio Fernandez [sic] Perez [sic]» o «a las ordenes [sic] del General D. Federico Berenguer [el germà de l'Alt Comissari, Dámaso Berenguer Fusté]³».

Els successos que després es coneixerien com el desastre d'Annual havien motivat aquella Real Ordre d'allistament forçós el 30 de juliol de 1921, doncs les restes de les tropes espanyoles en retirada des del campament d'Annual (al Rif), abandonat aquest el vint-i-dos de juliol de 1921, arriben el 29 a Monte Arruit. Allà hi quedaren assetjats uns tres mil supervivents, els quals es veuen obligats, pocs dies després, el 9 d'agost, a pactar la seva rendició a canvi de

³ Documentació d'Ángel Recio Aguado. Arxiu General Militar de Guadalajara (AGMG).

lliurar les armes; als marroquins, per la seva part, els deixarien anar-se'n cap a Melilla. No obstant això, una vegada desarmats, els soldats espanyols foren massacrats, excepte deu dels seus caps que van ser fets presoners. Queden els cadàvers des de llavors exposats al sol i la intempèrie durant tres mesos, fins al 24 d'octubre de 1921 quan les tropes espanyoles, inclòs el meu padrí, ocupen novament el seu antic fort.

Confesso que quan veia fotografies de l'època, intentava identificar el padrí entre els soldats que aquell dia entren en el fort derruït de Monte Arruit; em va impactar sobretot aquella fotografia de l'Alt Comissari Dámaso Berenguer tapant-se el nas i la boca amb un mocador mentre els seus peus sortejaven nombrosos cadàvers carbonitzats pel sol. Francisco Franco Bahamonde també fa referència a aquell dia:

Renuncio a describir el horrendo cuadro que se presenta a nuestra vista; la mayoría de los cadáveres han sido profanados o bárbaramente mutilados. Los hermanos de la Doctrina Cristiana recogen en parihuelas los momificados y

esqueléticos cuerpos y en camiones son trasladados a la enorme fosa⁴.

II

ES GESTA LA VERITABLE BATALLA

Quan va ser qüestionat Muhammad Ben Abdelkrim El Jattabi (1882-1963) sobre la massacre de Monte Arruit, va respondre: “fou terrible, però si no hagués dictat ordres implacables, si no hagués multiplicat les amenaces de mort per reprimir la matança, les pèrdues haguessin estat inimaginables”⁵.

Després de Monte Arruit, Abdelkrim segueix avançant fins a les portes de Melilla, sense voler atacar aquella ciutat que era de sobirania espanyola, i que no feia part del Protectorat d'Espanya al Marroc. No

4 Francisco Franco Bahamonde, *Marruecos. Diario de una Bandera*, Madrid, Editorial Pueyo, 1922, pàg. 199.

5 «La massacre, à nouveau [es referia a Abarrán i Igueriben], fut terrible. Si je n'avais dicté des ordres implacables, multiplié les menaces de mort pour réfréner la tuerie, les pertes de nos ennemis auraient dépassé toute imagination». J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim*, Paris, Librairie des Champs-Élysées, 1927, pàg. 103.

l'ataca per no crear complicacions internacionals, però en un futur se'n penediria; Abdelkrim acabaria dient: “Aquest va ser el meu gran error. Podríem haver-ho fet sense dificultat”⁶.

No obstant això, Abdelkrim afegeix que en aquell moment la seva organització militar era encara embrionària, i en advertir que el Govern espanyol reclutava i enviava tropes al Marroc, ell va replegar les seves forces i va fer una crida a tota la població del Rif occidental⁷. A més, l'1 de febrer de 1922 Abdelkrim fou proclamat Emir del Rif. Només havien transcorregut tres mesos des de la reconquesta espanyola del fort de Monte Arruit. Aquella proclamació d'Abdelkrim com a cap suprem militar i polític la signaren tots els grans *caïds* (governadors) del Rif.

6 «Je leur recommandai [Abdelkrim, a les seves tropes] [...], de ne pas occuper Melilla, pour ne point créer des complications internationales. [...] Ce fut ma grosse erreur. [...] Nous pouvions le faire sans difficulté». J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim...*, pàg. 105-106.

7 «Mon organisation militaire était encore bien embryonnaire. [...], de mon côté je [...] regrouper mes forces et je fis appel à toutes les populations du Rif occidental. J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim...*, pàg. 104.

El meu padrí continuava pel Protectorat amunt i avall, fins que el 4 de març de 1923 ingressa a l'Hospital Militar de Melilla, «permaneciendo en dicho establecimiento hasta el 2 de Mayo que marchó a incorporarse a su batería». Segueix en campanya fins al 25 d'octubre de 1923, quan arriba novament a Melilla «donde permaneció en expectación de embarque hasta el 19 de Diciembre que embarcó para la península incorporandose [sic] a la Plana Mayor en esta Plaza [Valladolid] el 22 del mismo mes marchando el mismo día con licencia ilimitada fijando su residencia en Traspinedo (Valladolid) en cuya situación finó el año [1923]».

Aquella experiència marcaria el padrí, qui sovint parlava d'això, fins i tot a mi, quan era petita. És clar que aleshores no entenia la importància del que em deia, i ha estat ara que he volgut saber què significà el desastre d'Annual i què va tenir a veure amb la Guerra Civil espanyola. Per què soldats espanyols anaren a lluitar al Marroc i per què soldats marroquins vingueren a fer el mateix a la Península i a Menorca.

El nexxe de tot allò: els militars africanistes, l'objecte de la nostra recerca.

I mentre el padrí estava al Protectorat, a Espanya el desastre d'Annual commocionà la opinió pública. Per a dirimir les responsabilitats del desastre es va encarregar una investigació al general Juan Picasso González, qui sobre el terreny entrevistà els supervivents. Amb els resultats elaborà l'Expedient Picasso, que lliurà a la Comissió de Responsabilitats del Congrés dels Diputats el 12 de juliol de 1923. No obstant això, les conclusions de l'expedient no van arribar a fer-se públiques; aquella contestació social arribada al Parlament de la mà del Partit Socialista i del Partit Republicà, fonamentalment, és silenciada definitivament amb el cop d'Estat i la posterior Dictadura de Miguel Primo de Rivera Orbaneja el 13 de setembre de 1923.

Per la seva banda, Abdelkrim segueix expandint-se pel Protectorat espanyol mentre l'Exèrcit espanyol abandona algunes de les seves places, seguint les primeres disposicions de Primo de Rivera. I fins i tot,

Abdelkrim, el juny de 1924 ataca el Protectorat francès al Marroc, situat al sud del Protectorat espanyol. Quan Abdelkrim fou preguntat sobre aquest darrer tema va respondre: “Vull el meu país independent. I si duc a terme la seva independència, el vull ric. Necessito valls fèrtils...”⁸

El que Abdelkrim volia dir era el que havia passat en realitat: el Marroc havia estat dividit i repartit entre Espanya i França. A la primera, li havia correspost un cinc per cent del país situat a la façana mediterrània, que incloïa la serralada àrida i empinada del Rif. Només a la façana atlàntica la zona de Larraix era fèrtil. En canvi, el Protectorat francès, que ocuparia el noranta-cinc per cent del Marroc, incloïa grans valls fèrtils.

Enfront de l'atac d'Abdelkrim, el govern gal envia reforços metropolitans alhora que pensa en la col·laboració militar amb Espanya, acord que es produiria després del viatge al Marroc del mariscal

⁸ «Je voulais mon pays indépendant. Et si je réalisais son indépendance, je le voulais riche. [...] J'avais besoin de plaines fertiles...». J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim...*, pàg. 140.

Philippe Pétain com a Inspector General del Exèrcit francès. Aquest, després de visitar el front, diria que per a vèncer Abdelkrim dues condicions eren indispensables: molts considerables reforços i la col·laboració francoespanyola⁹. Així que el 25 de juliol de 1925 es signava l'acord francoespanyol: *El Tractat de Madrid*. Es preparava la gran batalla.

III

PRIMERS PASSOS

Ens vam apropar al nostre tema de recerca en tres ocasions: a les dues primeres vam publicar dos articles breus i la tercera va ser la Memòria d'Investigació.

Aquests primers passos duien els següents títols:

El primer, «La gestació d'una guerra: l'Exèrcit d'Àfrica durant la Segona República», a *La Segona República XXV Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 2007, 387-411, on

⁹ Servicio Histórico Militar. 1981. *Historia de las campañas de Marruecos*. Tomo 4, Imprenta BECEFE, Madrid, pàg. 94.

constatarem que els militars que havien donat el cop d'Estat contra la Segona República havien estat els anomenats africanistes, és a dir, un grup d'oficials que havien servit al Protectorat d'Espanya al Marroc i havien pertangut o encara pertanyien en aquell moment al Exèrcit d'Àfrica¹⁰. Vam utilitzar com a font primària principal les Fulles de Servei d'aquells militars, custodiades a l'Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Posteriorment, vam voler esbrinar si aquells militars africanistes havien dirigit també la sublevació i la Guerra Civil a Mallorca, i aleshores escrivim: «Qui pren els ajuntaments mallorquins al juliol del 36?», article publicat a la revista *Temps de la Memòria*, Palma, 2010, als números 14, 7-13, i 15, 7-14; on vam verificar com els militars africanistes prengueren els ajuntaments mallorquins, encara que l'Exèrcit d'Àfrica

¹⁰ L'Exèrcit d'Àfrica era compost per diversos cossos mercenaris, tant de marroquins (Els Regulars o les Mehales Jalifianes), com de mercenaris espanyols i estrangers (El Terç o també anomenat la Legió Estrangera); a més dels soldats de reemplaçament, obligats a complir el servei militar i destinats per sorteig a Ceuta, Melilla o al Protectorat d'Espanya al Marroc que s'estenia entre aquelles dues ciutats de sobirania espanyola i els seus hinterlands.

pròpiament dit no havia arribat a l'illa. Ens basem en els Llibres d'Actes dels ajuntaments mallorquins més representatius, i a la documentació dels militars implicats, custodiada a l'Arxiu Militar Intermedi de Balears (AMIB).

I la tercera aproximació al nostre tema d'estudi fou quan presentàrem la nostra Memòria d'Investigació titulada *El pensament dels militars africanistes en les pàgines de la Revista de Tropas Coloniales (Africa): gener 1924-juny 1936*, Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Palma, 2011, on vam poder comprovar que el Protectorat d'Espanya al Marroc com a context i Les Guerres del Marroc en les qual van participar foren elements conformadors de la mentalitat d'aquells militars.

Avui ens proposem anar més lluny: volem recórrer el camí dels militars africanistes des de la Guerra del Rif a la Guerra Civil espanyola, intentant esbrinar-ne les raons fonamentals.

IV

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

El cop de Primo de Rivera es produïa per tal d'evitar que es jutgessin els militars de l'Exèrcit d'Àfrica responsables del desastre d'Annual, on moriren més de cinc mil homes en pocs dies¹¹. A més, es perdé tot el seu equipament militar i tot el territori del Protectorat corresponent a la Comandància Militar de Melilla, que havia costat anys i guerres conquerir. És un cop d'Estat que posa fi al règim de la Restauració i que dóna començament a sis anys i mig de dictadura militar, caracteritzada per la fèrria censura de premsa respecte a la guerra que es lliurava al Protectorat, a excepció de la *Revista de Tropas Coloniales*, que fins i tot, a partir del seu tercer nombre, portava el subtítol: *Propagadora de estudios hispano-africanos declarada de utilidad por Real Orden*. I més endavant s'afegeix: *Declarada de utilidad por R.O. del Ministerio de la Guerra de 12 de agosto de 1925 (D.O. 178)*. A més a més, el mateix

¹¹ Gabriel Cardona Escanero, *Alfonso XIII, el rey de espadas*, Madrid, Editorial Planeta, 2010, pàg. 188.

Primo de Rivera hi va escriure alguns articles signats a mà.

Amb aquest treball ens proposem investigar com un grup de comandants de l'Exèrcit colonial espanyol, anomenats militars africanistes, desenvolupen una mentalitat militarista i imperialista que els porta a aixecar-se en armes contra el govern reformista de la Segona República espanyola. Férem servir *la Revista de Tropas Coloniales* com a principal font primària, entre d'altres fonts rellevants de l'època com ara memòries, fulles de servei o altres escrits coetanis que s'entrecreuen formant el relat històric.

La Revista de Tropas Coloniales la van dirigir i/o hi van escriure articles uns altres oficials africanistes: Gonzalo Queipo de Llano, Francisco Franco Bahamonde, Emilio Mola Vidal i Manuel Goded Llopis durant dotze anys, de gener de 1924 a juny de 1936. Els articles que hi publiquen comencen sent una crònica simultània de la guerra i la posterior «pacificació» del Protectorat d'Espanya al Marroc i, amb tot plegat, deixen entreveure la seva ideologia.

Sobre la *Revista de Tropas Coloniales* hem pogut localitzar quatre articles breus:

«La primera época de la *Revista de Tropas Coloniales: un estudio ideológico*», de Carlos Navajas Zubeldia publicat a *Revista de Extremadura*, gener-abril 1996, 43-56. Navajas explica que aquest article és una versió revisada de la comunicació que va presentar al III Congrés Internacional «El estrecho de Gibraltar», organitzat pel Centre Associat de Ceuta de la Universitat Nacional d'Educació a Distància, celebrat el 1990.

«La *Revista de Tropas Coloniales: una fuente sobre la acción militar durante el Protectorado español*», d'Abdelaziz Essaoud article publicat a les Actes del Col·loqui de Tetuan, *Documentación española del Protectorado*, Universidad Abdelmalek Essaadi, Tetuán, 1998, 120-124.

«De periodistas improvisados a golpistas consumados: el ideario militar africanista de la *Revista de Tropas Coloniales (1924-1936)*», de Rocío Velasco de

Castro, *El Argonauta español*, 2013. [En xarxa].
<<http://argonauta.revues.org/1590>> [consulta: 20/01/2015].

I, «La prensa militar africanista: *El Telegrama del Rif* y la *Revista de Tropas Coloniales*», article escrit així mateix per Rocío Velasco a *La Historia Militar hoy: Investigaciones y tendencias*, Instituto Universitario General Gutierrez Mellado-UNED, Madrid 2015, 225-245.

Aquests articles aporten dades interessants, però no la visió de conjunt que nosaltres volem oferir en el present treball, en el context dels objectius que esmentarem a continuació.

Referent els autors actuals més representatius en temes referits al Marroc, al Protectorat, a l'africanisme o les intervencions al nord d'Àfrica, podem destacar María Rosa de Madariaga, *Los moros que trajo Franco; Abd-el-Krim El Jatabi. La lucha por la independencia*, Mimoun Aziza, *La sociedad rifeña frente al Protectorado español en Marruecos (1912-1956)* i Bernabé López García, *Marruecos y España una Historia contra toda lógica; Introducción a la Historia del Mundo Islámico*.

També són rellevants les obres de Vicente Moga Romero, *Las Heridas de la Historia: Testimonios de la Guerra Civil en Melilla*, José Luis Villanova Valero, *Los interventores. La piedra angular del Protectorado español en Marruecos* i Eloy Martín Corrales, *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la guerra de África a la «penetración pacífica»*.

V

HIPÒTESI GENERAL I OBJECTIUS ESPECÍFICS

La nostra hipòtesis de treball és la següent:

Que el paper que exerceixen els militars africanistes dins de l'Administració del Protectorat, els conflictes bèl·lics en els quals participen i les relacions que allí entaulen, els proporciona la base d'un pensament militarista i imperialista que xoca amb les reformes de la Segona República. Mentalitat que comparteixen amb les corrents totalitàries del moment, als dirigents de les quals demanen ajuda quan decideixen atacar el govern del Front Popular;

cristal·litzant en una guerra que per les seves característiques ideològiques, per la internacionalització dels participants i per la utilització d'armes modernes, es pot considerar la porta cap a la Segona Guerra Mundial.

Quant als objectius específics:

Per poder esbrinar el pensament militarista i imperialista dels militars africanistes, per baixar aquests conceptes de l'abstracció a la concreció i poder-los manejar de la manera més objectiva possible ens apropem a la seva forma de pensar indirectament:

Examinant els seus escrits, especialment els de la *Revista de Tropas Coloniales* des de gener de 1924 fins a juny de 1936. Escrits que posem en el seu context emprant diferents fonts primàries quan això és possible. Definim i analitzem les paraules i conceptes que ells mateixos utilitzen, tals com: *poble protegit*, *país protector*, *fars de la civilització*, *Africanisme*, *Estatus Quo* o *Missió civilitzadora*, que impregnen de contingut tot el que va significar el Protectorat espanyol al Marroc i les guerres que va generar. I amb tot plegat, des del seu

propi llenguatge, intentem comprendre i extreure el seu substrat ideològic.

VI

CRONOLOGIA

Hem imaginat la cronologia com a dos focus dins de l'escenari d'un teatre, un de central i un altre perifèric; aquest últim més tènue.

El focus central: els militars africanistes entre 1924 i 1936, això és, des de la Guerra del Rif a la Guerra Civil espanyola. I el focus perifèric que abasta els antecedents i les conseqüències més importants de l'africanisme espanyol i que hem tractat en dos capítols. Un d'ells és el primer capítol, que comprèn des de l'origen del Protectorat d'Espanya al Marroc al seu establiment el 1912; i l'altre capítol és l'epíleg, on seguim la pista del Protectorat espanyol en dos moments crucials: el final de la Guerra Civil espanyola i els desembarcaments dels Aliats al nord d'Àfrica durant la Segona Guerra Mundial.

El focus central constitueix el nucli de la nostra recerca, però no obstant això, els fets que ocorren en el període que abordem no s'haguessin produït sense una sèrie de condicionants diplomàtics i tractats internacionals que es preserven al llarg dels anys entre Gran Bretanya i França, i amb tots els Governos espanyols: la Restauració, Primo de Rivera, Segona República i Franco. I durant la Segona Guerra Mundial, entren a negociar els Estats Units d'Amèrica.

Trobem acords que es remunten a 1898, abordats al primer capítol, i que coincideixen amb la pèrdua espanyola de Cuba, Puerto Rico i les Filipines i per tant, la pèrdua del que havia estat en altre temps el seu magnífic Imperi colonial; al mateix temps que neix l'Imperi nord-americà.

A l'epíleg fem referència al fets de 1939, partint de l'acord signat a Burgos el 25 de febrer d'aquell any entre el ministre d'Afers Exteriors de Franco: Francisco Gómez-Jordana Souza, i Léon Bérard, en representació del Govern francès.

També a l'epíleg ens fixem en l'any 1942, el moment dels desembarcaments Aliats, quan es dona, a més a més, el transvasament del poder econòmic hegemònic de l'Imperi britànic a l'Imperi nord-americà i pren aquest darrer la iniciativa dels acords amb Franco. Per això serà l'ambaixador nord-americà a Espanya, Carlton J.H. Hayes, qui tracti amb Gómez-Jordana, que havia estat nomenat novament ministre d'Afers Exteriors espanyol.

COMENTARI DE LES FONTS

Les fons primàries

I. Arxius.—II. Premsa de l'època.—III. Cròniques de Guerra.—IV. Diaris d'Operacions.—V. Memòries.—VI. Fons orals.

I

ARXIUS

Per aconseguir la documentació adequada a la nostra recerca hem consultat els següents arxius:

—*Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères à Paris* (ADMAEP). Arxius del Quai d'Orsay. Per conèixer les relacions entre el Protectorat francès i espanyol després de la Guerra Civil espanyola.

—*Archives de l'Université de Lettres a Rabat* (AULR). Custodia documentació de la *Résidence Générale de France au Maroc, Direction des Affaires Politiques* (RGFMDAP) i on trobem diversos documents

interessants: Còpia de l'acord de cooperació militar entre el govern francès i el govern espanyol després del desembarcament d'Alhucemas, signat a París el 10 de juliol de 1926; o el *Décret du 29 Décembre de 1931* referit a les reformes introduïdes al Protectorat espanyol per la Segona República espanyola signat per Niceto Alcalá Zamora Torres i Manuel Azaña.

—Arxiu *Àfrica*, Biblioteca Nacional de Madrid (AABNM) Conté l'arxiu d'un significat africanista: Tomás García Figueras.

—Arxiu *Acadèmia de Cavalleria de Valladolid* (AACV). Guarda referències acadèmiques d'alguns dels seus alumnes, com per exemple, de Fernández Silvestre o Dámaso Berenguer. L'estàtua eqüestre del Regiment Alcántara cobrint la retirada d'Annual presideix la porta principal de l'edifici, i el tinent coronel al seu comandament, Fernando Primo de Rivera Orbaneja, mort a Monte Arruit, disposa d'un bust al pati interior de la Acadèmia. La seva Biblioteca conté la col·lecció completa de la *Revista de Tropas Coloniales*, enquadernada en toms.

—*Arxiu Cartogràfic i d'Estudis Geogràfics, Centre Geogràfic de l'Exèrcit. Madrid* (ACEGCGEM). On es poden adquirir mapes del Protectorat espanyol de l'època i d'algunes batalles significatives.

—*Arxiu General de l'Administració a Alcalá d'Henares (Madrid)* (AGAAH). Custòdia abundant documentació de tot el període que estudiem i disposa d'una secció dedicada a Àfrica i a Abdelkrim.

—*Arxiu General Militar d'Àvila* (AGMA). A la seva secció de la Guerra Civil hi trobem algunes fotografies interessants per a la nostra recerca, una d'elles el desembarcament de les tropes del capità Alberto Bayo Giroud a sa Coma (Manacor, Mallorca), utilitzant les barcasses del desembarcament d'Alhucemas (1925), o el transport aeri en un *Fokker F.VIII* de tropes marroquines a la Península el 29 de juliol de 1936, o bé el judici del general Goded a Barcelona, on va arribar després de revoltar Palma el 19 de juliol de 1936.

—*Arxiu General Militar de Guadalajara* (AGMG). Es pot consultar tota la documentació dels soldats.

—*Arxiu General Militar de Madrid* (AGMM).
Posseeix una extensa secció dedicada a Àfrica i un ampli arxiu fotogràfic de les Guerres del Marroc.

—*Arxiu General Militar de Segòvia* (AGMS).
Disposa de la documentació i les Fulles de Servei dels oficials.

—*Arxiu Hospital Militar de Ceuta* (AHMC). Guarda els llibres de registre, les entrades i sortides de tots els hospitals corresponents a la zona occidental del Protectorat des de 1913.

—*Arxiu Hospital del Rei de Melilla* (AHRM). La seva selecció de fotografies de la Melilla de l'època, de les casernes i altres emplaçaments militars és ben interessant.

—*Arxiu de la Legió de Ceuta* (ALC). Conté la documentació referida a les Banderes que es van formar durant el Protectorat i la dels seus integrants. Existeix així mateix, el Museu Específic de la Legió on estan exposades les insígnies i banderoles de la època.

—*Arxiu Militar Intermedi de Balears* (AMIB). Encara que a l'època del Protectorat es deia *Arxiu Regional Militar de Balears*, és així com apareix sobre la documentació de aquells anys. Arxiu on trobem documentació sobre soldats mallorquins al Protectorat després del desastre d'Annual, i documentació de Franco quan va ocupar la Comandància Militar de Balears. La seva Biblioteca, és molt útil per disposar d'àmplia bibliografia sobre legislació militar.

—*Arxiu de Regulars de Ceuta* (ARC). Custodia la documentació del personal de les Forces Regulars Indígenes i dels Tabors que es van formar. Així mateix, la Caserna General de Regulars disposa d'un nodrit i colorit museu amb fotografies, indumentària i utensilis de campanya d'aquelles forces de xoc; fins i tot hi ha muntada una tenda de campanya marroquina de l'època.

II

PREMSA DE L'ÈPOCA

—*Revista de Tropas Coloniales*. Amb aquest nom comença el 1924, si bé al llarg del temps sofreix algunes variacions en la seva denominació i acaba editant-se el 1936 com *Africa*. I amb el subtítol: *Revista de Estudios Hispano Africanos*. La vam poder anar fotocopiant al cap d'alguns anys, per estrictes normes de l'Acadèmia de Cavalleria de Valladolid, la *Revista de Tropas Coloniales*, tot i que des de no fa gaire temps la Biblioteca Nacional de Madrid l'ha digitalitzada i es pot consultar per Internet; és aquesta versió la que conté el DVD que s'adjunta a l'Apèndix.

—*El Norte de Castilla*. Consultem els anys 1909, 1921 i 1925 a l' Hemeroteca de la Cancelleria de Valladolid.

—*La Almudaina*. Consultem als mateixos anys que a Valladolid (1909, 1921, 1925) les notícies referides al conflicte bèl·lic al Marroc, a la Societat Arqueològica Lul·liana de Palma.

—*El Sol*. Examinem igualment les notícies sobre el conflicte hispà-marroquí de 1921 a 1926 a l' Hemeroteca de la Biblioteca Nacional.

—*España con honra*. Setmanari escrit a París per espanyols exiliats a la capital gal·la durant la dictadura del general Primo de Rivera, que arribava a Espanya clandestinament. Anunciava en el seu primer exemplar, el 20 de desembre de 1924:

Nuestro título y las firmas que honran este número son nuestro mejor programa.

Al grito de ¡Viva España con honra! cayó la raza espúrea de los Borbones [el crit de l'almirall Juan Bautista Topete Carballo a la Base Naval de Cadis el divuit de setembre de 1868, iniciant la Revolució anomenada la Gloriosa que acabaria amb el regnat d'Isabel II]. Ahora contribuiremos a echarlos de España para siempre.

España con honra publicará artículos de Miguel de Unamuno, Vicente Blasco Ibáñez, Eduardo Ortega y Gasset y de todas las personalidades españolas que trabajan hoy por implantar una república en nuestra patria.

Cuando la censura ahoga en España la libre difusión de las ideas, nuestro semanario llevará a los hombres liberales, a los buenos ciudadanos, la esperanza de una República democrática, civil y digna.

Vam poder localitzar a una llibreria de vell una col·lecció d'aquest setmanari des d'aquest primer nombre fins al 8 d'agost de 1925.

—*El Telegrama del Rif*. Amb el subtítol *Defensor de los intereses de España en Marruecos*. És un diari editat a Melilla, disponible a la Biblioteca Pública de Melilla. També vam poder adquirir a la Conselleria de Cultura de l'Ajuntament d'aquella ciutat una col·lecció de CDs amb aquell periòdic enregistrat des dels anys 1903 a 1925 ambdós inclosos.

III

CRÒNIQUES DE GUERRA

—*La guerra del Nilo. Crónica de la reconquista del Sudán*, de Winston S. Churchill (1874-1965), és una crònica escrita als vint-i-quatre anys fruit de les seves experiències. Llavors era oficial de cavalleria i corresponsal de guerra del *Morning Post*; i formava part de l'Estat Major de la Força Expedicionària britànica del mariscal lord Kitchener quan es realitzà la reconquesta del Sudan, dins el Vint-i-u de Llancers. Churchill explica l'Incident de Fashoda, que facilita l'Entente Cordiale entre l'imperi britànic i el francès, on inclouen el Protectorat d'Espanya al Marroc.

—*Crónicas de la guerra*. Escrites per Eduardo Ortega y Gasset, diputat i periodista de *La Libertad*, que

es desplaça a Melilla després d'Annual, des d'on anava enviant les seves cròniques datades des del dos d'agost al 21 de setembre de 1921.

El 1922 aquests textos, juntament amb el testimoni recollit al mateix temps que les cròniques de Bernabé Nieto, són editats dins el llibre titulat *Annual. Retrato de un soldado e impresiones de un cronista*. Bernabé Nieto, un soldat madrileny d'Artilleria que féu part de l'últim comboi de socors a Igueriben, i posteriorment arribà Annual poques hores abans de la seva evacuació, i des d'allí, narra la seva angoixant odissea fins a Melilla.

—*Crónicas de Guerra. Melilla 1921*. Escrites pel diputat Indalecio Prieto Tuero, corresponsal de guerra de *El Liberal*. Prieto roman a l'escenari bèl·lic des de l'1 de setembre de 1921 fins al 21 d'octubre.

—*Abd-el-Krim y los prisioneros. (Una información periodística en el campo enemigo)*. Luis de Oteyza, director de *La Libertad*, acompanyat de dos fotògrafs per fer un reportatge pel seu periòdic, surt el 2 de juliol de 1922 cap a Orà. Pretén visitar Abdelkrim a Axdir, la seva residència, i demanar-li que li deixi veure els

presoners espanyols que té retinguts des d'Annual. Intenta arribar-hi pel Protectorat francès i en no aconseguir-ho finalment hi arriben des de Melilla.

Al mes següent, el 4 d'agost de 1922, *La Libertad* de Madrid anunciava l'imminent retorn d'Oteyza i publicava en primera pàgina, ocupant-ne més de la meitat: «*La Libertad* en Alhucemas. Luis de Oteyza visita el campo enemigo. Reportaje sensacional». Aquí s'informava de tots els assoliments del viatge: havia pogut entrevistar Abdelkrim i el seu germà (Mhamed Ben Abdelkrim El Jattabi), al general Felipe Navarro Ceballos-Escalera, segon cap de la Comandància General de Melilla després de Manuel Fernández Silvestre, fet presoner a Monte Arruit, etcètera. No obstant això, el diari continuava dient:

Oteyza viene encantado de la excursión, la cual rebasa los límites del reportaje, pues lleva una información extensísima y sensacional de todo cuanto sucede en la cuestión de los prisioneros.

És per això que s'edita en format de llibre, recollint detalladament la interessant aventura plena d'obstacles d'Oteyza i els seus acompanyants, que

constitueix una crònica del que passava aquells dies tant al Protectorat espanyol com al francès i al Rif.

—*De Annual a Monte Arruit y diez y ocho meses de cautiverio. Crónicas de un testigo.* Es tracta de les cròniques del tinent coronel Eduardo Pérez Ortiz, qui ja en el Prefaci pregunta: «¿Por qué se ocuparon Annual, Sidi-Dris, Igueriben y Abarrán estando vendidas con un largo desfiladero a retaguardia, desfiladero que era la única vía de comunicación? »

Pérez Ortiz comença les cròniques el 18 de juliol de 1921, quan des de la Comandància de Melilla se li comunica que l'endemà ha de sortir del campament de Dar-Drius al comandament d'una columna en direcció a Izumar, l'últim campament espanyol abans de travessar el congost anteriorment esmentat cap a Annual.

Després de l'abandó d'Annual, les tropes comencen a replegar-se cap a Melilla arribant a Monte Arruit, on després d'uns dies resistint els combats i el setge decideixen lliurar el fort. És llavors quan es produeix la massacre dels soldats, mentre que els

oficials són fets presoners i portats a la casa d'Abdelkrim a Axdir on passen el seu captiveri.

Ortiz descriu la captivitat, i acaba les seves cròniques quan finalment són alliberats i arriben a Melilla, on ell es retroba amb la seva família.

—*El desembarco de Alhucemas. Crónicas de Juan Luque. "Diario de Barcelona", 1925.*

Juan Luque García fou corresponsal del *Diario de Barcelona* a Melilla de 1921 a 1927. El 1925, cobreix el desembarcament d'Alhucemas acompanyant les tropes. Cròniques que il·lustra amb fotografies seves, doncs Luque era també periodista gràfic. Comencen el 3 de setembre i acaben el 17 d'octubre de 1925.

—*Abd-el-Krim contra Francia (Impresiones de un cronista de guerra)*. De Rafael López Rienda, qui explica: «Recibí orden de *El Sol* de salir inmediatamente para la zona francesa a recoger impresiones de los acontecimientos.» Inclou una carta d'Abdelkrim als rifenys, arran dels rumors la col·laboració militar entre França i Espanya que lluitaria contra ells. Abdelkrim els tranquil·litza, ja que no creu que això succeeixi.

IV

DIARIS D'OPERACIONS

—*Campañas en el Rif i Yebala*, del tinent general i alt Comissari d'Espanya al Marroc, Dámaso Berenguer:

Tom I, *El Raisuni y nuestra acción de Protectorado. Correspondencia y documentos oficiales para el estudio de nuestra acción militar y política. Notas de mi diario 1919-1920.*

Tom II, *La ocupación de Xauen y del Monte Mauro. Correspondencia y documentos oficiales para el estudio de nuestra acción militar y política. Notas de mi diario 1919-1920-1921.*

—*Con el general Navarro. En operaciones, en cautiverio. Diario del Capitán de Estado Mayor Sigifredo Sáinz Gutiérrez.* El capità Sáinz comença el seu diari quan, en fosquejar del 21 de juliol de 1921, es rep a la Comandància de Melilla l'últim i desesperat despatx del general Fernández Silvestre des d'Annual, per la qual cosa Sigifredo Sáinz surt de matinada cap a Ben Tieb amb ordres per al cap de la columna allí

acampada, el tinent coronel Fernando Primo de Rivera Orbaneja, germà del general Miguel Primo de Rivera.

No obstant això, Silvestre, poques hores després d'enviar el telegrama a Melilla, ordenava a la columna d'Annual que l'endemà havien d'abandonar aquella posició i concentrar-se a Ben Tieb, sense saber-ho el capità Sáinz. És per això que quan aquest darrer arriba a la seva destinació es topa, desconcertat, amb la desbandada de les tropes en retirada.

En enfonsar-se la columna d'Annual i desaparèixer en combat Silvestre, pren el comandament el general Felipe Navarro, qui va resistint i replegant-se dins diferents campaments fins a Monte Arruit. El capità Sigifredo Sáinz correrà la mateixa sort que Navarro i durant la captivitat escriu el diari clandestinament.

—*Marruecos. Diario de una Bandera*, del llavors comandant Francisco Franco, a qui José Millán-Astray Terreros designa el seu lloctinent quan va haver d'organitzar la Legió, després de conèixer-lo en un curs de tir. Franco comença el diari l'octubre de 1920 quan

un centenar d'homes, els futurs legionaris, s'embarquen a Algesires amb rumb a Ceuta. El 16 d'octubre ja s'ha organitzat la primera Bandera de la Legió i es trasllada a Riffien, que serà la caserna dels legionaris. Una vegada organitzats, les seves primeres operacions bèl·liques tenen lloc a la zona occidental de Protectorat, des d'on es desplacen a la zona de Melilla després dels fets d'Annual.

Són forces que Franco qualifica de voluntàries encara que la seva accepció correcta és mercenàries, doncs es tracta de soldats que serveixen per un salari a un exèrcit estranger. Així i tot, aquesta Legió Estrangera o Terç Estranger, com es denominava, la integraven majoritàriament espanyols als quals no s'exigia cap requisit d'ingrés. De fet, fins i tot podien aportar una filiació inventada i no se'ls preguntava pels seus possibles delictes de qualsevol índole, ja fossin administratius, penals, etcètera. Després de dos anys de severa disciplina se'ls lliurava una documentació amb la qual podien triar una nova identitat i amb ella integrar-se plenament a la societat.

—*La Legión*, de Millán-Astray, llibre publicat el 1923, l'any següent del *Diario de una Bandera* de Franco on Astray comença descrivint l'origen de la Legió, volent emular la Legió Estrangera francesa i amb el suport d'Alfonso XIII. És un projecte que comunica a l'alt comissari, a Dámaso Berenguer, qui també l'acull satisfactòriament, així com ho fa el ministre de la Guerra, el general Antonio Tovar Marcoleta; i el viatge a Algèria d'Astray, a Sidi-Bel-Abbès, la caserna general de la Legió Estrangera francesa.

Continua Millán-Astray en un to propagandístic, com ja havia fet Franco al seu *Diario...* a l'hora de descriure la formació i primers passos d'aquesta nova força de xoc, així com l'arribada a Melilla després d'Annual i les primeres operacions ofensives en sortir d'aquella ciutat.

—*La columna Saro en la campaña de Alhucemas. Por M. Santiago Guerrero J.M. Troncoso y B. Quintana Jefe y Capitanes de Estado Mayor de dicha Brigada.* El general de divisió Leopoldo Saro Marín, va conduir a Alhucemas la Brigada Expedicionària de Ceuta,

després coneguda com a columna Saro. Aquest llibre, escrit en acabar les operacions del desembarcament d'Alhucemas, descriu amb absoluta precisió les operacions de desembarcament i de consolidació del sector ocupat, incloent la preparació de la Brigada, mapes, quadre de comandaments, armament, etcètera.

—*Marruecos. Las etapas de la pacificación.* El general Manuel Goded Llopis comença aquest llibre amb les següents paraules:

Mucho he vacilado antes de decidirme a ordenar mis notas y recuerdos de la Campaña de Marruecos y darlas a la publicidad.

Mi costumbre del método en el trabajo me guió, sin intención preconcebida, a llevar siempre mis cuadernos diarios y personales en campaña, y a reunir y catalogar gran número de documentos, datos y recuerdos. [...]

No doy a este libro carácter de Memorias, porque no considero tener altura, categoría ni edad aún para ello, y porque la parte íntima de las diarias impresiones que en mis cuadernos figuran no pueden aún darse a la publicidad, pues muy recientes los hechos, vivos aún casi todos los autores que han desempeñado los primeros papeles en el drama y la victoria, no es tiempo de hacer pública la parte íntima de los hechos ocurridos, de su génesis y de la intervención de ellos en cada uno.

Goded publica el seu llibre el 1932, quan havien passat cinc anys d'aquell 10 de juliol de 1927 quan el general en cap de l'Exèrcit d'Operacions, José Sanjurjo Sacanell, havia proclamat des de la seva Caserna General a Bat Tasa la pacificació del Protectorat d'Espanya al Marroc.

V

MEMÒRIES

—*Mémoires d'Abd-el-Krim. Recueillis par J. Roger-Mathieu.* El 8 de setembre de 1926 Roger-Mathieu, corresponsal de guerra del periòdic francès *Le Matin*, acompanya Abdelkrim i la seva família durant la primera etapa del seu viatge cap a l'exili. Viatgen a bord de l'*Abda*, un vaixell que els porta de Casablanca, al Marroc francès, cap a le Frioul, arxipèlag de la costa marsellesa. Durant la travessia Roger-Mathieu entrevista secretament a Abdelkrim i el seu germà. Després, des del port de le Frioul, els germans i els seus

familiars continuaren el viatge cap a la llunyana illa francesa de la Reunió on viuran exiliats.

—*Obras Completas*. D'Emilio Mola Vidal. A la dedicatòria hi llegim el següent:

A los bravos jefes, oficiales, clase y soldados que, sin excepción, con valor heroico y patriótico entusiasmo, tan alto supieron poner el prestigio del Ejército español defendiendo la posición de Dar Akobba, llave de Xauen, en los trágicos días de septiembre de 1924.

Així doncs, Mola inicia les seves *Obras Completas*, quan torna al Marroc el 4 d'agost de 1924 i desembarca a Ceuta. Excepte alguns intervals, Mola va estar al Protectorat des de 1909 a 1925. Com ell mateix diu al primer capítol: «Iba a tomar el mando de la Mehala de Xauen, destino que se me había conferido pocos días antes a propuesta del general Aizpuru [Luis Aizpuru Mondéjar, recentment nomenat Alt Comissari pel general Miguel Primo de Rivera].» Mola tornava al Marroc en aquell moment com a tinent coronel de Regulars, per a participar a la retirada o abandonó per part de les tropes espanyoles de la ciutat de Xauen, dins del projecte de replegament de posicions i

ciutats interiors i difícils de defensar del Protectorat, dut a terme per Primo de Rivera. Memòries que arriben fins a finals de 1933. Mola apunta a la Conclusió: «Voy a dar fin a mi trabajo. En él he procurado exponer con toda lealtad [...] mi opinión sobre lo lejano y lo reciente en cuanto a las instituciones militares afecta, y también algo de lo que vislumbro del porvenir.»

—*Manuel Azaña. Obras Completas*. Compostes de set volums, abasten tota la seva obra escrita i parlada des de 1897 a 1939: des dels seus articles juvenils fins a les seves cartes de l'exili. Ens han estat especialment útils els seus discursos al Parlament sobre la reforma militar i política seguida per la Segona República al Protectorat espanyol al Marroc.

—*Queipo de Llano. Memorias de la Guerra Civil*. Prologades pel seu nét, el professor d'Història Moderna José Alcalá-Zamora Queipo de Llano, fill, al seu torn, del primogènit de Niceto Alcalá-Zamora, i de la primogènita de Queipo de Llano. No és d'estranyar, doncs, que l'últim document que aporten aquestes memòries sigui una carta del general Queipo a Franco,

el 20 de febrer de 1949, després de la mort de Niceto Alcalá-Zamora, intercedint per les filles del que fos primer president de la Segona República espanyola. Memòries que comencen, precisament, amb el cop d'Estat del 36 contra la República.

—*Mis conversaciones privadas con Franco*. Del tinent general Francisco Franco Salgado-Araujo, cosí de Franco i sempre a les seves ordres des de 1922 quan Franco era comandant de la Legió; després fou el seu ajudant de camp al costat de Mateu Torres Bestard en accedir Franco a la Comandància de Balears. L'acompanya així mateix a Tetuan el 19 de juliol de 1936 quan Franco es posa al capdavant de les forces revoltades del Marroc; durant el franquisme va ser el seu secretari personal. El 2 d'octubre de 1954 Salgado-Araujo anotava:

Por fin me decido a escribir las impresiones de esta etapa de mi vida, aún cuando sea un poco tarde, pues he desperdiciado muchos años en los que por razón de mi cargo he podido tratar de muchos asuntos que presencié y que podrían ser de interés. Quizá me decida a escribir unas memorias, no por considerar importante mi vida, sino porque al haber transcurrido casi toda ella al lado

del Caudillo, ha sido casi un reflejo de la suya. No lo haré con el propósito de que se publique, como tampoco estas páginas, pero si algún día mi mujer o mis hijos creen que pueden ser de interés, que dispongan libremente de lo que he escrito.

I des d'aquell moment, el cosí de Franco va constatant l'activitat que realitza amb ell i els comentaris i converses de tot tipus que mantenen fins gener de 1971, quan escriu: «He dejado de escribir estos cuadernos por motivos de salud». Morí el 1975 i l'any següent, la seva vídua publica aquests quaderns en forma de llibre.

—*Papeles de la Guerra de Marruecos. Diario de una Bandera. La hora de Xauen. Diario de Alhucemas.* La Fundación Nacional Francisco Franco publica en aquest volum el llibre de Franco: *Diario de una Bandera*. També edita una selecció d'articles escrits per Franco en la *Revista de Tropas Coloniales* com «La hora de Xauen», o «Diario de Alhucemas».

—*Apuntes personales del Generalísimo sobre la República y la guerra civil.* En un petit llibre la Fundación Nacional Francisco Franco publica una sèrie d'anotacions que Franco va registrar a partir de

1956 en quartilles que guardava en el seu despatx quan va morir. El primer document és una espècie de guió de la seva vida des de la infància fins a abans de la Segona República. Tema aquest darrer amb el que comença el segon document, etcètera.

—*Documentos Inéditos para la Historia del Generalísimo Franco. Tomo I.* Pel primer centenari del naixement de Franco, la Fundación Nacional Francisco Franco treu aquest llibre que inclou cartes, informes i altres documents que envien a Franco, i que poques vegades tenen resposta; documents entre 1925 i la fi de 1939. Ens han interessat especialment els informes de Juan Luis Beigbeder Atienza des de Tetuan quan era Alt Comissari, que transmeten els moviments que Gran Bretanya i França duien a terme els mesos previs a la Segona Guerra Mundial intentant reforçar l'Estret de Gibraltar en cas de guerra.

—*Misión de guerra en España.* Memòries de Carlton J.H. Hayes durant el seu pas per l'ambaixada dels Estats Units d'Amèrica a Espanya entre 1942 i 1945. Hayes, professor d'Història Moderna d'Europa a la Universitat de Columbia, Nova York. Havia

participat en la Gran Guerra i a mitjan de març del 42 el president nord-americà, Franklin Delano Roosevelt, el nomena ambaixador a Espanya. Tal com el president li va dir al seu despatx oval de la Casa Blanca, Hayes explica:

Era menester que adquiriera yo conciencia de la gran importancia que él concedía al mantenimiento de la neutralidad de España y a convencer a ésta que resistiera con todas sus fuerzas cualquier intento del Eje de invadir y ocupar la Península. Era posible que, a pesar de nuestros mejores esfuerzos, el General Franco se uniera a Hitler o bien ofreciera sólo una ligera resistencia a la entrada de los ejércitos nazis. En este caso, la totalidad de la Península Ibérica —Portugal al igual que España— sería invadida; probablemente el Gobierno portugués buscaría asilo en las Azores; Gibraltar quedaría perdido y con él toda probabilidad de operaciones triunfales en el Mediterráneo y África del Norte. Nuestra tarea más urgente era evitarlo o, en el peor de los casos, demorar tal acontecimiento lo más posible.

—*La Tramoya de nuestra actuación en Marruecos.*
Memòries escrites per Francisco Gómez-Jordana Souza a partir de 1932, l'esborrany del qual estava acabat abans de començar la Guerra Civil. En el pròleg diu:

Hubiera querido no comenzar estas memorias hasta que el transcurso del tiempo alejase toda sospecha de pasión por mi parte [...] La seguridad absoluta de no dejarme sugestionar por pasión alguna; el temor de que puedan borrarse de mi imaginación impresiones tan múltiples y complejas como recogí en tantos años, y el no menos justificado de que pierdan actualidad mis aseveraciones y, como consecuencia, eficacia en enseñanzas si es que alguna pudiera sugerir mi modesta exposición de hechos, son circunstancias que me acuciaron a lanzarme a esta ardua empresa.

Jordana Souza (doncs el seu pare també es deia Francisco Gómez Jordana, Alt Comissari d'Espanya al Marroc de 1914 a 1918 quan mor), segueix explicant:

Empecé por vivir Marruecos en mi niñez [...] Volví en enero de 1912 [...] fui destinado para formar parte del Directorio Militar y en él encargado expresamente de los asuntos de Marruecos con una delegación especial y amplísima del presidente (general Primo de Rivera), y después, en 1926, al crearse la Dirección General de Marruecos y Colonias, fui nombrado director hasta que en 1928 se me elevó a la Alta Comisaria, cargo que ejercí hasta tres días después del advenimiento de la República. En 1925 presidí la Conferencia Hispano-Francesa de Madrid, que sentó las bases de colaboración de ambos países en Marruecos, y en 1926, y como plenipotenciario, tomé parte en la celebración en París, que dio como resultado el convenio hispano-francés [...]

Como recompensa a mi labor en Marruecos, obtuve por parte del Gobierno español los empleos de: teniente coronel, coronel, general y el título de conde de Jordana. Por parte del Gobierno francés, la Gran Cruz de la Legión de Honor y otras varias recompensas.

En aquestes memòries Francisco Gómez-Jordana exposa tota aquella tasca al costat de Primo de Rivera.

—*Milicia y diplomacia. Los Diarios del Conde de Jordana 1936-1944.* Ens interessan dos moments especialment, en els quals Gómez-Jordana era ministre d'Afers Exteriors franquista: els anys 1939 i 1942. Precisament Jordana rep a casa seva, la matinada del 8 de novembre de 1942, la visita de l'ambaixador dels Estats Units Carlton J.H. Hayes qui li informa que els desembarcaments aliats al nord d'Àfrica estaven a punt de produir-se.

VI

FONS ORALS

Omar El Jattabi. Fill d'Abdesselam El Jattabi, era oncle patern d'Abdelkrim, tot i que sobrepassava el seu nebot únicament d'uns dos anys. Abdesselam, que

tenia llavors quaranta-un anys, dirigí l'atac a Abarrán, primera posició assaltada per les tropes d'Abdelkrim; després vindrien Igueriben i Annual.

Abdesselam, així mateix, partí a l'exili amb Abdelkrim i en el vaixell amb direcció a la Reunió nasqué Omar. Amb els anys, Omar s'instal·là al Marroc, a Kenitra, on creà i liderà la Fundació Abdelkrim El Jattabi d'Alhucemas, i on morí el 2006.

Joaquín Rojo Casado (resideix a Valladolid). Nét de Luis Casado Escudero, l'únic oficial supervivent d'Igueriben, guarnició defensada pel Regiment d'Infanteria de Cerinyola Núm. 42, amb 387 homes dels quals únicament en sobrevisqueren cinc: un alferes i quatre soldats. Franco, a l'any següent d'aquells successos, publica en el seu *Diario de una Bandera*:

El nombre de los defensores de Igueriben debiera figurar con letras de oro en el libro de nuestra Infantería. El Comandante Benítez hizo de esta posición la defensa más heroica; sin agua, sin víveres, Benítez resistía y el convoy no llegaba... Un día triste se desistió del socorro, se les autorizaba a rendirse, a entrar en tratos con el enemigo; pero Benítez y los suyos conservan en su alma el temple de los heroicos infantes, y de labios de un

testigo hemos oído el último telegrama: “Los jefes y oficiales de Igueriben... mueren pero no se rinden”, y ponen fin a sus vidas con el más grande de los heroísmos.¹²

No obstant això, l'alferes Luis Casado passà així mateix devuit mesos de captiveri, com els altres presoners d'Abdelkrim. El 17 de juliol del 1936, en produir-se el cop d'Estat, era capità a Melilla. Franco arribava l'endemà a Tetuan, capital del Protectorat espanyol, ocupant l'Alta Comissaria d'Espanya al Marroc, on encara es trobava quan Casado Escudero va ser afusellat pels seus mateixos companys colpistes dia 23 de juliol de 1936.

Yamina Chemlal i Ahmed Azziza són un matrimoni berber que ens va allotjar molt amablement al seu domicili de Nador, última població a caure en el desastre d'Annual.

El pare d'Ahmed, Abdelkader Ben Jaladi, neix a principis del segle XX a la regió de Taourit, a la zona

¹² Francisco Franco Bahamonde, *Marruecos. Diario de una Bandera...*, pàg. 289.

del Protectorat francès, encara que a la fi dels anys vint es trasllada amb tota la seva família a Nador, on nasqué Ahmed el 1934. El 1937, Abdelkader, que era comerciant, aconsegueix, mitjançant un amic seu militar, un uniforme, i de polissó en el vaixell, arriba amb les tropes a la Península, on anava darrera dels soldats marroquins venent-los cigarrets. Marxà cap a Madrid. Ahmed recorda que el seu pare parlava molt de la batalla de Brunete.

Ahmed així mateix tenia un oncle matern, Rifi Abdelhadi, qui durant els anys de la fam al Rif (aproximadament el 1942) marxà de casa. Ahmed recorda molt bé aquell dia. La família no va tornar a saber res d'ell: pensaren que hauria mort de fam o que l'haurien matat, fins que el 1984 van saber que vivia. Aviat es presenta a la casa familiar i explica que aquell any de 1942 s'havia allistat a l'Exèrcit espanyol, als Regulars, que l'havien dut a Guinea equatorial on hi va romandre dos anys, per a després instal·lar-se a Sidi Ifni, on va passar tots aquells anys i on moriria als anys noranta.

Yamina i Ahmed són al mateix temps els pares de Mimoun Azziza, professor d'Història Contemporània a la Universitat Moulay Ismail de Meknès, especialista en el Protectorat espanyol. La seva tesi, publicada el 2003 porta el títol de *La sociedad rifeña frente al Protectorado español de Marruecos (1912-1956)*, i va ser defensada a la Universitat de París VIII. Mimoun ens va fer de guia quan visitarem les mines d'Uixan, que havien pertangut a la Companyia Espanyola de Mines del Rif (CEMR) i on esclatà el desastre del Barranc del Llop el 1909, que desencadenà al seu torn la Setmana Tràgica. Les mines van ser atacades novament amb els successos d'Annual el 1921. També Mimoun ens mostrarà l'Alcazaba de Zeluán, Monte Arruit, etcètera.

Mohammad Ibn Azzuz Hakim, historiador nacionalista marroquí, ens va rebre a la seva llibreria de Tetuan. Azzuz Hakim havia treballat pel règim franquista durant el Protectorat espanyol; després

treballà amb el rei Mohammad V¹³ i amb el seu fill Hassan II.

Hakim descendia d'una família *andalusí* expulsada pels Reis Catòlics el 1502. Fou el secretari personal d'Abdeljalek Torres, líder dels joves nacionalistes marroquins del Protectorat espanyol. Després del cop d'Estat de juliol del 1936, Torres s'alia amb els militars africanistes proporcionant a l'exèrcit de Franco el reclutament de milers de marroquins.

Azzuz Hakim, s'encarregava també de l'Arxiu de la Fundació Abdeljalek Torres a Tetuan. Havia escrit molts llibres, entre els quals ens va recomanar el que havia dedicat a Mohammad V, i molt especialment, *La actitud de los moros ante el Alzamiento. Marruecos 1936*. Llibre, aquest darrer, que dóna a conèixer el manuscrit de Mekki Ben Mohammad Redondo, custodiat a l'Arxiu de la Fundació Abdeljalek Torres.

¹³ El sultà Mohammad V s'anomenarà rei Mohammad V en obtenir el Marroc la seva independència de França el 1956.

Manuscrit confeccionat amb els testimoniatsges que va recollir Mekki Ben Mohammad el 1945, intentant saber les raons per les quals el seu pare, un camperol de Gomara, s'havia allistat a les Forces Regulars Indígenes a la fi de juliol de 1936 i havia mort poc després, el 4 de setembre, a l'Hospital de Campanya de Talavera de la Reina, quan ell era un nin de dotze anys.

El 2014, moria Mohammad Ibn Azzuz Hakim.

METODOLOGIA

La Ciència Històrica

I. La documentació.—II. El procés.—III. L'evolució metodològica i temàtica de la Historia.

I

LA DOCUMENTACIÓ

Prenent la definició d'història de la qual parteix Jordi Casassas Ymbert en el seu article, «Ciencias sociales y compromiso social del mundo de la investigación durante la etapa contemporánea (el punto de vista del historiador)», en el nombre 17 de *Cercles. Revista d'Història Cultural* de 2014, com a narració verídica i ordenada del passat, desitjaríem presentar aquí, encara que sigui de forma esgarriada, el camí seguit a l'hora de recollir la documentació necessària per poder confeccionar aquesta narració verídica i ordenada del passat.

El nostre procés de documentació va tenir un primer moment de treball d'arxiu per a localitzar la informació adient al nostre tema d'estudi, seguit d'un treball de camp, que podríem qualificar gairebé com una immersió en els vestigis que volíem analitzar.

Aquella immersió de la qual parlàvem fa un moment va consistir en la realització de cinc viatges al Marroc, Ceuta i Melilla entre els anys 2001 i 2005. El meu padrí, quan em xerrava de la guerra a la qual havia anat de jove, quan jo era petita, mai em va dir res dels marroquins, així que vaig voler conèixer-los de prop; al mateix temps que tots els escenaris on havien transcorregut els fets. Tal vegada per això, vam començar partint de Casablanca cap a Meknès amb cotxe particular amb dos germans marroquins, un d'ells el xofer.

Des d'allí continuem el viatge cap a Alhucemas, on vam conèixer Hosseim El Morabit, membre de la Fundació Abdelkrim El Jattabi qui, al seu torn, coneixia íntimament Omar El Jattabi des que el 1972 tots dos coincidissin a la presó, acusats de l'atemptat contra el rei Hassan II. Omar accedí al fet que

l'entrevistéssim, i demanà a Hosseim que ens portés fins a la seva casa. Allà hi vam fer acte de presència després de gairebé sis hores de viatge; doncs ens trobàvem a la vora del Mediterrani, a Alhucemas, i havíem de tornar a l'Atlàntic, a Kenitra, una mica més amunt de Casablanca, d'on havíem sortit pocs dies abans.

A casa d'Omar, vam conèixer una dotzena més de marroquins que allí també estaven convocats, el quals tenien el seu domicili en altres ciutats diferents de Kenitra. Així que en successius viatges, van tenir l'amabilitat d'allotjar-nos a les seves llars.

I així com havíem aconseguit accedir als descendents d'aquella resistència marroquina que es va enfrontar a l'Exèrcit espanyol, vam tenir la sort de ser rebuts a Rabat pel director de la Direction des Archives Royales, qui, en aquell mateix moment, ens va regalar un dossier amb la còpia de tots els tractats entre Espanya i el Marroc del període que ens interessava. I, cosa molt més important, ens va indicar els arxius que havíem de visitar, així com una carta de recomanació per poder entrar i consultar la Biblioteca Royal, doncs

es troba situada dins del recinte del palau del Rei, al seu domicili a Rabat; on vam poder fotocopiar alguns llibres, especialment referits a l'organització de les forces marroquines.

Per la part espanyola, a Ceuta i Melilla, vam recórrer i vam recollir documentació de tots els arxius, museus o biblioteques que poguessin servir-nos. Vam poder caminar, tant al Marroc com a les ciutats espanyoles, pels llocs on es van produir les batalles i els esdeveniments més importants. En aquest sentit, va ser un luxe l'explicació del coronel d'Artilleria, Antonio de Sousa i Francisco, referida al canó *Caminante*, el tret del qual, segons la longitud de distància que aconseguia, va determinar els límits exteriors de Melilla, i que va ser llançat des del fort de Victoria Grande on ens trobàvem.

II

EL PROCÉS

Una vegada seleccionades les fonts primàries rellevants de l'època, com insisteix Ángel Viñas Martín, i després del treball de camp i arxivístic, passem a la seva anàlisi individualitzada. Fent servir el mètode inductiu, mitjançant el raonament i examen de les idees particulars dels militars africanistes, exposades fonamentalment en els seus articles de la *Revista de Tropas Coloniales*, intentem arribar a alguna idea general. Procurant així que la nostra tasca, s'ajusti als passos de la recerca científica¹⁴.

I els resultats els intentem presentar en forma narrativa: És millor que la tesi s'assembli a un assaig que a una enciclopèdia, escriu Umberto Eco¹⁵. Amb tot, som conscients que aquest objectiu és mal d'assolir.

Així mateix, hem seguit els consells que vam escoltar de Jordi Casassas Ymbert quan deia que la tesi havia d'estar: «basada en fonts primàries, interpretades en clau

¹⁴ Seguint les recomanacions d'Umberto Eco en el seu llibre *Como se hace una tesis. Técnicas y procedimientos de investigación, estudio y escritura*, México D.F., Editorial Gedisa, 1985, pàg. 53.

¹⁵ *Ibid.*, pàg. 32.

cultural i ideològica, i exposada d'una manera narrativa i entenedora»¹⁶

Només afegir que hem procurat la màxima objectivitat a l'hora d'analitzar els processos, esforçant-nos en contrastar les diferents perspectives i autors quan ha estat possible, amb la finalitat d'una més completa i millor comprensió dels fets. Tractant de donar resposta, de la manera més senzilla, a les qüestions que pogués plantejar-se la societat respecte del nostre tema d'estudi; com un intent de vincular la Universitat amb la comunitat en la qual es troba immersa.

Finalment, esperem que aquestes idees generals puguin a emplenar qualche buit que pugui esclarir una miqueta més la nostra Història Contemporània.

III

L'EVOLUCIÓ METODOLÒGICA I TEMÀTICA DE LA HISTÒRIA

¹⁶ Ateneu de Barcelona, dia 26 de novembre de 2010.

Hem considerat adient partir de la, *Historia de la conquista, población y progresos de la América Septentrional, conocida por el nombre de Nueva España*, d'Antonio de Solís, publicada el 1840.

L'editor, explica:

Publicada nuestra edición de la *Historia de España* [...], nos pareció que llenaríamos más ampliamente nuestro objeto de recordar las heroicas hazañas españolas, publicando desde luego una nueva edición de la CONQUISTA DE MÉJICO, por D. Antonio de Solís [...]. Esta prodigiosa conquista merecía un historiador no menos grande, que la presentase con toda su luz á la posteridad [...] Solís, claro, perspicuo, elegante y profundamente instruido en el arte de coordinar y describir los sucesos, honra á España, como Tito Livio á Roma.¹⁷

Precisament volíem fixar-nos en l'evolució de la història tradicional, descriptiva, que apunta l'editor; sobrepassada després per la història explicativa. Encara que el fonament bàsic de la història, la cerca de la

¹⁷ Antonio Solís, *Historia de la conquista, población y progresos de la América Septentrional, conocida por el nombre de Nueva España*. Tomo primero, Barcelona, Imprenta de Francisco Oliva, 1840, pàg. V-VI.

veritat, sí que tenia en compte l'autor de l'obra citada, Antonio Solís, qui arriba a dir que la veritat és l'ànima de la història, Encara ara, aquesta recerca de la veritat separa la història de la literatura, fet que només posen en dubte els més radicals defensors del gir lingüístic.

Així, consideram ben encertades les paraules d'Antonio Solís quan diu:

Hemos leído [sic] con diligente observación, lo que antes y después de sus décadas escribieron de aquellos descubrimientos y conquistas diferentes plumas naturales y extranjeras [...] hallamos en los autores extranjeros gran osadía, y no menor malignidad [...]; y en los naturales poca uniformidad y concordia en la narración de los sucesos: conociéndose en esta diversidad de noticias aquel peligro ordinario de la verdad [...]

La obligación de redargüir á los primeros, y el deseo de conciliar á los segundos, nos ha detenido en buscar papeles y esperar relaciones que den fundamento y razón á nuestros escritos: trabajo deslucido, pues sin dejarse ver del mundo, consume obscuramente el tiempo y el cuidado; pero trabajo necesario, pues ha de salir de esta confusión y mezcla de noticias pura y sencilla la verdad, que es el alma de la historia»¹⁸

¹⁸ Antonio Solís, *Historia de la conquista...*, pàg. 2.

La història forma part integrant de l'anomenada «República de les Ciències», diu Enrique Moradiellos, produint-se la connexió entre història i ciència al segle XVIII amb la Il·lustració¹⁹; «revolució» il·lustrada, precisa Jordi Casassas²⁰.

Si bé els canvis metodològics i temàtics més profunds de la historiografia occidental tingueren lloc a partir del segle XX; en desenvolupar-se diferents corrents. Així, a la dècada dels anys cinquanta i seixanta predomina l'anomenada història serial, quantitativa, nascuda a França dins l'escola dels Annals; i la història estructural, d'inspiració marxista. A la dècada dels setanta sorgeixen la història de les mentalitats, lligada a l'àmbit francès, a l'escola dels Annals; i el gir lingüístic, dins el món anglosaxó. Els canvis que introdueixin són importants: s'abandona el materialisme històric, i es concep la història en interacció amb altres ciències socials com ara

¹⁹ Enrique Moradiellos García, *El oficio de historiador*, Madrid, Siglo XXI, 2005, pàg. 3.

²⁰ Casassas Ymbert, Jordi. 2014 «Ciencias sociales y compromiso social del mundo de la investigación durante la etapa contemporánea (el punto de vista del historiador)». *Cercles. Revista d'Història Cultural* 17. 16.

l'antropologia o la psicologia social, adoptant nous mètodes d'anàlisi historiogràfics provinents d'aquestes disciplines.

No obstant això, a mitjan la dècada dels vuitanta, la història de les mentalitats sofria crítiques, tant pel seu mètode com pels seus postulats; doncs semblava que el seu objecte d'estudi es desfigurava, es diluïa. Crítiques que acabarien amb el desenvolupament d'una nova corrent historiogràfica: la història cultural, que incorporà elements propis de la Sociologia i del gir lingüístic.

També als anys vuitanta, la crítica als postulats més rígids del materialisme històric va estar acompanyada d'una crisi epistemològica contribuint al naixement de la postmodernitat, així com d'un cert eclecticisme temàtic i metodològic que només ha estat superat en anys recents.

El context historiogràfic actual es caracteritza per la «multiplicitat» dels centres de producció, l'obertura temàtica i la interdisciplinarietat en l'àmbit de les ciències socials. Sense oblidar-nos del «revisionisme

històric» de la historiografia contemporània. O el que és el mateix: el qüestionament dels consensos disciplinaris bàsics construïts per la historiografia europea a partir de 1945. És un fenomen global, encara que per la nostra banda farem una petita referència al cas espanyol seguint l'article de Miquel A. Marín Gelabert, titulat: «Revisionismo de Estado y primera hora cero en España, 1936-1943». Per a Marín Gelabert, el revisionisme va tenir un únic objectiu:

Dar sentido y justificación a las políticas que el nuevo Estado fue implementando sobre la base incuestionable del espíritu del 18 de julio. Y tuvo un único referente profesional que debía ser aniquilado: la línea de desarrollo historiográfico de corte liberal que había sustentado la profesionalización del gremio y que en las últimas dos décadas había dado pasos agigantados en el camino del análisis social y económico del pasado.²¹

Únicament afegir que la nostra recerca s'insereix en la anàlisi del pensament i de les idees polítiques, quan les històries d'Espanya i el Marroc s'ajunten al

21 Marín Gelabert, Miquel A. 2015. «Revisionismo de Estado y primera hora cero en España, 1936-1943». Dins Carlos Forcadell et al. (eds.). *El pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza. 363-406.

començament del segle XX a causa de la dinàmica diplomàtica de l'imperialisme colonial europeu que va incloure Espanya en el concert de l'africanisme.

INTRODUCCIÓ

El conflicte bèl·lic: el leitmotiv

I. D'una guerra a una altra —II. De Ben Tieb a Llano Amarillo: el camí cap a la Guerra Civil. —III. Els capítols.

I

D'UNA GUERRA A UNA ALTRA

El títol de la nostra tesi és: *D'una guerra a una altra. Els militars africanistes espanyols: de Ben Tieb a Llano Amarillo (1924-1936)*.

La primera guerra a la qual fem referència és la Guerra del Rif: comença poc abans del desastre d'Annual (1921), continua amb l'anomenada «reconquesta» del territori perdut, culmina amb el desembarcament d'Alhucemas (1925) i acaba amb la «pacificació» de tot el Protectorat espanyol (1927).

Una de les conseqüències d'aquesta guerra, que esclata al cor del Rif, fou el cop d'Estat de Miguel Primo de Rivera el 13 de setembre de 1923. Poc després, l'1 de gener de 1924, comença a publicar-se la *Revista de Tropas Coloniales*, des d'on iniciem la nostra recerca, i arribem fins a la Guerra Civil espanyola (juliol de 1936), l'altra guerra a la qual fèiem referència. L'últim nombre de la *Revista de Tropas Coloniales* sortia el mes de juny del 36.

Així doncs, la nostra recerca comença quan encara no s'havia acabat la guerra en el Rif, quan falten tres anys perquè no hi hagi guerra en el Protectorat d'Espanya al Marroc. És per això que diem “d'una guerra a una altra”. I per introduir el nostre treball, necessàriament hem d'abordar, encara que sigui succintament, el començament de la guerra del Rif.

A continuació s'explica com s'inicia aquella guerra, fins arribar al desastre d'Annual.

El general Manuel Fernández Silvestre, Comandant General de Melilla, duia a terme la penetració i conquesta del territori rifeny des de

Melilla cap a Alhucemas (avui Al Hoceima) per terra, encara que tots dos llocs s'assenten al Mediterrani; és a dir, Fernández Silvestre anava del Rif oriental cap al central, travessant la serralada muntanyenca que transcorre paral·lela al Mediterrani. Mentrestant, l'Alt Comissari d'Espanya al Marroc, Dámaso Berenguer Fusté, duia a terme la penetració per la part occidental del Protectorat, per Yebala i Gomara. No obstant això, a Silvestre, se li interposa Muhammad Ben Abdelkrim El Jattabi qui passa d'aliat d'Espanya a líder de la resistència marroquina, atacant les posicions avançades de Fernández Silvestre. L'origen del desacord d'Abdelkrim amb Espanya, segons explica ell mateix, es dona quan els espanyols es proposen establir un règim que ells (els espanyols, —diu Abdelkrim—) anomenen “protectorat”, però que no és una altra cosa que una presa de possessió²².

22 «Le début du désaccord entre ceux-ci [els espanyols] et nous date du moment où ils formulèrent, en termes dépourvus d'équivoque, leur intention d'établir un régime qu'ils nommaient «protectorat», mais qui n'avait d'autre allure que celle d'une prise de possession». J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim*, Paris, Librairie des Champs-Élysées, 1927, pàg. 64.

La primera posició de Silvestre que va caure fou la que es trobava a la avantguarda: el puig d'Abarrán, l'1 de juny de 1921. La segona, Igueriben, caigué el mes següent.

El capvespre del 21 de juliol de 1921, arribava a la Comandància de Melilla l'últim despatx de Fernández Silvestre des d'Annual, a uns sis kilòmetres d'Igueriben:

Día de hoy realicé operación anunciada para socorrer Igueriben con esfuerzos supremos [...] Numerosísimo enemigo atrincherado impidió obrar, no obstante operar casi totalidad fuerzas de este territorio [d'Annual, on es trobaven acantonades suficients tropes ²³], y ante imposibilidad conseguirlo, ordené evacuación Igueriben, después inutilizar material. Jefes y

²³ Aquell mateix dia Silvestre havia enviat a Berenguer el següent radiograma oficial xifrat: «Contesto telegrama V. E. manifestándole que situación fuerzas móviles esta Comandancia General es la siguiente». I Silvestre les va detallant. Respecte a Annual diu:

En Anual, además de la columna Drius, hay cuatro compañías de Ceriñola y una ametralladoras mismo cuerpo, cinco compañías de África y una y media ametralladoras, tres baterías montaña, dos baterías ligeras, dos compañías Ingenieros, sección montaña parque móvil, ambulancia montaña Sanidad Militar, dos tabores Infantería grupo Regulares y dos escuadrones mismo grupo, más una compañía de Intendencia; además hoy se hallan en marcha para incorporarse al mismo campamento otro tabor Regulares y un escuadrón del mismo grupo. Dámaso Berenguer Fusté, *Campañas en el Rif y Yebala (1921-1922)*, Madrid, Sucesores de R. Velasco, 1923, pàg. 241.

oficiales muertos en alambrada suicidados. Retirada hoy sangrienta mayoría fuerzas territorio en Annual, donde me quedo con las mismas, totalmente rodeado por enemigo; y debido situación gravísima, angustiosa, considero urgentísimo envío divisiones con todos elementos. Intentaré toda clase esfuerzos para conseguir salir esta difícilísima situación, por tener cortados línea comunicaciones [...]»²⁴.

El capità d'Estat Major Sigifredo Sáinz Gutierrez, va haver de sortir de matinada, després de l'anterior comunicació de Silvestre, des de Melilla cap a Ben Tieb portant ordres escrites del cap d'Estat Major de la «Sección de Campaña» de la Comandància de Melilla. Aquestes ordres estaven destinades al cap de la Columna de Ben Tieb, el tinent coronel Fernando Primo de Rivera Orbaneja perquè les executés al dia següent, el 22 de juliol de 1921 a les vuit del matí.

—La columna se retira sobre Ben Tieb.

²⁴ Sigifredo Sáinz Gutierrez, *Con el General Navarro. En operaciones. En el cautiverio*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra S.A., 1924, pàg. 2.

Advertim que el capità Sigifredo Sáinz escriu Annual amb dues enes i anteriorment Silvestre havia escrit a Berenguer Anual amb una. Se suposa que també aquí ho hauria d'escriure així, com ho solia fer; no obstant això, els textos s'han transcrit així com apareixen en els documents.

—El General [Silvestre] se ha pegado un tiro. Li diuen, al capità Sigifredo Sáinz els oficials que venien des d'Annual el dia 22 sobre les onze del matí, passades unes hores des que ell sortís de Melilla.

I continua explicant Sáinz:

Muchos de aquellos oficiales que pasaron por nuestro lado ni se detuvieron al vernos; otros nos daban noticias cada vez más alarmantes y contradictorias... Todos corren; todos muestran gran excitación, y todo ello impide nos demos exacta cuenta de lo que quieren decir aquellos señores, que, por su velocidad, parecían ir a comunicar órdenes urgentes... a la plaza [a Melilla]²⁵.

El que desconeixia el capità Sáinz Gutierrez és que des que es rebés aquell despatx de Silvestre a Melilla i ell sortís de matinada, la situació a Annual s'havia agreujat i Silvestre convocà els principals caps de la Columna d'Annual a una reunió aquella mateixa nit del 21 al 22 de juliol (1921) per a comunicar-los que l'endemà havien de retirar-se cap a Ben Tieb. Al matí següent, comença la retirada sense Silvestre, que mor a Annual.

²⁵ Sigifredo Sáinz Gutierrez, *Con el General Navarro...*, pàg. 7.

II

DE BEN TIEB A LLANO AMARILLO: EL CAMÍ CAP A LA GUERRA CIVIL (1924-1936)

Reprendrem la història a Ben Tieb tres anys després, al 1924; i arribarem fins a Llano Amarillo a primers de juliol del 1936. Encara que abans de tot això cal resumir el que passà des d'aquell 1921.

Ben Tieb es va perdre, com es van perdre totes les posicions fins a Melilla entre juliol i agost de 1921. No obstant això, es recupera amb l'anomenada reconquesta, iniciada al setembre d'aquell any amb les forces disponibles de la part occidental del Protectorat, amb les quals estava operant Dámaso Berenguer. Van ser les primeres en arribar a socórrer Melilla i amb reforços metropolitans; els soldats de reemplaçament van ser cridats a files a través d'aquella Real Ordre de 30 de juliol (1921), que arriba a casa del meu padrí quan feia uns dies que havia complit vint-i-dos anys. Era un petit camperol, orfe de pare des dels catorze anys, i el major de quatre germanes.

Tots aquells tràgics fets han passat a la història com el desastre d'Annual, el balanç del qual en nombre de víctimes mortals va ser d'entre vuit mil i deu mil.

Per esclarir les responsabilitats d'aquell desastre, el general de divisió Juan Picasso González, com a jutge instructor, du a terme una recerca governativa interrogant a Melilla els supervivents.

«Expediente instruido [escriu Picasso, en el Resum del mateix] [...] con motivo del abandono de posiciones en el territorio de Melilla en los meses de julio y agosto»²⁶. I en la Conclusió:

La responsabilidad debe también estar en razón directa de la autoridad [...] imputarse aquella al Mando en primer término, que, con inconsciencia, con incapacidad, con aturdimiento o temeridad ha provocado el derrumbamiento de la artificiosa construcción del territorio²⁷

26 Juan Picasso González, *El Expediente Picaso. Las sombras de Annual*, Madrid, Almena Ediciones, 2003, pàg. 9.

27 Juan Picasso González, *El Expediente Picaso...*, pàg. 278.

Quant a les causes, Picasso afegeix: «Cifradas tales causas en la desmesurada extensión de las diversas líneas militares tendidas en el territorio»²⁸.

El general Picasso lliura el seu expedient al Consell Suprem de Guerra i Marina el 18 d'abril de 1922, i fins al 12 de juliol de 1923 aquest expedient no arriba als membres de la Comissió de Responsabilitats del Congrés dels Diputats. Finalment, no va poder debatre's al Parlament a causa del cop d'Estat de Primo de Rivera el mes següent.

Quan el general Primo dóna el cop d'Estat, va dir: «Buscaremos al problema de Marruecos solución pronta, digna y sensata»²⁹. Mentrestant, al Protectorat s'aturen les operacions ofensives contra Abdelkrim, actitud combatuda pels militars africanistes des del segon nombre de la *Revista de Tropas Coloniales*, on Queipo de Llano en el seu article titulat «El problema de Marruecos al aparecer la *Revista de Tropas Coloniales*» del mes de febrer de 1924, ja parla de la

²⁸ *Loc. cit.*

²⁹ Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación en Marruecos*, Málaga, Editorial Algazara, 2005, pàg. 61.

«campanya abandonista». I Franco, dos mesos després, en el nombre quatre corresponent a abril, en el seu article, «Pasividad e inacción», mostra el seu total desacord al fet que les tropes espanyoles no prenguin la iniciativa.

Desacord que Franco i altres militars africanistes pogueren mostrar personalment dos mesos després, el 19 de juny de 1924 quan Primo de Rivera visita el Protectorat i arriba fins a Ben Tieb. L'ABC publicava la notícia l'endemà, encara que sense fer cap menció a l'ambient crispat:

A primera hora de la mañana marchó el presidente del Directorio, con el general Sanjurjo y séquito para visitar Dar Quebdani [...]

Por último fueron a Ben Tieb, donde se halla el campamento de las banderas del Tercio, y fueron obsequiados con un almuerzo, a cuyos postres el teniente coronel Franco ofreció el agasajo, contestándole el presidente [...] ³⁰

30 «Visita a Dar Quebdani y Ben Tieb», ABC (20-VII-1924), p.13. [en xarxa].

<<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1924/07/20/013.html>> [consulta: 13/08/2015].

Primo de Rivera explica parcialment la seva política de replegament del Protectorat: deixar les posicions difícilment defensables de l'interior. De fet, entre el 27 de juny i el 6 de juliol s'havien abandonat algunes posicions de la part occidental del Protectorat. Precisament a la part occidental havia començat el seu viatge a Àfrica Primo de Rivera, arribant el 12 de juliol a Tetuan; i ara, partint de Melilla, visitava diferents posicions, entre elles Ben Tieb.

Francisco Gómez-Jordana Souza, que formava part del Govern de Primo de Rivera i s'encarregava dels assumptes del Marroc, encara que no va estar present en aquell viatge, escriu:

Durante el viaje del presidente a África, el que tal vez siguió excediéndose en la exteriorización de sus planes [l'abandó de posicions], pudo apreciar, desde luego, la resistencia pasiva del ejército a todo lo que no fuese una ofensiva inmediata a todo tren. Algún acto ostensible hubo de protesta contra lo que se opusiese a esos propósitos, en el jugó papel importante y no muy disciplinado un joven y prestigioso jefe que entonces mandaba la Legión [Franco].³¹

³¹ Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación...*, pàg. 74.

És aquí on volíem arribar, a Ben Tieb 1924, si bé la nostra recerca comença sis mesos abans, l'u de gener, quan aquests mateixos militars havien tret a Ceuta el primer número de la *Revista de Tropas Coloniales*; revista distribuïda des d'aquella ciutat a tots els establiments militars, civils, o domicilis particulars del Protectorat i de la resta d'Espanya. Fins i tot s'enviaven a l'estranger mitjançant subscripcions, a més de tenir punts de venda en les estacions de ferrocarril i en determinats quioscs de Madrid o Barcelona.

Prenem Ben Tieb com a punt de referència, perquè en aquell viatge de Primo de Rivera al Protectorat constata l'actitud d'aquells militars, i va poder veure l'acollida que tenien les seves propostes de primera mà. I com afegeix Gómez-Jordana, quedà: «más convencido el Directorio de que a él [Primo de Rivera] era al que correspondía trazar el plan a seguir»³². Finalment, i atès que durant el mes d'agost s'agreuja la situació en el camp de batalla, prossegueix Jordana:

³² *Loc. cit.*

Convencidos el presidente y los generales del Directorio de que el único medio de sacar adelante su complicado plan era trasladarse al teatro de operaciones, por lo menos su ejecución, el presidente [...] decidió trasladarse inmediatamente a Tetuán³³.

Per a nosaltres, l'incident de Ben Tieb dóna l'oportunitat de conèixer trets del caràcter d'aquells militars que són el nostre principal objecte d'estudi, ens parla d'algun aspecte del seu tarannà, de la seva personalitat. Aquests militars, després, mitjançant els beneficis de participar en la guerra del Marroc, pujaren fins als llocs més alts de l'escalafó militar i dominaren aquest sector fins l'arribada de la Segona República.

El 29 de març de 1932, Manuel Azaña Díaz, com a ministre de Guerra, presentava en sessió parlamentària l'orientació de la política del govern de la Segona República al Protectorat:

Al instaurarse la República en España, el Gobierno se encontró en Marruecos [...] con una situación extraordinariamente difícil y complicada, tan complicada y tan difícil que hilar la madeja ha costado

³³ Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación...*, pàg. 75.

muchos meses, y es ahora cuando podemos empezar a poner las cosas en orden [...] En efecto, en Marruecos había, en primer lugar, las consecuencias de aquella guerra y las consecuencias de la paz; de la guerra, porque durante muchos años España ha estado sembrando millones en la Zona del Protectorado, sosteniendo allí un ejército numerosísimo [...]

[...] Aparte de esto, nos hemos encontrado en Marruecos con una organización administrativa y burocrática pensada y realizada con lujo y ejercida con despilfarro en todos los órdenes [...], y si en España propendemos a cierta superabundancia de personal en la Administración pública, en Marruecos esto ha llegado a los límites de la fantasía en todos sentidos, en número y en dotación. [...]

[...] En Marruecos hay funcionarios que tienen gratificaciones dobles o triples a sus sueldos titulares; hay servicios que están montados con una capacidad de trabajo posible mayor que la de los servicios centrales españoles; hay funcionarios modestísimos en el campo administrativo que ganan sueldos equivalentes a los directores generales de la Península: todo o casi todo está así. [...]

Lo primero que hizo el Gobierno fue atender a lo más urgente, que era la reducción de los gastos militares en Marruecos. [...], disolviendo unidades miliares, reduciendo el contingente del Tercio y reorganizando servicios de carácter general y suprimiendo también gastos inútiles. Yo me encontré en Marruecos, por ejemplo, con cuatro circunscripciones militares; al frente de cada una había un general con su cuartel militar correspondiente y los servicios anejos a esta clase de

instalaciones; las dejé reducidas a dos, y aún tenemos en marcha otra organización que ha de reducir las todavía más. [...] ³⁴

No obstant això, durant el Bienni radical-cedista, els militars africanistes seguiren pujant esglaons i tornaren a ocupar llocs de màxima responsabilitat militar tant al Protectorat com al Govern central. Així que quan guanya el Front Popular, estan disposats a anar a la guerra; això no podia imaginar-ho Azaña, quan al final del seu discurs de l'any 32 anteriorment comentat, deia el següent:

Yo puedo decir a las Cortes que, probablemente, antes de que pasen muchos meses, he de hacer en el presupuesto de Marruecos, en lo que concierne al Ministerio de la Guerra, alguna transformación que produzca al erario un importante ahorro [...] Quiero decir con esto que si en el presupuesto de Guerra me he visto este año [1932] en la triste necesidad de prescindir de cantidades indispensables para armamentos, para municiones, para prácticas militares (sin las cuales el Ejército no sirve para nada, ni puede tener utilidad práctica), ahorrando dinero en el presupuesto de Guerra de Marruecos podremos, en mayor o menor cantidad,

³⁴ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III*, Madrid, Edición de Santos Juliá, Ministerio de la Presidencia. Secretaría General Técnica Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pàg. 311-313.

traer al de la Península dotaciones que le son absolutamente indispensables.

Hemos de procurar también que la obra de expansión cultural de España en Marruecos, la obra de expansión económica en Marruecos, se vaya organizando de algún modo, porque eso está sin organizar; y en las conversaciones continuas que hemos tenido con el Alto Comisario en Marruecos, he encontrado en el Sr. [Luciano] López Ferrer puntos de vista exactamente coincidentes con los del Gobierno. En Marruecos, la paz; en Marruecos, nada de militarismo, nada de sones bélicos; la guerra se acabó, por fortuna; nadie tendrá interés en resucitarla, [...]³⁵

Però passats quatre anys d'aquell discurs d'Azaña al Parlament es realitzen unes maniobres militars al Protectorat, no molt lluny de Melilla, a la cabila rifenya de Ketama, un lloc que recorda l'estiu de l'altiplà castellà, que els marroquins anomenen Isaguen i que els espanyols coneixien com a Llano Amarillo. Entre els dies 5 i 12 de juliol de 1936, els militars africanistes van poder exercitar-se i rematar els últims tocs del cop d'Estat que cinc dies després d'acabades les maniobres esclata a Melilla; encara que el dia abans, el 16, Franco ja l'havia engegat a Canàries, com fa pocs

³⁵ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 318.

anys ha descobert Ángel Viñas Martín ³⁶ . Des d'aquelles illes i amb alguna escala, arriba a l'aeròdrom de Tetuan:

A las diez de la noche de aquel 17 de julio, en Tetuán sólo se mantenían leales a la República el Alto Comisario interino, señor Alvarez-Buylla [Arturo Álvarez-Buylla Godino] y el jefe del Aeródromo de Sania Ramel, comandante De la Puente Bahamonde [Ricardo]. [...]

Serían las dos de la madrugada del día 18 cuando los rebeldes asaltaron la Alta Comisaría, donde detuvieron al Alto Comisario interino, a quien se dice ejecutaron al día siguiente. Una hora después era asaltado el aeródromo de Sania Ramel, cuyo jefe el comandante De la Puente y sus ayudantes [...] fueron ejecutados dos días después a pesar de que el comandante citado era primo carnal del general Franco, el cual se negó a interceder por él porque la consigna de la conspiración no lo permitía.

Dueños ya los rebeldes de la capital del Protectorado, fue el coronel Beigbeder [Juan Luis Beigbeder Atienza] quien se puso en contacto con el Jalifa del Sultán [...]

Al abandonar la mezquita a las ocho de la mañana [del 18 de juliol], ví como los elementos de la policía militar iban fijando en las paredes grandes carteles conteniendo el bando por el que se declaraba la guerra en

³⁶ Ángel Viñas Martín, *La conspiración del general Franco. Y otras revelaciones acerca de una guerra civil desfigurada*, Barcelona, Crítica, 2012, pàg. 101-118.

toda la extensión de la Zona de Protectorado. Estaba redactado en español y lo firmaba el general Franco, que se encontraba aún en las Islas Canarias y no había de llegar a Tetuán hasta el día siguiente.³⁷

Franco arribà a Tetuan el dia 19 al matí, «y lo primero que hizo fue dirigirse al palacio Jalifiano donde fue recibido con todo su séquito por S.A. [la Seva Altesa, el príncep Mulay Hasan ben Mahdi³⁸] en presencia de todos los ministros y altos cargos de la casa Jalifiana, además del Bajá y el Almotacén de la ciudad»³⁹.

III

ELS CAPÍTOLS

37 Mohammad Ibn Azzuz Hakim, *La actitud de los moros ante el Alzamiento. Marruecos 1936*, Málaga, Editorial Algazara, 1997, pàg. 104-107.

38 El Marroc s'havia repartit i dividit entre França i Espanya, i a França li pertocà la major part del territori, com ja sabem. Mulay Hasan ben Mahdi era el *Jalifa* del Sultà del Marroc, és a dir, el delegat d'aquest últim, el seu representant dins el Protectorat espanyol, ja que el Sultà residia al Protectorat francès.

39 Mohammad Ibn Azzuz Hakim, *La actitud de los moros...*, pàg. 125.

José Yanguas Messia publicava el 1915 *La expansión colonial en África y el Estatuto Internacional de Marruecos*, llibre on reproduïa unes paraules de Luciano Hubert, aleshores diputat colonista francès⁴⁰:

Cada día que pasa [havia escrit Hubert a *Politique extérieure* el 1911] comprendemos mejor que el verdadero tesoro que debemos utilizar en nuestras colonias no es la riqueza natural ni los espacios libres, sino esas razas negras tan despreciadas al principio⁴¹.

Paraules que seguidament Yanguas Messia comentava així:

No cabe duda de que las tropas argelinas y senegalesas han constituido siempre una ardorosa esperanza en la nación vecina [França], que ha encontrado satisfacción en la actual guerra [la Gran Guerra]. Y no es menos cierto que, de estar suficientemente disciplinados e instruidos los millones de indígenas africanos sujetos al poderío inglés, a Europa los habría traído [sic] para imponer su voluntad la Gran Bretaña, como ha hecho con indios y cipayos. Si esta peligrosa política de utilizar las tribus africanas en Europa, como instrumento de combate, llegara a ser norma entre las naciones europeas, pretendiendo fundamentar en ella la razón de ser de la

⁴⁰ Partidari de les societats de colonització implementades pel Govern francès.

⁴¹ José Yanguas Messia, *La expansión colonial en África y el Estatuto Internacional de Marruecos*, Madrid, Alianza Tipográfica, 1915, pàg. 81.

actividad colonial contemporánea, preciso sería renegar de un movimiento que, en vez de llevar a África la civilización europea, trajera a Europa la barbarie africana.⁴²

Quan José Yanguas escrivia el paràgraf anterior aquell 1915, rebutjant la utilització de tropes indígenes a Europa, segurament no podia concebre que anys després indígenes marroquins arribats del Protectorat espanyol en aquell país fossin utilitzats com a instrument de combat en sòl espanyol l'any 1934 i des de 1936 a 1939; i que ell mateix, treballaria pel govern que utilitzà aquelles tropes colonials⁴³.

42 José Yanguas Messia, *La expansión colonial en África...*, pàg. 81-82.

43 José María Yanguas Messia (Linares, Jaén, 1890-Madrid 1974). Doctor en Dret el 1915. El 1918 va ser nomenat catedràtic de Dret Internacional Públic i Privat de la Universitat de Valladolid i el 1920 passa a la Universitat de Madrid ocupant la mateixa càtedra. De 1925 a 1927 fou nomenat Ministre d'Estat per Primo de Rivera. El març de 1931 pren excedència voluntària i fixa la seva residència a París. Des de París precisament, Manuel Azaña rebria un informe confidencial que li advertia de la preparació d'un moviment monàrquic dirigit des de la capital francesa; una de les línies de conspiració la inspiraven, entre d'altres monàrquics, José Calvo Sotelo, Severiano Martínez Anido y Yanguas. Santos Juliá Díaz, *Vida y tiempo de Manuel Azaña (1880-1940)*, Madrid, Taurus, 2008, pàg. 313-314.

Després de la Llei d'Amnistia de 24 d'abril de 1934, Yanguas sol·licita el reingrés a la seva antiga càtedra, romanent en aquesta

Efectivament, forces regulars d'indígenes marroquins juntament amb forces legionàries, ambdues integrades en l'Exèrcit colonial espanyol del Marroc, anomenat Exèrcit d'Àfrica o Exèrcit del Marroc, creades les primeres el 1911 per Dámaso Berenguer i les segones per Millán Astray el 1920, desembarquen a Gijón l'octubre de 1934 procedents de Ceuta, per a formar part d'una de les quatre columnes que de manera concèntrica marxen cap a Oviedo. José Yagüe Blanco, fou qui al port de Gijón pren «el mando del conjunto de las fuerzas expedicionarias de África [sic] que en dicho puerto van a reunirse para cooperar al restablecimiento de la normalidad en Asturias»⁴⁴. Encara que Franco des de Madrid assessorant, al ministre de la Guerra, dirigeix les operacions bèl·liques

situació fins al 18 d'agost de 1936 quan fou destituït pel Govern republicà. Durant la guerra civil seria nomenat ambaixador de l'Espanya de Franco davant el Vaticà, cessant el 1942. De tornada a Espanya, va ser Procurador a les Corts franquistes. Hernando Serra, M.P. 2013. «Diccionario de catedráticos españoles de derecho (1847-1943)». Universidad Carlos III de Madrid. [en xarxa]. <http://portal.uc3m.es/portal/page/portal/instituto_figuerola/programas/phu/diccionariodecatedraticos/lcatedraticos/jmyanguas> [consulta: 3/12/2014].

⁴⁴ Fulla de Serveis de José Yagüe Blanco. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

per a reprimir la Revolució d'Astúries, durant el temps que era Comandant Militar de Balears⁴⁵.

I dos anys més tard, el dia anterior de l'arribada de Franco a Tetuan, les primeres tropes que travessen l'Estret de Gibraltar cap a Cadis són tropes indígenes del Primer Tabor (batalló) de Regulars de Ceuta, a les tres de la matinada del 18 de juliol de 1936. A les quatre de la matinada surt també des del port de Ceuta una altra Companyia de les mateixes forces cap a Algesires⁴⁶.

Aquestes tropes mercenàries d'indígenes marroquins, recorren la Península durant tota la guerra civil juntament amb tropes legionàries, mercenàries igualment i constituïdes per espanyols i estrangers. Tropes que finalment, arriben i ocupen Barcelona sota el comandament de Yagüe el 26 de gener de 1939.

45 Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

46 Mohammad Ibn Azzuz Hakim, *La actitud de los moros...*, pàg. 106.

Embarquen des d'allí cap a Menorca el 8 de febrer, quedant ocupada l'illa per complet l'endemà ⁴⁷.

Com va ser possible tot això? Per què l'Exèrcit colonial, creat per a combatre la resistència marroquina a la penetració espanyola al nord del Marroc, arriba a operar en sòl espanyol i contra els espanyols? Qui el va portar? La resposta a la darrera pregunta són els militars africanistes. La primera qüestió la desenvolupem al llarg d'aquest treball que ara comença i que hem estructurat en sis capítols que tenen un rerefons internacional i geopolític comú: la tranquil·litat a l'Estret de Gibraltar.

Dues potències colonials, les més importants del moment, mouen aquella política internacional: Gran Bretanya i França. El seu predomini arribà al seu cim poc després del Gran Guerra i declinà a causa de la Segona Guerra Mundial, quan la primera traspassà la seva hegemonia als Estats Units d'Amèrica i la segona restà desprestigiada a causa de la seva ràpida derrota davant Alemanya.

⁴⁷ Fulla de Serveis de José Yagüe Blanco. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

El primer capítol, “De l’origen del Protectorat espanyol al Marroc al seu establiment (1898-1912)”, aborda els acords entre Gran Bretanya i França per tal d’assegurar el lliure trànsit de l’Estret de Gibraltar, en els quals té cabuda Espanya precisament per la seva feblesa militar després de perdre el seu Imperi colonial i la seva flota Marina a Cuba a les mans del naixent imperi nord-americà. Acords que desemboquen en el Protectorat d’Espanya al Marroc el 1912.

El segon capítol es titula “La forja dels militars africanistes (1924-1930)”. Aquest capítol analitza com van forjant la seva mentalitat, a tenor d’aquells conflictes bèl·lics, els militars africanistes que disposen d’una tribuna pública de comunicació: la *Revista de Tropas Coloniales*, oberta a Espanya, a l’estranger i a les més altes instàncies de l’Estat des d’on solidifiquen i difonen la seva ideologia; és una finestra alhora que una plataforma oberta, en un temps on la premsa escrita era el mitjà de comunicació de masses i difusió d’idees hegemònica; tot això durant la dictadura de Primo de Rivera.

El tercer capítol és “L’intent de democratitzar l’Exèrcit espanyol (1931-1936)”. El quart capítol es titula “La resposta dels militars africanistes: 1931, 1932 i 1936”. Ambdós tenen a veure amb la Segona República del Bienni reformista i del Govern del Front Popular, quan la República pretén democratitzar i modernitzar Espanya i també el seu Exèrcit mitjançant una sèrie de reformes. Algunes d’elles afecten els privilegis adquirits pels militars africanistes durant la dictadura de Primo de Rivera, i és per això que durant el Bienni racical-cedista hi ha reaccions contra el Govern, l’última i més important la de juliol del 1936.

França, per la seva part, manifesta recel i perspicàcia enfront de si els nous governants seran capaços de preservar els acords internacionals, fins que a la fi de l’any 31 els actualitzen amb Niceto Alcalá Zamora i Manuel Azaña.

El cinquè capítol és “*Revista de Tropas Coloniales* (gener 1924-juny 1936)” i és un estudi d’aquesta revista africanista que abasta el seu format i estructura, els seus directors i redactors, els seus continguts, la seva

distribució i significació històrica i acaba amb un extracte biogràfic dels seus col·laboradors més rellevants.

El sisè capítol correspon a l'epíleg, on novament els interessos de Gran Bretanya i França per la tranquil·litat al Protectorat espanyol porten a un acord, l'anomenat Bérard-Jordana, uns dies abans del final de la Guerra Civil espanyola. Els acords es perllonguen fins al juny de 1940, quan França és ocupada pels nazis.

Tornant de nou al 1942, Gran Bretanya i sobretot els Estats Units d'Amèrica pacten amb Franco perquè res interfereixi ni bloquegi l'Estret de Gibraltar, on el comandant de l'Exèrcit nord-americà hi instal·la, dins del Penyal, la seva Caserna General des d'on dirigeix els desembarcaments al nord d'Àfrica.

Continuen les Conclusions a les quals hem arribat.

Després hi trobem la bibliografia, i per últim, l'apèndix, amb un Document digitalitzat: un DVD amb tota la col·lecció de la *Revista de Tropas Coloniales*.

CAPÍTOL PRIMER

De l'origen del Protectorat espanyol al Marroc al seu establiment (1898-1912)

I. L'interès geopolític dels grans imperis occidentals: l'incident de Fashoda.—II. La pèrdua de Cuba i el naixement de l'Imperi nord-americà.—III. L'Africanisme, darrer intent colonial espanyol amb un Protectorat condicionat: Entente Cordiale.—IV. Conveni hispanofrancès de 1904.—V. Conferència Internacional d'Algeciras i Conveni hispanofrancès de 1912.

I

L'INTERÈS GEOPOLÍTIC DELS GRANS IMPERIS OCCIDENTALS: L'INCIDENT DE FASHODA

L'expedició dirigida pel capità Jean-Baptiste Marchand, formada per vuit oficials o suboficials francesos i cent vint soldats negres reclutats al districte de Níger, escriu Winston S. Churchill, havia sortit l'octubre de 1896 del Congo francès, de Loango, a l'Àfrica central. L'expedició s'obre al sud-oest de l'oceà Atlàntic i després de gairebé dos anys de

travessia des d'aquella costa atlàntica arriba a Fashoda, avui Kodok, al sud del Sudan, al cor de l'alt Nil, el 10 de juliol de 1898 on s'estableixen i fortifiquen. Portaven tres bots d'acer amb els quals navegaven a vela o també a rem i una petita llanxa de vapor anomenada *Faidherbe* que va ser enviada més tard a cercar reforços:

Habían luchado contra salvajes, combatido la fiebre, escalado montañas y atravesado espesos bosques. Durante cinco días y cinco noches habían estado sumergidos hasta el cuello en aguas pantanosas. Una quinta parte había muerto pero, finalmente, habían cumplido su misión y el 10 de julio [1898], al llegar a Fashoda, habían plantado la tricolor [la bandera francesa] en el alto Nilo⁴⁸.

No obstant això, dos mesos després, el 18 de setembre, el mariscal de camp britànic, lord Kitchener (Horatio Herbert, marquès de Kitchener) es presenta a Fashoda:

Hizo caso omiso de la bandera francesa y, sin interferir en la expedición de Marchand ni en el fuerte que ocupaba, izó las enseñas británica y egipcia con la debida ceremonia, entre honores musicales y salvas de honor. Se estableció una guarnición en Fashoda, formada por el XI de sudaneses, cuatro cañones de la batería Peake

48. W. Churchill, *La guerra del Nilo. Crónica de la reconquista del Sudán*, Madrid, Turner Publicaciones, primera edició espanyola 2003, pàg. 223.

y dos ametralladoras Maxim. Esta fuerza quedó al mando del coronel Jackson, que fue nombrado comandante militar y civil del distrito de Fashoda.⁴⁹

El general Kitchener protesta davant el capità Marchand per la presència francesa i demana la seva retirada. Marchand va respondre que no se'n aniria i que si fos necessari es defensaria amb les armes. Afegia, a més, que això podria suposar la guerra entre Gran Bretanya i França. En aquest context es va decidir que informarien Europa sobre l'incident i que els governs haurien de trobar-hi una solució. Quan arribà la notícia a París i Londres, durant diverses setmanes els diaris francesos afirmaven «que no se podía consentir que el orgullo inglés les arrancase un territorio que había sido legítimamente ocupado por un puñado de valientes: antes, la guerra»⁵⁰.

Per la seva part, des de Londres es responia que «el dominio inglés era indudable y había sido ganado por un rosario de victorias desde Egipto hasta Uganda.

49. *Loc. cit.*

50. J.M. Allendesalazar, *La diplomacia española y Marruecos, 1907-1909*, Madrid, Biblioteca Diplomática Española, 1990, pàg. 12-13.

La ridícula expedición francesa no podía intentar jugar con el noble león británico: antes, la guerra.»⁵¹

Churchill afegeix que quan:

Se tuvo la certeza de que ocho aventureros franceses estaban ocupando Fashoda y reclamaban un territorio dos veces mayor que Francia [doncs el capità francès d'aquella petita expedició es va possessionar d'aquell territori en nom de França i anuncia la ocupació formal del Sudan], el sentimiento se tornó en un profundo y amargo enojo. Los franceses debían marcharse, evacuar Fashoda o, de lo contrario, se emplearían la potestad, majestad, dominio y poderío de todo aquello que aun remotamente pudiera llamarse “británico” necesarios para obligarlos a hacerlo⁵².

Els governs van començar a prendre mesures cada vegada més serioses.

Llegó al fin la orden de movilización de las respectivas flotas e Inglaterra empezó a agrupar sus buques de guerra, desperdigados por todo el Mediterráneo, y a acercarlos hacia Tolón [a l'oest de la

51. J.M. Allendesalazar, *La diplomacia española...*, pàg. 13.

52. W. Churchill, *La guerra del Nilo...*, pàg. 224.

Costa Azul francesa, un important i tradicional port militar].⁵³

La mobilització va provocar un gran impacte a tot el món i les cancelleries europees començaren a pensar que la guerra francobritànica podria començar d'un moment a un altre. Finalment França es va adonar que la seva Marina no podia competir amb la de Gran Bretanya, que era la reina dels mars.

Aquell incident sobre el Sudan entre els dos imperis més poderosos de l'època propicià sis anys després una entesa entre ells: l'Entente Cordiale, per a «dilucidar a cuál de los dos países europeos se iba a permitir acabar con la independencia de Egipto y a cuál con la de Marruecos.»⁵⁴ Per això, l'incident de Fashoda és el preludi del colonialisme hispanofrancès del Marroc.

II

53. *Loc. cit.*

54. J.M. Allendesalazar, *La diplomacia española...*, pàg. 9.

LA PÈRDUA DE CUBA I EL NAIXEMENT DE L'IMPERI NORD-AMERICÀ

Casualment, el dia abans que els francesos marxessin de Fashoda, el 10 de desembre de 1898, la delegació espanyola i nord-americana signaven a la capital francesa el Tractat de París⁵⁵ que suposava la caiguda definitiva de l'Imperi colonial espanyol i el naixement de l'Imperi nord-americà. El Tractat de París, doncs, posava fi a la guerra iniciada el 18 d'abril de 1898 per l'imperialisme nord-americà. Així com l'imperialisme britànic i el francès els havia portat fins al Sudan, els nord-americans decidiren intervenir en el

55. Art. 1.º España renuncia todo derecho de soberanía y propiedad sobre Cuba.

En atención a que dicha Isla, cuando sea evacuada por España va a ser ocupada por los Estados Unidos, mientras dure su ocupación, tomarán sobre sí y cumplirán las obligaciones que, por el hecho de ocuparla, les impone el derecho internacional para la protección de vidas y haciendas.

Art. 2.º España cede a los Estados Unidos la Isla de Puerto Rico y las demás que están ahora bajo su soberanía en las Indias Occidentales, y la Isla de Guam en el Archipiélago de las Marianas.

Art. 3.º España cede a los Estados Unidos el Archipiélago conocido por las Islas Filipinas,...» J.M. González Bernard, *Proceso histórico del Tratado de París*, Valencia, Imprenta Miravet, 1903, pàg. 115. [en [xarxa](#)].
<http://www.latinamericanstudies.org/book/Proceso_historico_del_tratado_de_Paris.pdf> [consulta: 16/10/2014].

conflicte que lliurava Espanya amb les seves colònies de Cuba, Puerto Rico i les Filipines:

Poniendo por delante mil metáforas de libertad y autonomía, el presidente [nord-americà] Mc Kinley exige del gobierno de [Práxedes Mateo] Sagasta su abandono de las islas y, sin darle tiempo a reaccionar, le declara la guerra [el Congrés i el Senat nord-americans el divuit d'abril en declaració conjunta autoritzen el seu president «para emplear las fuerzas militares y navales»⁵⁶]. La indignación se apropia de España, que envía a sus soldados al matadero de Cuba y Filipinas, no sin antes envolverlos en laureles de patria y esperpento. El temor a una invasión azota la península, donde, a pesar de la arrogancia de los militares, la búsqueda de la paz se impone.⁵⁷

Finalment el 16 de juliol acaba la guerra amb els Estats Units, després d'haver quedat inutilitzada l'Armada espanyola, si bé la signatura del tractat de pau, que té lloc a París, no arriba fins cinc mesos després de finalitzar els combats.

Despullada Espanya del seu imperi colonial i després de la venda de Carolinas, Marianas i Palaos a

56. R. Villares & J. Moreno Luzón, *Historia de España. Restauración y Dictadura. Volumen 7*, Barcelona, Crítica/Marcial Pons, 2009, pàg. 288.

57. Fernando García de Cortazar, *España 1900. De 1898 a 1923*, Madrid, Sílex, 2004, pàg. 11.

Alemanya el 1899, només li resten Melilla, Ceuta i alguns illots al nord d'Àfrica. És per això que s'haurà d'inclinar cap al continent africà «y especialmente desplegará su política hacia Marruecos... [que] pasó a un primer plano en las relaciones internacionales a comienzos del siglo XX.»⁵⁸

III

L'AFRICANISME, DARRER INTENT COLONIAL ESPANYOL
AMB UN PROTECTORAT CONDICIONAT: ENTENTE
CORDIALE,

El 18 d'abril de 1904, a Londres, es signava la «Declaración entre Inglaterra y Francia acerca de Egipto y Marruecos»⁵⁹, Declaració coneguda més endavant com l'Entente Cordiale, la conseqüència diplomàtica més transcendental de l'incident de Fashoda. Els signants eren el Secretari de Relacions

58. Martínez Carreras, José U. 2003. «El africanismo español». Dins Juan Carlos Pereira (coord.). *La política exterior de España (1800-2003)*. Editorial Ariel Historia. Barcelona. 357-370.

59. Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados y convenios referentes a Marruecos*, Madrid, Instituto de Estudios Africanos, 1952, pàg. 117.

Exteriors britànic, lord Lansdowne,⁶⁰ i l'ambaixador de França a Londres, Paul Cambon. No obstant això, dels nou articles d'aquella entesa dues es referien a Espanya:

Art. 7º Con el fin de asegurar el libre tránsito del Estrecho de Gibraltar, ambos Gobiernos [britànic i francès] convienen en no permitir que se levanten fortificaciones u obras estratégicas cualesquiera en la parte de la costa marroquí comprendida entre Melilla y las alturas que dominan la orilla derecha del Sebú⁶¹, exclusivamente.

Sin embargo, esta disposición no se aplica a los puntos actualmente ocupados por España en la costa marroquí del Mediterráneo⁶².

60. Sir Henry Charles Keith Pequeño-Fritmaurice, cinquè marquès de Lansdowne.

61. El riu Sebú desemboca en la costa nord-atlànica del Marroc al costat de l'actual ciutat de Kénitra, és a dir, al sud de l'actual Larache (Larraix) que fou una important ciutat costanera enclavada en una rica regió de regadiu espanyola durant el Protectorat d'Espanya al Marroc. Així mateix, Larraix està situada al sud de Gibraltar i Ceuta, tots dos indrets, Gibraltar al nord i Ceuta al sud, just a l'entrada de l'Estret cap al Mediterrani occidental. I a sota, Tànger, que va ser declarada Ciutat Internacional, això és, administrada per diferents països, entre ells Gran Bretanya, França i Espanya durant els mateixos anys del Protectorat francès i espanyol del Marroc (1912-1956).

62. Les ciutats de Melilla i Ceuta estaven habitades llavors i ho segueixen estant a l'actualitat pels espanyols. Convé recordar que Melilla fou conquerida per Castella el 1497 i Ceuta per Portugal el 1415, si bé aquesta darrera ciutat continuà dins la corona hispànica el 1640,

Art. 8º Ambos Gobiernos, inspirándose en sus sentimientos de sincera amistad con España, toman en especial consideración los intereses que este país deriva de su posición geográfica y de sus posesiones territoriales en la costa marroquí del Mediterráneo, con respecto a los cuales el Gobierno francés llegará a un acuerdo con el Gobierno español. El acuerdo a que pueda llegarse acerca de este asunto entre Francia y España se comunicará al Gobierno de S. M. Británica.⁶³

L'Entente Cordiale va ser l'acord diplomàtic pel repartiment d'Egipte i el Marroc: Egipte seria per a Gran Bretanya i el Marroc per a França. Com que l'imperi britànic es trobava al seu apogeu, aquest imposa a França dues condicions que tenien a veure amb Espanya, encara que ambdues es referien a la protecció de la seva principal ruta comercial: la que unia la seva metròpoli amb la seva colònia més important, l'Índia. I ja que la seva poderosa flota vorejava l'Estret de Gibraltar i la costa nord del Marroc, exigien que no s'aixequessin fortificacions en

quan Portugal recuperà la seva independència, fet que fou ratificat jurídicament el 1668. A més estaven ocupats per destacaments militars espanyols el Penyal de Vélez de la Gomera, des de 1564 i el Penyal d'Alhucemas, des de 1673.

63. Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 118.

aquestes costes marroquines, ni a la façana atlàntica ni a la mediterrània, i per això especificava: entre la desembocadura del Sebú (a l'Atlàntic), i Melilla (al Mediterrani). A més, Gran Bretanya desitjava que França arribés a algun acord amb Espanya (i que l'hi comunicés). Respecte als interessos d'aquesta darrera al Marroc: no es tractava d'una deferència de Gran Bretanya cap a Espanya, sinó la constatació de la feblesa militar espanyola després del Desastre del 98. Per aquest motiu preferia Gran Bretanya que ocupés Espanya aquelles riberes en lloc de França, que competia amb ella en potència militar.

Així mateix, tres dels cinc «ARTÍCULOS SECRETOS»⁶⁴ signats alhora aquell 8 d'abril de 1904 a Londres, feien referència igualment a Espanya:

Art. 1° En el caso en que uno de los Gobiernos [britànic o francès] se viera obligado, por la fuerza de las circunstancias, a modificar su política con respecto a Egipto o a Marruecos, los compromisos que han

64. Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 119.

contraído recíprocamente por los artículos 4º, 6º y 7º⁶⁵ de la Declaración de este día permanecerían intactos.

Art. 3º Ambos Gobiernos convienen en que una cierta extensión de territorio marroquí adyacente a Melilla, Ceuta y demás presidios, debe caer dentro de la esfera de influencia española el día en que el Sultán deje de ejercer sobre ellas su autoridad, y que la administración desde la costa de Melilla hasta las alturas de la orilla derecha del Sebú debe confiarse exclusivamente a España.

Sin embargo, España deberá dar previamente su adhesión formal a las disposiciones de los artículos 4º⁶⁶ y

65. Recordem que l'article 7è. es referia íntegrament a Espanya, i el seu objectiu: «asegurar el libre tránsito del Estrecho de Gibraltar».

66. «Art. 4º Estando ambos Gobiernos [britànic i francès] igualmente adheridos al principio de la libertad comercial, lo mismo en Egipto que en Marruecos, declaran que no se prestarán a ninguna desigualdad, ya sea en el establecimiento de derechos de Aduana u otros impuestos, ya en el de tarifas de transportes por ferrocarril.

El comercio de una y otra nación con Marruecos y con Egipto gozarán del mismo trato en el tránsito a través de las posesiones francesas y británicas en África. Un acuerdo entre Gobiernos regulará las condiciones de ese tránsito y determinará los puntos de acceso.

Este compromiso mutuo será válido durante un plazo de treinta años, a menos que esta estipulación se denuncie expresamente con un año de anticipación; este plazo se prorrogará de cinco en cinco años.

Sin embargo el Gobierno de la República francesa en Marruecos y el Gobierno de S.M. Británica en Egipto se reservarán el derecho de velar por que [sic] [segons el diccionari María Moliner escriure les dues paraules separades és més lògic ja que la partícula 'que' afecta l'oració següent, tal vegada en aquella època era usual escriure-ho així] las concesiones de caminos, ferrocarriles, puertos, etc., se otorguen en condiciones tales que se mantenga intacta la autoridad del Estado sobre estas grandes empresas de interés general.»

7º de la Declaración de ese día y comprometerse a cumplirlas.

Se comprometerá, además [Espanya], a no enajenar todo o parte de los territorios colocados bajo su autoridad o en su esfera de influencia.

Art. 4º Si España, al ser invitada a adherirse a las disposiciones del artículo anterior, creyera deber abstenerse, el arreglo entre Francia y la Gran Bretaña, tal como resulta de la Declaración de este día, no dejaría por eso de aplicarse inmediatamente.⁶⁷

IV

CONVENI HISPANOFrancès DE 1904

Només havien transcorregut sis mesos de la signatura de l'*Entente Cordiale* quan es signa el Conveni hispanofrancès sobre el Marroc, que tingué lloc a París el 3 d'octubre de 1904. La població espanyola s'assabenta per la *Gaceta de Madrid*, deu dies després, de la següent Real Ordre circular:

El Gobierno de S. M. el Rey de España y el Gobierno de la República francesa, habiéndose puesto de acuerdo para fijar la extensión de sus derechos y la

67. Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 119.

garantía de sus intereses, que resulta, para España, de sus posesiones en la costa de Marruecos, y para Francia, de sus posesiones argelinas, y habiendo el Gobierno de S. M. el Rey de España, en consecuencia, dado su adhesión a la Declaración franco-inglesa de 8 de abril de 1904, relativa a Marruecos y al Egipto, que le fue comunicada por el Gobierno de la República francesa, declaran que permanecen firmemente adictos a la integridad del Imperio de Marruecos, bajo la soberanía del Sultán. En fe de lo cual los infrasquitos [sic] [infrascritos, los firmantes], el Excmo. Sr. Embajador Extraordinario y Plenipotenciario de S. M. el Rey de España cerca del Presidente de la República francesa y el Excmo. Sr. Ministro de Negocios Extranjeros, debidamente autorizados con este objeto, han extendido la presente Declaración, en la que han puesto sus sellos. Hecho por duplicado en París el 3 de octubre de 1904.—F. [Fernando] de León y Castillo. —[Théophile] Delcassé.⁶⁸

A la fi Espanya s'adheria a l'*Entente Cordiale*, doncs, entre 1900 i aquell 1904 la diplomàcia espanyola venia negociant secretament tant amb francesos com amb britànics els seus suposats drets al Marroc. Amb la seva adscripció a l'*Entente*, Espanya havia aconseguit

68. Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 137.

colar-se en el bloc de les potències «mayores»⁶⁹, encara que no ho fos; «había ingresado en el sistema europeo de las grandes alianzas»⁷⁰ que es perllongarien fins a 1914.

Però què és el que deia el Conveni hispanofrancès del 3 d'octubre de 1904⁷¹? i no la Declaració que s'havia fet pública a la *Gaceta de Madrid* i que s'ha reproduïda més amunt. Què suposava? Constava de setze articles:

Article primer, Espanya s'adhereix (igual que publicava la *Gaceta*) «a la Declaración franco-inglesa de 8 de abril de 1904 relativa a Marruecos y al Egipto».

Article segon, detalla «la esfera de influencia que resulta para España de sus posesiones sobre la costa marroquí del Mediterráneo... partirá de la embocadura del río Muluya [prop de Melilla]... para seguir hacia el Oeste por la cresta que separa las cuencas del río Ynauen i del Sebú».

Article tercer, en el cas que el Govern marroquí fos feble «y por su impotencia persistente para afirmar la seguridad y el orden público o por cualquier otra causa

69. F. M. Pastor Garrigues, *A las puertas del Protectorado. Las negociaciones secretas hispano-francesas en torno a Marruecos (1901-1904)*, Sevilla, Secretariado de publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2013, pàg. 23.

70. F. M. Pastor Garrigues, *A las puertas del Protectorado...*, pàg. 22-23.

71. Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 139-142.

que se haga constar de común acuerdo [entre francesos i espanyols], el mantenimiento del *statu quo* [la unitat i independència del Marroc] fuera imposible, España podrá ejercitar libremente su acción en la región delimitada... que constituye desde ahora su zona de influencia.»

Article quart, demarca i reconeix a Espanya la possessió que anys després seria Ifni, derivada del Tractat de pau de vint-i-sis d'abril de 1860 que posà fi a la Guerra d'Àfrica (1859-1860).

Article cinquè, completa la delimitació del Conveni del disset de juny de 1900 entre França i Espanya, negociat a París, sobre els seus respectius territoris al Sàhara i a Guinea.

Article sisè, «la República francesa admite que España se establezca en cualquier momento en la parte definida por el artículo 4º, a condición de haberse entendido antes con el Sultán.

Igualmente, el Gobierno de la República francesa reconoce, desde luego, al Gobierno español plena libertad de acción sobre la región comprendida» entre les coordenades que apareixien dins l'article cinc.

Article setè, «España se compromete a no enajenar ni ceder bajo ninguna forma, siquiera sea a título, todo o parte de los territorios designados en los artículos 2º, 4º y 5º de este Convenio.»

Article vuitè, «Si en la aplicación de los artículos 2º, 4º y 5º del presente convenio se impusiera una acción militar a cualquiera de las dos Partes contratantes [França o Espanya], ella advertiría inmediatamente a la otra de su determinación. En ningún caso se apelará al concurso de una Potencia extranjera.»

Article novè, «La ciudad de Tánger conservará el carácter especial que le dan la presencia del Cuerpo diplomático y sus instituciones municipales y sanitarias.»

Article desè, «Mientras dure el estado político actual, las empresas de obras públicas, caminos de hierro, caminos, canales, que partan de un punto cualquiera de Marruecos para llegar a la región indicada en el artículo 2º y viceversa, serán ejecutadas por Sociedades que podrán constituir españoles y franceses.

Del mismo modo será posible a los españoles y los franceses asociarse en Marruecos para la explotación de minas, canteras, y generalmente empresas de orden económico.»

L'Article onze fa referència al fet que les escoles i altres establiments espanyols que en aquell moment existien al Marroc es respectarien, així com la moneda espanyola. També els espanyols podien seguir al Marroc gaudint dels drets que els asseguraven els Tractats, Convenis, etcètera, «incluso el derecho de navegación y de pesca en las aguas y puertos de Marruecos.»

Article dotze, que concernia els francesos i els seus drets al Marroc, en la línia de l'article anterior referit a les seves demarcacions.

Article tretze, «En el caso de que el Gobierno marroquí prohibiese en su territorio la venta de armas y municiones, las dos Potencias contratantes se comprometen a adoptar en sus posesiones de África las medidas necesarias para impedir que dichas armas y municiones sean introducidas por contrabando en Marruecos.»

Article catorze, «Queda entendido que la zona indicada en el párrafo 1º del artículo 7º de la Declaración franco-inglesa de 8 de abril de 1904, relativa a Marruecos y Egipto, empieza sobre la costa a 30 kilómetros al sudoeste de Melilla.» [Recordem que aquell article deia: «Con el fin de asegurar el libre tránsito del Estrecho de Gibraltar, ambos Gobiernos convienen en no permitir que se levanten fortificaciones u obras estratégicas cualesquiera en la parte de la costa marroquí comprendida entre Melilla y las alturas que dominan la orilla derecha del Sebú»]

Article quinze, «En el caso de que la denuncia prevista por el párrafo 3º del artículo 4º de la Declaración franco-inglesa, relativa a Marruecos y Egipto, tenga lugar, los Gobiernos español y francés procederán de concierto para el establecimiento de un régimen económico que responda particularmente a sus recíprocos intereses.» [Recordem que aquell paràgraf deia: «Este compromiso mutuo —referit, a la llibertat comercial, duanes o altres impostos— será válido durante un plazo de treinta años, a menos que esta estipulación se denuncie expresamente con un año de anticipación; este plazo se prorrogará de cinco en cinco años.»]

Article setze, «El presente Convenio se publicará cuando los dos Gobiernos juzguen, de común acuerdo, que esa publicación puede hacerse sin inconvenientes... Hecho por duplicado en París, el 3 de octubre de 1904.— (Firmado): F. de León y Castillo.—(Firmado): Delcassé.— Hay dos sellos en lacre.»⁷²

72. *Loc. cit.*

En definitiva, el Conveni hispanofrancès de 3 d'octubre de 1904, derivat de l'*Entente Cordiale*, i gairebé textual referent a Espanya, detalla les possessions d'Espanya i França al Marroc. Dóna per acabat, així mateix, «el *statu quo* sobre Marruecos, y España se encuentra ya obligada a intervenir en el reino magrebí.»⁷³

V

CONFERENCIA INTERNACIONAL DE ALGECIRAS I CONVENI HISPANOFrancès DE 1912

La Conferencia de Algeciras [1906] abrió definitivamente las puertas a la colonización de Marruecos... Marruecos, puerta africana y del Estrecho, fue finalmente sometida a la influencia francesa con un recorte territorial concedido a España para servirle de tapón e impedirle el acceso directo al Estrecho de Gibraltar.⁷⁴

73. Martínez Carreras, José U. 2003. «El africanismo español». Dins Juan Carlos Pereira (coord.). *La política exterior de España (1800-2003)*. Editorial Ariel Historia. Barcelona. 357-370.

74. López García, Bernabé. 2008. «Nota introductoria». Dins les Actas del Congreso Internacional *La Conferencia Internacional de Algeciras de 1906*.

Aquesta Conferència Internacional va tenir lloc a la ciutat andalusa d'Algesires enfront de Gibraltar i Ceuta.

El 7 d'abril de 1906 se signava l'Acta General:

En nombre de Dios Todopoderoso;

S. M. el Emperador de Alemania, Rey de Prusia, en nombre del Imperio alemán;

S. M. el Emperador de Austria, Rey de Bohemia, etc., y Rey Apostólico de Hungría;

S. M. el Rey de los belgas;

S. M. el Rey de España;

El Presidente de los Estados Unidos de América;

El Presidente de la República francesa;

S. M. el Rey del Reino Unido, de la Gran Bretaña e Irlanda, y de los territorios británicos del otro lado de los mares, Emperador de las Indias;

S. M. el Rey de Italia;

S. M. el Rey de Marruecos;

S. M. la Reina de los Países Bajos;

S. M. el Rey de Portugal y de los Algarbes, etc., etc.;

S. M. el Emperador de todas las Rusias, y

Cien años después. Edita Fundación Municipal de Cultura José Luis Cano. Algeciras. 11-14.

S. M. el Rey de Suecia:

Inspirándose en el interés que los une de que el orden, la paz y la prosperidad reinen en Marruecos, y habiendo reconocido que este objeto no podía conseguirse más que mediante la introducción de reformas basadas en el triple principio de la soberanía e independencia de S. M. el Sultán, la integridad de sus Estados y la libertad económica, sin ninguna desigualdad, han decidido, en virtud de la invitación que les ha sido dirigida por S. M. Jerifiana, reunir una Conferencia en Algeciras para llegar a un acuerdo sobre las citadas reformas y examinar los medios de procurar las resoluciones necesarias para su aplicación⁷⁵

Aquells tretze signants nomenen els seus Delegats i Plenipotenciaris i redacten l'Acta general que consta de set capítols, on s'especifica cada reforma, i un Protocol Addicional. Tant l'Acta general com el Protocol estan signats per tots els Plenipotenciaris, menys els del Marroc. Els dels Estats Units van signar amb la reserva feta en sessió plena de la Conferència el 7 d'abril de 1906.

Finalment, sis anys després de la Conferència d'Algesires, el 30 de març de 1912 el Sultà del Marroc

75 Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 147.

concedia el Protectorat a França de la totalitat del seu país: «Deseando establecer en Marruecos un régimen regular que permita la introducción de reformas y asegure el desenvolvimiento económico del país», deia el Conveni franc-marroquí⁷⁶.

I, set mesos després de tenir possessió del Protectorat de tot el Marroc, França cedeix a Espanya una petita part del mateix. Mitjançant el Conveni hispanofrancès del 27 de novembre de 1912 signat a Madrid, establint-se així el Protectorat d'Espanya al Marroc. Aquest Conveni començava així:

S. M. el Rey de España y el Presidente de la República francesa. Deseosos de precisar la situación respectiva de España y de Francia con relación al Imperio jerifiano.

Considerando, por otra parte que el presente Convenio les ofrece ocasión propicia de afirmar sus sentimientos de amistad recíproca y su voluntad de armonizar los intereses de los dos países en Marruecos.

Han nombrado al efecto por sus Plenipotenciarios, a saber:

S. M. el Rey de España [etcètera] [...] Los cuales, [...] han acordado y firmado los artículos siguientes:

76 Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 337.

Artículo 1.º El Gobierno de la República francesa reconoce que, en la zona de influencia española toca a España velar por la tranquilidad de dicha zona y prestar su asistencia al Gobierno marroquí para la introducción de todas las reformas administrativas, económicas, financieras, judiciales y militares de que necesita, así como para todos los Reglamentos nuevos y las modificaciones de los Reglamentos existentes que esas reformas llevan consigo, conforme a la Declaración franco-inglesa de 8 de abril de 1904 [l'Entente Cordiale] y el Acuerdo franco-alemán de 4 de noviembre de 1911. [...]⁷⁷

Per tant, aquest Conveni de 1912 mantenia en vigor tots anteriors acords que s'han exposat, i ampliava competències per a Espanya que anteriorment no s'havien especificat. Amb tot, s'ha de destacar el fet que primer es va signar un protectorat amb França, i després fou aquesta potència qui en va cedir una part a Espanya. Malgrat tot, ara Espanya ja tenia el seu Protectorat. Si bé, precisa José Yanguas, no s'hauria de qualificar estrictament com a Protectorat el territori dominat pels espanyols, perquè en realitat

77 Isidro de las Cagigas López de Tejada, *Tratados...*, pàg. 339.

només n' existeix un, i és el francès, com així s' explica el 1915:

El protectorado existe; lo que no existe es el protectorado español. Hay únicamente el protectorado genérico de Francia sobre el Imperio [marroquí], y en lo que a nuestra zona se refiere, la intervención española cerca de una autoridad delegada para los asuntos interiores, pero que en los internacionales ni por delegación puede actuar.

El imperio eminente del Sultán, se extiende a todo Marruecos; él es la fuente de todo poder, en la zona española como en la francesa. Francia asiste en el ejercicio de sus funciones soberanas, indirecto en una zona, directo en la otra, y representa la totalidad del Imperio en las relaciones exteriores⁷⁸

78 José Yanguas Messia, *La expansión colonial en África...*, pàg. 338-339.

CAPÍTOL SEGON

La forja dels militars africanistes (1924-1936)

I. *Una tribuna en plena dictadura.*—II. *Una revista africanista.*—III. «*Dejen el paso franco a los más aptos o capaces*».—IV. «*Para vencer a Abd el krim...*».—V. «*Recibir con la frente alta el beso de vuestras madres*».—VI. *Poder militar i polític.*

I

UNA TRIBUNA EN PLENA DICTADURA

Gonzalo Queipo de Llano Sierra havia nascut el 1875 a Tordesillas (Valladolid), la vila on a l'Edat Mitjana es signa el tractat del repartiment del Nou Món entre Castella i Portugal. Amb setze anys es va allistar a l'Exèrcit com a voluntari de cornetes, després seria artiller Segon, fins que arriba com a alumne a l'Acadèmia de Cavalleria, radicada a Valladolid. Entre 1896 i 1898 participa a la Guerra de Cuba així com a la Guerra de Melilla de 1909, la qual comença amb el desastre de Barranco del Lobo, a prop de Melilla,

encara que Queipo de Llano segueix en campanya fins setembre de 1916. Així doncs, per mèrits de guerra, havia ascendit: el 1896 a primer tinent, el 1898 a capità, i el 1913 a tinent coronel. Ara, amb quaranta vuit anys, era general de Brigada per elecció, des de 1922, i acabava de ser destinat com a segon cap de la zona de Ceuta, just quan comença editar-se en aquella ciutat la *Revista de Tropas Coloniales* de la qual n'era director i Franco n'estava al Consell de Direcció.⁷⁹

Llavors, aquell gener de 1924, el primer article del primer nombre de la *Revista de Tropas Coloniales* el dedica, per començar, a justificar el cop d'Estat de Primo de Rivera, i diu així:

Tras de haber llegado al más alto grado de esplendor en época en la que “el Sol no se ponía en sus dominios”, España empezó su marcha decadente.

[...] La corrupción de legisladores [...]; el [...] caciquismo [...]; la acción disolvente, por último, de elementos anárquicos [...], habían acelerado aquella marcha decadente hasta tal punto, que España se encontraba al borde de un abismo de anarquía en cuyo fondo parecía habíamos de caer irremisiblemente.

⁷⁹ Fulla de Serveis de Gonzalo Queipo de Llano Sierra. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Por fortuna el horror que inspiraba la catástrofe que se preveía y la ansiedad que de regenerarnos sentíamos todos los buenos españoles, encarnaron en unos cuantos hombres de corazón que, arriesgándolo todo, afrontaron la ardua tarea de hacer resurgir el espíritu español adormecido [...] y conducir a ésta [España] por el camino que puede hacerla digna de su gloriosa historia. Para ello cuentan hoy con el apoyo y la inspiración de nuestro Soberano [Alfons XIII] y deben contar con la cooperación entusiasta de cuantos amamos a nuestra Patria y conservamos inmaculada la fé en nuestra raza.

Los españoles deben darse cuenta, de que para realizar la labor constante y profunda que requiere la transformación de España, es indispensable que todos [...], nos apresemos a colaborar en la obra emprendida, por el Directorio, para renovar los organismos que integran la vida de la Nación y aunemos nuestros esfuerzos para facilitar la resolución de los problemas que hoy dificultan su desenvolvimiento⁸⁰.

Després fa referència als catorze anys de guerres discontinües d'España al Marroc des de 1909, afegint que els militars que en elles han intervingut n'han pogut deduir uns certs ensenyaments. Considera que España té dret al fet que aquests ensenyaments siguin compresos i publicats, per així ajudar a solucionar el

80 Queipo de Llano Sierra, Gonzalo. «Nuestro propósito», *Revista de Tropas Coloniales* (1-1-1924), p. 1.

que Queipo anomena el problema marroquí. Aquesta última consideració ha donat origen a la *Revista de Tropas Coloniales*. Així que seguidament la presenta com una tribuna per tal de, amb aquests ensenyaments, formar una doctrina que reforci les normes que han de seguir els militars a Àfrica i la falta de les quals, afirma, ha influït poderosament perquè el problema del Marroc no es resolgui. A continuació, demana la col·laboració per a la revista:

La necesaria labor de divulgar las enseñanzas deducidas de nuestra actuación en Marruecos, es la que nos induce a suplicar la colaboración de todos los que puedan ilustrar al pueblo español, sobre este problema, e instruirnos para hacer más fácil el cumplimiento de nuestros deberes para con la Patria:

Esa colaboración la pedimos, no solamente a las personas cuyas firmas elevarán con su prestigio el valor de esta REVISTA, sino, a todos los Jefes y Oficiales, muchos de los cuales encubren su valer con una modestia excesiva, perjudicando los intereses del Ejército que son los de la Patria.

Queremos hacer constar, por último, que tan solo el patriotismo fue el germen y será el guía de esta REVISTA y por ello en la primera junta de los que constituimos esta Redacción, nos comprometimos, según consta en acta, a no percibir sueldo alguno por el desempeño de la misión que en ella nos compete y a

dedicar los beneficios cuando se obtengan, al sostenimiento de una colaboración escogida y a mejorar constantemente la publicación.

Al presentar nuestro rendido homenaje de adhesión incondicional a nuestro Rey, orgullo y esperanza de la Patria; al hacer pública manifestación de respeto, de cariño y de compañerismo a los generales que hoy desempeñan la espinosa misión de procurar satisfacer los anhelos del País; al saludar a los generales, jefes y oficiales del Ejército y la Armada y a cuantos se ocupen de estudiar nuestro problema marroquí, lo mismo que a la Prensa, en especial a la que trata con preferencia los asuntos de nuestra profesión, hacemos público testimonio de profunda veneración hacia los que derramaron su sangre en estas tierras africanas trazándonos una senda que todos seguiremos sin vacilar, cuando la ocasión se presente, por la Patria y por el Rey.⁸¹

En aquesta tribuna, Franco, que va ser director de la *Revista de Tropas Coloniales* just un any després, des del gener de 1925 a desembre de 1931 inclosos tots dos nombres, hi escriu el seu primer article titulat «Los mandos», on en definitiva demana més autonomia militar respecte a la política per als comandaments al Marroc:

81 Queipo de Llano Sierra, Gonzalo. «Nuestro propósito», *Revista de Tropas Coloniales* (1-I-1924), p. 2.

[...] La obra de España en Marruecos es obra de gigantes; no es la dificultad de una guerra con enemigo organizado, grandes batallas, poblaciones [...] Es guerra de asimilación; hay que castigar sin despertar odios; el enemigo de hoy es aliado mañana [...] Tribus montaraces y rebeldes que no reconocen jamás freno y que a las puertas de Europa pasaron siglos sin que sus invasores lograran hacer perdurable su obra de conquista; enemigo mil veces más difícil que el que se presentaría en otra lucha; guerra en que la crueldad acecha y en que los descuidos se pagan a caro precio; [...]

Siempre que en Marruecos los mandos militar y político residieron en persona conocedora del pueblo musulmán y práctica en esta guerra, las armas fueron la suprema expresión de la voluntad del pueblo protector, que se hacía sentir en sus medidas de gobierno⁸². [...]

82 Aquí Franco en realitat qüestiona el protectorat civil i advoca per un protectorat estrictament militar mitjançant l'ús de les armes.

La manera d'avançar, prenent posicions i conquerint poblats (cabilas), s'havia anat fent de tres maneres: per la força de les armes; pactant amb els marroquins d'aquells llocs (és el que anomenaven fer política) i per tant pactar mitjançant concessions; o la combinació d'ambdues. Normalment s'havia utilitzat aquesta tercera via, i el comandament militar d'operacions devia comunicar a Madrid, al Parlament i al Ministre de la Guerra, les operacions militars que tenia previstes dur a terme a la zona perquè l'hi concedissin i li enviessin els recursos necessaris per dur-les a terme.

Franco diu que sempre que al Marroc el comandament militar i el polític el van exercir persones coneixedores del poble musulmà i del tipus de guerra que practicaven, doncs anteriorment havia escrit que era mil vegades més difícil que qualsevol altra. En aquests supòsits, havien estat les armes la suprema expressió del poble protector, això és, del colonitzador.

Los mandos inferiores son como los eslabones de esta gran cadena cuya solidez depende de la calidad de ellos; por esto exige atención preferente su elección y premio, [...]

[...] De aquellos [tiempos] en que la responsabilidad era un mito, hemos pasado a otros en los que el temor al castigo ha de volver al mando desconfiado y al jefe temeroso; no basta la confianza en sí mismo, un mal paso de cualquiera de sus inferiores puede costarle la carrera... tal vez más... y el mando ya tímido por carácter vegetara [sic] sin un arranque... la guerra será pasividad... ¡adiós iniciativa, alma de la acción, en muchos años te perseguirá la sombra de la responsabilidad!...⁸³

L'article de Mola es titula: «Preparación de oficiales para prestar servicio en el Ejército de África»:

[...] Fuimos siempre unos convencidos de que la falta de preparación de nuestra Oficialidad para el especial servicio que ha de prestar en la Zona de Protectorado en Marruecos es una de las causas que más han contribuido al sinnúmero de contratiempos sufridos;⁸⁴

83 Franco Bahamonde, Francisco. «Los mandos», *Revista de Tropas Coloniales* (1-1-1924), p. 5-6.

84 Mola Vidal, Emilio. «Preparación de oficiales para prestar servicio en el Ejército de África», *Revista de Tropas Coloniales* (1-1-1924), p. 10.

Per esmenar la falta de preparació dels militars professionals que arriben al Protectorat, Emilio Mola obre un nou camí, encara que abans, parlant de la *Revista de Tropas Coloniales*, afirma: «viene a llenar un importante vacío en el orden profesional; pero hasta que se consiga [...] que sus números figuren —para leerlos— en el equipaje de todo jefe u oficial, ha de transcurrir algún tiempo.»⁸⁵ Per això proposa el següent:

[...] Creemos sería práctico que lo mismo que en la actualidad, y cada vez con más frecuencia, se dan cursos a un número limitado de oficiales sobre tiro u otras materias correspondientes a la especialidad de cada Arma o Cuerpo, sería práctico, repetimos, se hiciera obligatoria la asistencia a un cursillo de conferencias sobre la guerra en Marruecos a todos aquellos que, por no haber prestado servicio en esta campaña, desconozcan su modalidad. En estas conferencias podría hacerse un ligero estudio histórico del problema marroquí y del proceso mediante el cual se ha llegado a la situación actual, así como de la gestión que España está obligada a realizar en su zona; de la organización política del elemento indígena, sin olvidar su carácter, costumbres y hasta sus prejuicios; se podría estudiar al moro como enemigo: organización de sus «harcas» [partides

85 *Loc. cit.*

irregulars de guerrers a manera de petits exèrcits de combat], armamento y su modo de combatir; se explicaría con todo detalle la forma y particularidades del servicio de campaña en África en sus múltiples aspectos, y por último, se estudiaría el combate con gran amplitud. [...]

Y vamos a otro asunto. Es creencia generalizada entre quienes no han servido en unidades especiales, que todo el que no es apto para mandar una clase de soldados no lo es para mandar [sic] otra. A esta afirmación hemos de decir que hemos conocido oficiales que han sido excelentes subalternos en un regimiento y en cambio no han reunido condiciones para desempeñar satisfactoriamente su misión con tropas mercenarias.

La psicología de un soldado de reemplazo difiere mucho de la de un «legionario», y más todavía de la de un «regular» [soldat mercenari marroquí adscrit a les anomenades Forces Regulars Indígenes, enquadrades aquestes, dins de l'Exèrcit colonial espanyol al Marroc denominat així mateix, Exèrcit d'Àfrica o Exèrcit del Marroc]; el trato, la instrucción y hasta la misma educación moral han de variar bastante, ya que no es la misma alma de un joven sacado del seno de su hogar para cumplir forzosamente los deberes que tiene para con la Patria, que la del aventurero, que la de los hombres que buscan en la carrera de las armas una solución al fracaso de su vida o tal vez la reivindicación de un pasado turbulento, o la de quienes encuentran en la regularidad de una «muna» [el sou] que no puede faltarles, la seguridad de su existencia.

Sobran textos e instrucciones para hacer buenos soldados de los jóvenes procedentes de reemplazo; más

iqué poco se ha escrito sobre la educación militar que corresponde dar a los otros!

Al soldado de reemplazo, corazón sencillo que apenas ha empezado a vivir, es relativamente fácil educarle y formarle para que lleve su cometido, y aún destruir o por lo menos encauzar las ideas disolventes que hayan podido imbuirle en su infancia y más tarde en el taller; pero tarea más difícil es moldear corazones de hombres a quienes la fatalidad unas veces, la necesidad otras y el placer de la aventura las menos, han arrastrado a empuñar las armas. Cada soldado en las tropas mercenarias es un caso clínico —valga la frase— que el oficial tiene que diagnosticar para obrar en consecuencia. [...] ⁸⁶

II

UNA REVISTA AFRICANISTA

En aquell primer nombre de la *Revista de Tropas Coloniales* de gener de 1924, una revista mensual que iniciava la seva publicació i que s'edita ininterrompudament (excepte en dos moments) fins al juny de 1936, hi col·labora algun escriptor com Ramiro

86 Mola Vidal, Emilio. «Preparación de oficiales para prestar servicio en el Ejército de África», *Revista de Tropas Coloniales* (1-1-1924), p. 11.

de Maeztu Whitney, que també n'era periodista, amb un article titulat, «Con el Ejército»:

[...] Intelectuales eximios, como don Miguel de Unamuno, han estado diciendo, viniera o no a cuento, que la guerra de Marruecos es tan injusta como la de Napoleón contra España hace un siglo. Y esto no es cierto. La guerra de Napoleón era una guerra de conquista entre pueblos civilizados y cristianos. La guerra de África es una guerra colonial, es decir, civilizadora de un pueblo atrasado y para todo hombre de sentido histórico no habrá guerras más justificadas que las coloniales, pues merced a ellas ha sido posible llevar los bienes de nuestra civilización por toda la faz de la tierra. Podrá decirse que la campaña de Marruecos ha sido cara, pero la justicia de su causa, que es la civilización occidental, no necesita sino ser declarada para hacerse patente. [...] ⁸⁷

També l'escriptor i dramaturg Jacinto Benavente Matínez escriu en aquest primer número de la revista no un article sinó més aviat una arenga, que diu així:

Olvidarnos de los que luchan y mueren por España, sería criminal. Cuando en tierras de Marruecos se cumplen deberes penosos: ¿olvidaremos nosotros los

87 Maeztu Whitney, Ramiro. «Con el Ejército», *Revista de Tropas Coloniales* (1-I-1924), p. 4-5.

más fáciles? Ved que para el triunfo glorioso de España en tan difícil empresa, por lo mismo tan digna de nuestra historia y de nuestra raza, si mucho importa que nosotros confiemos en los que allá combaten, importa más que ellos confíen en los que aquí quedamos. Al ¡alerta! de aquellos campamentos en tierra extraña, debe responder el ¡alerta está! de la tierra española. Solo así comprenderán nuestros hermanos, que donde ellos están, está con ellos toda España.⁸⁸

Antonio Martín de la Escalera és un militar del cos jurídic, ara dins la Redacció de la *Revista de Tropas Coloniales*, i des del juliol de 1932 a juny del 36 (l'últim número) el seu director. Martín de la Escalera escriu també al primer nombre la ressenya bibliogràfica de *Yebala. Apuntes sobre la Zona Occidental del Protectorado Marroquí Español*, del capità d'Enginyers Mauricio Capdequi. En comenta l'aspecte jurídic del llibre i acaba suggerint alguna línia orientativa a l'hora de colonitzar Yebala:

[...] Sabido es que en el Rif y Yebala —las dos regiones que por entero puede decirse integran nuestra Zona de actuación en Marruecos— el islamismo del pueblo es casi superficial y apenas trasciende de la esfera

88 Benavente Matínez, Jacinto. *Revista de Tropas Coloniales* (1-I-1924), p. 6.

religiosa. Debido a razones históricas y étnicas [...] la cultura social y el sistema jurídico en el montañés marroquí es de raíz y origen extraños al islamismo y que nada tienen que ver con las fórmulas del Corán.

Este, apenas trasciende en su substantividad jurídica más allá del límite de la población urbana tan reducida en nuestra Zona con relación a la población rústica. De aquí que el estudio de la costumbre jurídica tenga para nosotros tanta y tan excepcional importancia. [...]

No olvidemos que la movilización de la tierra, es el magno y grande problema de la agricultura en Marruecos. Los yermos incultos de Yebala donde la tierra virgen muestra sus exuberancias de salvaje fertilidad, han de ser puestas en cultivo primero por disposiciones acertadas que desamorticen la propiedad inmueble y garanticen los derechos del cultivador, y después por la reja del arado.

Estas instituciones jurídicas tan rudimentarias, han de ser sabiamente comprendidas por una política de adaptación, y en saber comprenderlas e injertarlas de la savia renovadora del derecho moderno, está integrado un fructuoso porvenir. [...] ⁸⁹

I així com Martín de la Escalera parlava de com explotar l'agricultura a Yebala, Antonio Goicoechea Cosculluela, jurisconsult, polític i President de la Lliga

89 Martín de la Escalera, Antonio. «Yebala. Apuntes sobre la Zona Occidental del Protectorado Marroquí Español», *Revista de Tropas Coloniales* (1-I-1924), p. 17.

d'Africanistes Espanyols⁹⁰, escrivia «Alhucemas y los Beniurriaglis»:

[...] Es necesario llegar a Alhucemas [...]

Alhucemas constituye una triple necesidad militar, política y económica. La necesidad militar a la vista salta, aunque deba ser acaso, entre las tres, la que menos pese en el ánimo. El foco incesante y jamás apagado de rebeldía contra España [...], ese está en Beni-Urriaguel, y allí hay que ir a buscarle y vencerle. Inútil será pretender eludir la dificultad, soslayándola u ocultándola: mientras ese vivero de odio subsista, la insurrección seguirá latente y no tendrá España paz.

Políticamente, Alhucemas es la demostración de una superioridad militar y moral [...] Mientras subsista, será ejemplo vivo que servirá de aliento para toda indisciplina: patente que proclamará la incapacidad y la impotencia de la nación protectora; acicate para todas las aficiones guerreras, siempre dispuestas y prontas a ensayarse en la impunidad. [...]

Políticamente, Alhucemas representa el punto necesario de enlace que suprimirá entre las dos regiones oriental y occidental de la zona, toda solución de continuidad. Larache y la región del Lucus forman con Tetuán y Yebala una cosa misma. A su vez Alhucemas y el Rif occidental forman con Melilla y el Rif oriental una

⁹⁰ Després de Conveni hispanofrancès del 27 de novembre de 1912 on s'establia definitivament el Protectorat espanyol en el nord marroquí, dos mesos més tard, el deu de gener de 1913 es constituïa la Lliga Africanista Espanyola per promocionar i desenvolupar el Protectorat.

sola entidad geográfica. [...] Con Alhucemas la zona española habrá quedado dotada de su «columna vertebral».

Económicamente, la región de Beni-Urriaguel, punto natural de enlace de los ferrocarriles de Tetuán a Ceuta y de Melilla a Tistutin y Drius, encierra inmensas riquezas mineras inexploradas. [...] ¿puede y debe España renunciar a la valorización de ese suelo y a la explotación de esas riquezas? ¿Cumplirá al abstenerse su verdadera misión? Sinceramente creo que no.

[...] Un Marruecos rebelde e indisciplinado contiguo a nuestra costa sería un peligro; un Marruecos civilizado, ordenado, homogéneo, sería una esperanza. El Marruecos influido por nosotros y abierto por nosotros a la civilización sería un natural aliado nuestro, [...] ⁹¹

III

«DEJEN EL PASO FRANCO A LOS MÁS APTOS O CAPACES»

Francisco Franco Bahamonde neix a Ferrol (la Corunya, Galícia) el 4 de desembre de 1892 a una família de classe mitjana. El seu pare, Nicolás Franco Salgado-Araujo, treballa a Intendència Naval; la seva mare era Pilar Bahamonde Pardo de Andrade, cognom

⁹¹ Goicoechea Cosculluela, Antonio. «Alhucemas y los Beniurriaglis»: *Revista de Tropas Coloniales* (1-1-1924), p. 2-3.

aquest últim que provenia d'una família gallega de certa rellevància. És el llinatge que Franco utilitza quan el 1942 escriu la seva novel·la *Raza*, amb el pseudònim de Jaime de Andrade. Localitza la novel·la, gairebé una autobiografia idealitzada, en el preciós paisatge marí de Galícia l'estiu de 1897, és a dir, quan ell encara no havia complert els cinc anys, i abans de començar el relat s'adverteix al lector: «Vais a vivir escenas de la vida de una generación [...] Una familia hidalga es el centro de esta obra, [...]». I més endavant, identifica la mare d'aquesta família dient: «Isabel de Andrade, heredera del viejo Señorío [...]»⁹²

Aquesta novel·la, que després es va recrear a la pel·lícula d'igual nom situava la família vivint a un *pazo* magnífic; el pare, un important marí de família il·lustre marinera, mor a la Guerra de Cuba⁹³. A la realitat, quan Franco tenia quinze anys, el seu pare va

92 Jaime de Andrade, *Raza*, Madrid, Imprenta de S. Aguirre-Alvarez (sic) de Castro, 1942, pàg. 12.

93 Sáez de Heredia, José Luis (Director). (1942). *Raza* [Pel·lícula]. Espanya: Distribuïdora Cinematogràfica Ballesteros/Reproducció cedida per CIFESA.

marxar a viure a Madrid amb una altra dona, amb qui tindria un fill⁹⁴; i morí a la capital, dos mesos abans d'acabar-se d'imprimir *Raza*⁹⁵. Tal vegada per això, el pare de la novel·la mor; encara que a la realitat, el seu pare desapareix de la llar. El que sí passa de debò en tots dos casos és que serà la mare qui els eduqui; a ell i, als seus germans.

Franco també parteix de Ferrol per estudiar a l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo d'on el 1910 en surt com a sotstinent. De 1912 a 1916 passa al Protectorat amb els Regulars. I, en aquesta darrera data, resulta ferit a prop de Ceuta. El mateix Franco es referia anys després a aquells fets:

Por cierto, que el famoso moro El Ducali me recogió en sus brazos, mientras mis soldados moros se lanzaban unos a la bayoneta contra el enemigo y otros me rodeaban para evitar

94 José María Zavala, *Franco el republicano. La vida secreta de Ramón Franco el hermano maldito del Caudillo*, Barcelona, Átera, 2009, pàg. 15 i 19.

95 Nicolás Franco Salgado-Araujo neix el vint-i-nou de novembre de 1855 i mor el vint-i-dos de febrer de 1942.

Raza:

ACABÓSE DE IMPRIMIR ESTA OBRA [...] EL DÍA 2 DE MAYO DEL AÑO DEL SEÑOR
DE MCMXLII, GLORIOSO ANIVERSARIO PARA LA RAZA ESPAÑOLA

LAUS DEO

fuese herido nuevamente por el fuego nutridísimo. De aquel día conservo esta *escara* [cartera de pieles policromadas], perteneciente al caid rebelde, un moro corpulento, de barba venerable, vestido con magnífica chilaba blanca y azul, que al ser muerto por mis Regulares se la arrancaron.⁹⁶

Per aquella ferida de guerra, Franco demana que li concedeixin la Cruz Laureada de Sant Fernando, la màxima condecoració militar. La hi van denegar, i el llavors capità de Regulars, ascendit per mèrits de guerra el 1915, sol·licita audiència amb Alfonso XIII el 1917. El seu objectiu: canviar la Creu de Maria Cristina, que li havien reconegut en comptes de la Laureada, per l'ascens a comandant. El Rei l'hi va concedir.⁹⁷

Com va escriure Gabriel Cardona, a Franco li va arribar la seva gran oportunitat quan Millán-Astray (el cap de la Legió), va ser substituït pel tinent coronel Rafael Valenzuela Urzaiz, i aquest darrer morí als combats de Tizzi-Assa (al Rif) el 5 de juny de 1923; llavors, per a reemplaçar-lo, el Rei va ordenar ascendissin Franco a tinent coronel, perquè el

96 José María Zavala, *Franco el republicano. La vida secreta de Ramón Franco...*, pàg. 330-331.

97 Gabriel Cardona Escanero, *Alfonso XIII...*, pàg. 222.

considerava el cap idoni per manar el Terç,⁹⁸ treball que seguia exercint Franco des d'aleshores.

Dins la *Revista de Tropas Coloniales*, des del segon nombre fins ara, hi havia un tema que tenia especial repercussió: l'ascens per mèrits de guerra, assumpte al que Queipo de Llano tornava amb el seu article titulat «Hablemos de recompensas. Insistiendo». Franco també havia participat en aquest debat i tots dos, Queipo i ell, manifestaven una fèrria defensa dels ascensos per mèrits de guerra. Queipo de Llano arriba a escriure que només es pot ascendir pels mèrits de guerra al Marroc. No obstant això, l'article de Franco d'aquell dia obria un nou debat a la revista, al qual ja s'hi havia referit Queipo, que estava així mateix al pensament dels militars africanistes, i que també apareixia encara que no tan contundentment exposat al seu anterior article: la idea excloent del Protectorat militar (no del Protectorat civil), i la d'anar contra Abdelkrim sense demora.

98 Gabriel Cardona Escanero, *Alfonso XIII...*, pàg. 222-223.

Així doncs el general Dámaso Berenguer, l'antic Alt Comissari, qui duia a terme la reconquesta, on participava Franco i els altres militars africanistes després d'Annual, va proposar un pla per apoderar-se d'Alhucemas, encara que el Govern de Madrid no ho aprovava. Paral·lelament, arriben els resultats de l'Expedient Picasso i Berenguer és acusat pel desastre d'Annual, així com el general Fernández Silvestre, desaparegut en aquell campament enmig de la batalla i que havia estat el Comandant General Militar de Melilla, i el general Navarro, el segon cap; en aquells moments presoner d'Abdelkrim. Arriba també, tot seguit, el cop d'Estat de Primo de Rivera.

Amb tot allò, s'havien aturat les operacions bèl·liques ofensives. Primo de Rivera va nomenar un nou Alt Comissari, qui tampoc duia en aquell moment al Protectorat la política ofensiva de la reconquesta, per la qual cosa es queixaven els militars africanistes.

L'article de Franco es titula «Pasividad e inacción» i és publicat l'abril de 1924:

La pasividad y la inacción, son en la guerra forzosos aliados del vencido. Estudiar los más

elementales principios del arte militar, detener la vista en las páginas guerreras de la historia, revisar las campañas coloniales de las distintas naciones, y en todo encontraréis la confirmación a estas palabras.

Por más que queramos definir el protectorado marroquí, por mucho que ansiemos la paz de Marruecos, de hecho existe un problema militar que solucionar, una guerra en que vencer, y en ella, la inacción y la pasividad conducen irremisiblemente a ser vencidos. No es posible permanecer quietos desempeñando la eterna parodia de un protectorado, que para ejercerse necesita autoridad y fortaleza, ya que una y otra, desde su máximo esplendor [sic] (en la primavera del 21⁹⁹) han ido cayendo al compás que crecieron los desplantes y rebeldía del pueblo protegido [dels marroquins]. [...]

Aquellos procedimientos de atracción y política, útiles y aún necesarios, sometido el enemigo o vencidos sus focos de rebeldía, son perjudiciales cuando en nuestro frente se mantiene latente el fuego de la guerra, [...]

La época en la que la política, el tiempo y el dinero facilitaban nuestra labor, y la razón parecía acompañar a los prudentes y tímidos en operar, dejó paso a esta en que la pasividad y la inacción pueden ser un engendro de reveses y contrariedades. No es la guerra oficio de pasivos; en ella encarnan la actividad y la energía, la iniciativa y la voluntad, y los que no sientan en la campaña la actividad del bien obrar, los que encubran tras de suicida pasividad su indecisión é ignorancia, los

99 Franco es refereix, al fet que just abans del desastre d'Annual, el general Fernández Silvestre, en el Rif, és qui porta la penetració i conquesta del Protectorat més lluny.

que no acierten a vislumbrar tras el empeño el resplandor de la victoria, o se sientan sobrecogidos por la responsabilidad y el temor, recuerden la máxima napoleónica que dice: «la guerra es un juego serio en el cual se puede comprometer la reputación y el país, y cuando se es razonable se debe sentir y conocer si se ha nacido o no para el oficio», y dejen el paso franco a los más aptos o capaces. [...] ¹⁰⁰

IV

«PARA VENCER A ABD EL KRIM»

Franco estava desitjós, com n'estaven els militars africanistes, de prosseguir la guerra al Protectorat, i les idees que proposa al seu anterior article no eren noves. Dos anys abans, en acabar el desastre d'Annual, ja les esmenta al seu llibre, *Marruecos. Diario de una Bandera*. Franco va publicant parts d'aquest llibre, així mateix com els seus articles a la *Revista de Tropas Coloniales*. En aquest llibre hi deia el següent:

¹⁰⁰ Franco Bahamonde, Francisco. «Pasividad e inacción», *Revista de Tropas Coloniales* (1-IV-1924), p. 4.

Llevamos un mes de paz en el campamento de Drius; las empresas guerreras parecen suspendidas y nuestro sueño de ir sobre Alhucemas y dar digno remate a la acción militar se aleja indefinidamente.

Acción política, empleo de grandes caïdes [governadors], protección civil [política dirigida a millorar la zona de Protectorat espanyol i la dels seus habitants, seguint el Conveni hispanofrancès de 1912] y ejército colonial. Sobre esto giran en la actualidad todos los comentarios.

Un apasionamiento grande que ha llevado al ánimo de los españoles la ausencia de política en nuestra zona africana y olvidado tal vez demasiado la psicología de los cabileños, han hecho creer al pueblo [espanyol] que la labor política [introduir aquestes millores: fer carreteres o vies de comunicació, millorar la sanitat, etcètera al Protectorat] nos ha de dar el territorio pacificado [territori en pau social d'acord amb les mesures i polítiques de les noves autoritats: el Jalifa i el seu Govern marroquí representant el Sultà a la zona espanyola; i els nous Administradors d'aquesta política, el Govern espanyol].

En Marruecos, en todas las épocas la labor política y militar han ido emparejadas y no ha sido la ausencia de la primera lo que nos llevó como alguien cree al desastre de julio [1921]. Si hubo algún error o desacierto en la labor de policía [la Policia Indígena just en aquest moment s'acabava d'extingir, el vint-i-vuit d'abril de 1924, precisament pels seus mals resultats; s'havia creat per atreure l'element marroquí cap als avantatges de la implantació del Protectorat, però en alguns casos, van protagonitzar abusos de poder. Ara desapareixien i els

seus membres ingressen a les Forces Jalifianas, sota les ordres del Jalifa i de l'Alt Comissari¹⁰¹], no es justo atribuir a ello las causas del desastre; examinemos nuestras conciencias, miremos nuestras aletargadas virtudes y encontraremos la crisis de ideales que convirtió en derrota lo que debió haber sido un pequeño revés.

Ni el protectorado civil, ni los cantos de paz, ni nuestros deseos de amor y concordia han de dar resultado; y no olvidemos que la psicología musulmana se presta mucho a esas interminables labores políticas, tan costosas como desacreditadas.

España necesita y necesita pronto, dominar la costa, establecerse en ella y dar al mundo la sensación de que las calas y ensenadas marroquíes han dejado de ser nido de piratas y que en ellas los faros de la civilización marcan la ruta de los navegantes.

Mientras tengamos enfrente contingentes armados; mientras Beniurriaguel [la cabila o poblat d'Abdelkrim] no sea sometido, el problema de Marruecos ha de seguir en pie. De Beniurriaguel salió el levantamiento de julio [1921], a ellos pertenecían los guerreros que levantaron Gomara [després del desastre d'Annual, Abdelkrim va enviar el seu germà a la zona de Gomara, a la part occidental del Protectorat espanyol, perquè també s'aixequessin en armes contra l'Exèrcit espanyol], sitiaron [...] los peñones [el penyal de Vélez de la Gomera i el penyal d'Alhucemas tots dos espanyols] existen sobradas pruebas de rebeldía.

¹⁰¹ José Luis Villanova Valero, *Los interventores. La piedra angular del Protectorado español en Marruecos*, Barcelona, Edicions Bellaterra, 2006, pàg. 37.

Alhucemas, es el foco de la rebelión antiespañola, es el camino a Fez, la salida corta al Mediterráneo y allí está la clave de muchas propagandas que terminarán el día que sentemos el pie en aquella costa.

La organización militar del protectorado y la creación de las unidades coloniales, es problema muy complejo y digno de mayor estudio, en el que la calidad y no el número de tropas han de dar la solución al problema.

Para organizar ese ejército, base de legionarios o base de Regulares, hace falta que los banderines enganchen voluntarios [soldats a sou, mercenaris], que las leyes que se dicten beneficien al voluntariado y que en la vida militar encuentren los soldados los periódicos descansos y relativo bienestar de las tropas coloniales.

Su calidad no depende sólo de la materia prima; el voluntario es como todos los soldados y lo que mejora su calidad es la elección de cuadros, el poder llevar a ellos una oficialidad entusiasta y valerosa que les eduque en su credo de ideales, que no ha de sostenerse con unos puñados de pesetas. Es necesario el estímulo, que los oficiales no sueñen con el momento de regresar a la Península cumplida su forzosa estancia.

Sólo el premio justo puede en esta época de positivismo conservar en África los cuadros de oficiales apropiados para las unidades de choque.

En la organización militar del protectorado, el empleo de las modernas armas automáticas con la organización de batallones de ametralladoras y fusiles ametralladores, permitirán en el porvenir la reducción de las numerosas guarniciones y los servicios de aprovisionamiento. Lo que unido a las modernas

unidades de tanques, ha de ser la más firme base para la reducción de nuestros efectivos.¹⁰²

El pensament de Franco, expressat anteriorment, era el pensament dominant entre els militars africanistes. Primo de Rivera havia perdut el seu germà Fernando, qui pertanyia al Regiment Alcántara de Cavalleria i qui havia cobert la retirada d'Annual, on va ser ferit i portat al campament de Monte Arruit on mor. A més a més, des de feia anys, el dictador ja havia manifestat la seva opinió d'abandonar el Protectorat o fins i tot intercanviar-lo.

És en aquest ambient quan té lloc la visita del general Primo de Rivera al Protectorat i el seu pas per Ben Tieb el 19 de juny de 1924, on els explica el que després es coneix com la Línia Primo de Rivera, consistent a abandonar les posicions i ciutats de l'interior del Protectorat difícils de protegir i mantenir, recollint totes les unitats i destacaments que les habiten, i desplaçant-les a enclavaments costaners o

102 Francisco Franco Bahamonde, *Marruecos. Diario de una Bandera...*, pàg. 277-279.

ciutats a vora de mar, fàcilment defensables pels vaixells de guerra.

Com que les propostes de Primo de Rivera no van tenir un bon acolliment per part dels militars africanistes, Francisco Gómez-Jordana Souza, membre del Directori i encarregat del Marroc, escriu que aquella actitud dels militars va convèncer al Directori que era a Primo de Rivera a qui li corresponia traçar el pla a seguir¹⁰³.

Això es traduiria en el fet que dos mesos més tard, el setembre, Primo de Rivera i alguns altres membres del Directori, entre ells Gómez-Jordana, es traslladin a Tetuan per a seguir de prop les operacions del replegament de les posicions. Per aquest motiu, s'informa l'opinió pública mitjançant una petita Nota el mes de setembre de 1924, que acabava així: «El Directorio ha creído justificado, dada su composición, trasladarse en parte a Tetuán, para allí resolver más

¹⁰³ Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación...*, pàg. 74.

pronto y con mayor conocimiento de causa las dificultades que se ofrezcan».¹⁰⁴

Aquell mateix mes de 1924, la *Revista de Tropas Coloniales*, a la primera pàgina, envoltada a manera de corona de llorer, feia una dedicatòria: « ¡A Vosotros... los caidos! » I acabava:

Y sereis [sic] los caidos en la lucha, los que con el resplandor de vuestro triunfo mantendréis siempre ardiente el espíritu firme, engrandecedor, que sostendrá viviente, poderosa e inmortal la egregia personalidad de España.

La tercera pàgina d'aquest nombre de setembre informava sobre, «Datos oficiales de las operaciones en la Zona Occidental durante el mes de septiembre». I seria l'últim número que s'edités de la *Revista de Tropas Coloniales* aquell 1924. El següent nombre que va sortir va ser el de gener de 1925, quan el seu director ja era Franco, qui la dirigiria durant set anys. En els dotze anys que va durar la revista, únicament en dues

¹⁰⁴ Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación...*, pàg. 75.

ocasions va deixar d'editar-se; una d'elles van ser aquests tres mesos últims del 1924.

Però un fet ocorregut al Protectorat francès canviaria radicalment la política de Primo de Rivera al Protectorat espanyol. Va tenir lloc el mes de juny de 1924: Abdelkrim ataca el Protectorat francès.

Aleshores es va acordar una cooperació militar entre França i Espanya, que no obstant no es va materialitzar fins l'any següent, després del viatge al Marroc del mariscal Henri Philippe Pétain, en qualitat d'Inspector General de l'Exèrcit francès, qui després de visitar el front va dir que, «para vencer a Abd el Krim dos condiciones son indispensables: muy considerables refuerzos y la colaboración franco-española»¹⁰⁵

V

LA COL·LABORACIÓ FRANCOESPANYOLA

La iniciativa de la col·laboració francoespanyola és francesa, i els primers contactes van ser a través de

¹⁰⁵ Servicio Histórico Militar, *Historia de las campañas de Marruecos. Tomo 4*, Madrid, Imprenta BECEFE, pàg. 94.

l'exministre francès Mr. Malvy. L'edició de *La Vanguardia* del dissabte 23 de maig de 1925 publicava la següent notícia:

El ex ministro francés Mr. Malvy ha celebrado hoy una entrevista con S. M. el Rey y esta noche ha salido para París. Ha hablado con algunos periodistas antes de partir, y en su conversación se ha confirmado que ha tratado con el presidente del Directorio militar del problema de Marruecos mostrándose muy satisfecho del resultado de sus gestiones.¹⁰⁶

Francisco Gómez-Jordana, dedicat als assumptes del Marroc dins el Directori, referint-se a l'entrevista de Malvy amb Primo de Rivera, escriu: «insinuó la conveniencia de concertar un tratado de colaboración entre ambos países, encaminado a la total pacificación de Marruecos.»¹⁰⁷

¹⁰⁶ «M. Malvy a París», *La Vanguardia* (23-V-1925), p.16. [en xarxa]. <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1925/05/23/pagina-16/33258963/pdf.html>> [consulta: 3/09/2015].

¹⁰⁷ Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación...*, pàg. 85.

Per què els francesos volien subscriure un contracte de col·laboració amb Espanya per a pacificar tot el Marroc? La causa era que no s'estaven complint els acords de l'*Entente Cordiale*, a la qual Espanya es va adherir; acords que van ratificats en convenis posteriors.

A l'*Entente*, signada a Londres el 8 d'abril de 1904, Gran Bretanya exigia a França el compromís a garantir la tranquil·litat de l'Estret de Gibraltar. Espanya s'hi adherí sis mesos després, el dia 3 d'octubre d'aquell 1904, i també va haver d'acceptar les mateixes condicions si volia el seu Protectorat al Marroc. Així, l'Article setè del Conveni hispanofrancès de 1904 deia: «España se compromete a no enajenar ni ceder bajo ninguna forma, siquiera sea a título, todo o parte de los territorios designados... »

Acords que Espanya ratifica quan s'estableix el seu Protectorat al Marroc, el 27 de novembre de 1912 mitjançant el conveni hispanofrancès, en vigor en aquells moments. Conveni que havia estat possible perquè França, vuit mesos abans, el 30 de març de 1912,

havia obtingut (per acord amb el Sultà al Tractat de Fes) el Protectorat sobre la totalitat del Marroc, i aleshores cedeix la part nord del mateix perquè allí Espanya hi implanti el seu.

El que ara mateix estava passant era que Primo de Rivera es retirava de parts del territori anteriorment conquerit, com per exemple, la ciutat de Xauen a la tardor de 1924. Allà hi participà Emilio Mola, qui descriu profusament a les seves memòries el replegament sagnant d'aquella important i tradicional ciutat marroquina, acollidora segles enrere de moriscs i jueus expulsats d'Espanya ¹⁰⁸. Atacant la seva rereguarda es trobaven el germà petit i lloctinent d'Abdelkrim, Mhamed Ben Abdelkrim El Jattabi ¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Emilio Mola Vidal, *Obras Completas*, Valladolid, Librería Santarén, 1940, pàg. 25-219.

¹⁰⁹ Literalment Mhamed és el seu nom de pila, després diu: fill d'Abdelkrim, que era el nom de pila del seu pare; i finalment, El Jattabi, que era el cognom de família, això és, el llinatge del pare i dels fills. El mateix ocorria amb qui es coneix com Abdelkrim, que el seu nom de pila era Muhammad, i tot la resta com el seu germà.

Mhamed, realitza els seus estudis primaris a Tetuan. Després, dos fills de notables i ell van ser becats pel Govern espanyol per anar a Mogador [ciutat batejada així pels portuguesos, que avui es diu

Més en general, s'abandonaven multitud de petites guarnicions disseminades per l'interior marroquí. Primo estava retirant-se d'aquells llocs interiors i es replegava a les costes, de manera que abandonava regions del Marroc espanyol. Espanya no complia aquells Acords Internacionals que havia signat.

Essaouira, situada a la costa atlàntica del Marroc sota Casablanca] a l'Escola Normal, on transcorreguts dos anys es converteix en mestre.

Per iniciativa del general Francisco Gómez Jordana [pare de Francisco Gómez-Jordana Souza], torna a ser becat pel Govern espanyol per anar a Madrid a preparar la seva entrada a l'Escola de Mines. Mentrestant, s'allotja a la famosa Residència d'Estudiants de Madrid, on també van viure alguns dels intel·lectuals republicans més universals com ara Federico García Lorca o Luis Buñuel.

Durant aquella estada a Madrid el 1919, fou rebut per Alfons XIII qui li aconsella treballi sense descans per ajudar Espanya a fer que el seu país torni a ser pròsper i lliure d'anarquia.

Mhamed li ho segueix explicant al periodista de *Le Matin*, J. Roger-Mathieu, que els entrevista a ell i al seu germà durant la travessia de la seva primera etapa cap a l'exili a l'illa de la Reunió, llavors una colònia francesa. Li deia que conservava un excel·lent record de la seva estada a Madrid, que va ser rebut per tots molt cordialment. Però, afegeix, aviat em vaig adonar que les concepcions dels homes d'Estat espanyols eren incompatibles amb els principis del meu pare, qui no solament volia la prosperitat sinó la llibertat, en una paraula: la independència del Rif. J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim...*, pàg. 67-69.

El seu pare, que havia estat aliat d'Espanya, entre 1919 i 1920 es decep i demana els seus fills tornin a casa amb ell, al Rif. És llavors quan Mhamed deixa Madrid, i Muhammad o Adelkrim com tots li coneixien marxa de Melilla. El pare, convertit ja en resistent contra els espanyols mor de malaltia mentre lidera la resistència a Tafersit el 1920.

A causa dels fets que succeïen en aquells moments, per precaució, ja havien previst i pactat mesures amb anterioritat Gran Bretanya i França. Així, abans de convidar Espanya a l'*Entente Cordiale* de 1904, Gran Bretanya i França a l'Article quatre, un dels articles secrets, signaven:

Si España, al ser invitada a adherirse a las disposiciones del artículo anterior [no enajenar todo o parte de los territorios], creyera deber abstenerse [cosa que Espanya no va fer, sinó que es va adherir, ho va acceptar], el arreglo entre Francia y Gran Bretaña, tal como resulta de la Declaración de ese día [vuit d'abril de 1904 signat a Londres], no dejaría por eso de aplicarse inmediatamente.

Sent així les coses, tot i que Espanya havia acceptat l'*Entente*, hi va haver canvis de Govern, com ara el cas de la dictadura de Primo de Rivera; després, la Segona República; també en acabar la Guerra Civil, o amb el règim franquista durant la Segona Guerra Mundial. En tots aquests casos, Gran Bretanya i França van mantenir l'Entesa [*Entente*] Cordial i van procurar per tots els mitjans que Espanya també la

complís. Tindrem oportunitat de constatar-ho quan arribem a aquells períodes històrics.

D'altra banda, també va ser sempre França la que interactuava amb Espanya, encara que darrere hi havia Gran Bretanya, ja que era aquest l'acord que tenien: el Marroc era per a França, Egipte per a Gran Bretanya i Gibraltar i Tànger quedaven protegits. Aquests acords obeïen el nou imperialisme dels països occidentals industrialitzats i mecanitzats, que van tenir lloc gràcies a la revolució dels transports i a l'explosió demogràfica. Aquest imperialisme dominaria Europa i els països occidentals entre 1870 i la Segona Guerra Mundial. Un dels objectius de l'expansió de les seves economies fou el continent africà, on hi participa Espanya. Com que aquesta última es concentra al Marroc i a Guinea equatorial aquest imperialisme centrat en un continent es denomina africanisme.

Així doncs, al llarg d'aquesta recerca serem testimonis de com Gran Bretanya, França i posteriorment els Estats Units d'Amèrica mantindran

el Mediterrani occidental i Gibraltar en particular sota el seu domini com a eix estratègic dels seus imperis.

No obstant això, de moment el pla de pacificació del Marroc que proposa França no es durà a terme. Se signen, això sí, diversos acords, per exemple el relatiu a la vigilància marina el 22 de juny de 1925; el relatiu a la vigilància terrestre, el 8 de juliol; o el relatiu a la protecció de Tànger el 21 de juliol. Respecte a l'acord de Tànger, on també signava Jordana, en el seu últim article diu: «El presente Acuerdo será comunicado al Gobierno británico, signatario del Estatuto de Tánger de 1923, a quien se rogará se sirva adherirse al mismo». I després s'afegeix:

Comunicado el presente Acuerdo al Gobierno británico, por mediación del señor marqués de Ferry del Val, embajador de S. M. en Londres, el Gobierno británico manifestó su conformidad en nota de fecha 4 de agosto de 1925¹¹⁰

¹¹⁰ Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación...*, pàg. 92 i 109.

També els Comandaments dels exèrcits d'Espanya i França arriben a un acord per a l'execució del desembarcament a la badia d'Alhucemas, amb la cooperació d'una divisió naval francesa així com una ofensiva conjunta (francesa i espanyola), per terra; per la regió nord del Protectorat francès, que limitava amb el sud del Protectorat espanyol; just per on s'havia produït l'atac d'Abdelkrim a França^{III}.

VI

EL DESEMBARCAMENT A ALHUCEMAS

Comença el diumenge 5 de setembre de 1925 quan des de la badia de Melilla, en un matí assolellat, salpen abans del migdia divuit vaixells de l'esquadra francesa, i onze mercants replets de tropes cap a la costa d'Alhucemas.

III Servicio Histórico Militar, *Historia de las campañas de Marruecos T.4 ...*, pàg. 94.

Onze mil homes del territori de Melilla i vuit mil del de Ceuta són els qui també surten dia 5 i van a trobar-se, just a mig camí d'ambdues ciutats de la costa mediterrània, a manera de tenalla, a la Cebadilla, la platja d'Alhucemas.

Del moll de Melilla, al capdavant de la formació, hi anava el cuirassat francès *París* on hi viatja el general José Sanjurjo Sacanell amb l'almirall de l'esquadra francesa. Sanjurjo, Comandant General de Melilla, abans de ficar-se al vaixell, a bord d'un hidroavió, saluda les tropes des de l'aire.

De la flota que surt de Melilla, podem anomenar alguns dels vaixells que parteixen: el mercant *Alhambra* amb els regulars del llavors tinent coronel José Enrique Varela Iglesias; l'A. *Lázaro*, que transporta la Legió de Melilla al comandament del coronel Amado Balmes Alonso, i on hi viatja també el coronel Manuel Goded Llopis; i dins la Intendència, per exemple, l'*Illa de Menorca*, que portava dos tabors de regulars de Melilla.

Els vaixells de Ceuta anaven escortats per l'esquadra espanyola, la qual estava composta pels

cuirassats *Alfons XIII* i *Jaume I*, quatre creuers, set canoners, tres caça-torpedes, sis torpedes i onze guardacostes. A més de la Columna Saro (general Leopoldo Saro Marín), on hi va enquadrat Franco, i on porten vint-i-sis barcasses K blindades, dos vaixells aljubs, sis remolcadors i nombrosos falutxos canoa per a l'evacuació de ferits, etcètera.

En total, formen l'expedició trenta-dos vaixells de guerra, divuit francesos, vint-i-cinc mercants i vint-i-sis barcasses blindades. Més de cent unitats.

Quan les dues flotes, la de Melilla i la de Ceuta, es trobin enfront d'Alhucemas, Sanjurjo dirigeix aquest Exèrcit d'Operacions a bord de l'*Alfons XIII*. Dins el seu Estat Major hi trobam Goded.

Les barcasses K, plenes de legionaris amb Franco i de regulars amb Agustín Muñoz Grandes, s'apropen el més possible a la platja, encara que finalment els soldats han de saltar a l'aigua. Operació que segueix Sanjurjo de la mateixa manera des de l'*Alfonso XIII*.

Quan aquells soldats trepitgen Alhucemas, Sanjurjo envia al Rei un despatx¹¹².

Franco també publica a la *Revista de Tropas Coloniales* el següent article, «Alhucemas. Del Diario del Coronel¹¹³ Franco»:

Pasaron al fin los momentos de indecisión; al impaciente e inquieto « ¿se va o no se va? » le reemplaza la alegre certidumbre de hoy... Salimos con rumbo a Alhucemas y nuestra larga preparación laboriosa y detallada, es la garantía de la histórica hora de mañana... Nadie duda... La confianza ciega de todos en el mando y la serena confianza del mando en todos, son el aval más firme de la soñada empresa.

El continuo entrenamiento de las tropas, su insistente preparación, la meditada organización de todos los servicios, los repetidos simulacros y ejercicios tan complejos y brillantes, [...]

El viaje en los transportes a lo largo de la costa por Río Martín [al costat de Tetuan], [...] nos va mostrando la inhospitalaria tierra; [...]

¹¹² Rafael López Rienda, *Abd-el-Krim contra Francia (Impresiones de un cronistade guerra)*, Madrid, Calpe, 1925, pàg. 240-266.

¹¹³ Reparem que Franco ja és coronel: han passat dos anys i tres mesos des de l'ascens a tinent coronel que li va atorgar el Rei. abans ja li havia estat concedit que fos comandant a canvi de la Creu de Maria Cristina. El rang de capità va ser obtingut per mèrits de guerra.

La espantosa aridez y la pobreza de esta zona tan montañosa y bravía es el más sólido baluarte levantado contra la civilización... [...]

La noche cierra con el mismo horizonte; aparecen en las sombras costeras las luminarias de algunas hogueras [per comunicar-se en les situacions de perill] y el convoy naval, apagado y lento, sigue la ruta marcada por el mando... [...]

DÍA 7

[...] La costa se divisa algo brumosa, pero la sábana de arena de la Cebadilla [platja d'Alhucemas] se destaca claramente con una blancura amarillenta; [...]

DÍA 8

[...] Aparecen por fin en el horizonte las embarcaciones más alejadas y se preparan las líneas de barcazas que han de abordar la playa; [...]

[...] Al fin la corneta suena y al toque de ataque del clarín de guerra, sigue la arrogante y decidida de harqueños y legionarios que con el agua al cuello y en alto los fusiles atraviesan rápidamente la distancia hasta la playa... [...]

Sigue el desembarco de tropas y elementos [...]; como hileras de hormigas se los ve a los legionarios escalar por las vaguadas la abrupta cresta [...] los defensores demasiado tenaces son pasados a cuchillo [...]

La noche nos recoge ya afianzados al terreno. [...]

La bahía de Alhucemas, centro de la rebeldía marroquí, y eterno fantasma de nuestras más duras campañas africanas, se ha esfumado hoy ante el recio empuje de las columnas españolas. [...] ¹¹⁴

VII

MARXA D'ABDELKRIM

Els soldats que havien saltat a la platja el 8 de setembre de 1925 arriben a Axdir, el poblat d'Abdelkrim, el 2 d'octubre, però ell ha fugit.

Abdelkrim havia nascut el 1882 a Axdir, poblat que feia part de la cabila o tribu de Beni Urriaguel, al Rif. La seva casa es trobava just enfront del Penyal d'Alhucemas, habitat aquests pels espanyols des de 1673. El 8 de setembre de 1926, quan havia passat exactament un any del desembarcament d'Alhucemas,

¹¹⁴ Franco Bahamonde, Francisco. «Alhucemas. Del Diario del Coronel Franco», *Revista de Tropas Coloniales* (1-IX-1925), p. 3-4.

La *Revista de Tropas Coloniales* sortia de la impremta a mitjans de cada mes, però no obstant això, la Biblioteca Nacional quan ha digitalitzat la col·lecció ho ha ordenat com si sortissin el primer dia de cada mes i hem seguit amb aquest ordre; per això en aquest article Franco parla de fets esdevinguts els dies 7 i 8 i s'indica que ha sortit el dia 1. Així doncs, en tots els nombres de la revista el dia no és indicatiu sinó el mes.

a bord de l'*Abda* que el porta a ell i a vint-i-cinc dels seus familiars cap a França, per a des d'allí emprendre viatge cap a l'exili a la llunyana illa de la Reunió, ell i el seu germà són entrevistats per J. Roger-Mathieu, periodista francès de *Le Matin*.

Abdelkrim explica en aquella entrevista que a la seva joventut va ser educat pel seu pare i el germà d'aquest, el seu oncle Abdesselam. Aviat anirà a Tetuan i a Fes, i en aquesta última ciutat estudia a la prestigiosa Universitat Karaouine. Diu que en aquell temps, el seu pare ja li va confiar una missió política per a desenvolupar a Fes, doncs afirma que el seu pare no només era cap polític sinó cap de guerra. I que ell, des de feia molt temps, el seguia en l'acció. “Des del principi vaig ser entrenat en el joc de la pólvora i les bales”, afegeix.

Després, a la mateixa entrevista, continua Abdelkrim: “Vaig ser a Melilla i vaig ser nomenat professor de l'Escola Indígena”.

Als tres anys de professor fou nomenat també cadí, això és, jutge d'un districte de Melilla; i més tard,

seria cadí de cadis (jutge de jutges) de tota la circumscripció de Melilla. Però a la mort del general Jordana [Francisco Gómez Jordana, Alt Comissari, que mor el 1918] la seva confiança s'enfonsa de sobte. La situació es tibia.

En paraules D'Abdelkrim “sabia que, des de feia temps, el meu pare desaprovava de la política d'Espanya. A cap preu ara no volia sentir parlar de col·laboració. I per remarcar la seva infrangible voluntat, ens crida que tornem amb ell [al seu germà i a ell]. El 1919, deixo la zona espanyola. És la ruptura”.

El 1920 mor el pare d'Abdelkrim, qui dies abans els havia dit: “Si no poguéssiu defensar el Rif, si no poguéssiu fer un país lliure, evacueu-lo¹¹⁵”.

El 1921 arriba el desastre d'Annual, que fou la màxima victòria dels rifenys. Però quatre anys després, amb el desembarcament d'Alhucemas, la contraofensiva espanyola era imparable.

115 J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim...*, pàg. 53-66.

Abdelkrim se'n havia anat d'Axdir quan succeix el desembarcament, diu Manuel Goded, i es refugia a:

su nuevo refugio de Temasint, en las faldas del Yebel Hamman, a rehacer su prestigio, propagando entre las cabilas la imposibilidad en que se encontraban los españoles desembarcados en Alhucemas de seguir avanzando y asegurando los tenía sujetos y como prisioneros. [...] comenzó la organización de una fuerte línea defensiva que llegó a rodear por completo toda la cabeza de puente constituida por el sector de Axdir, [...] reconstituyó su prestigio y sus mandos en la zona occidental, donde mantuvo casi constantemente a su hermano M'Hamed, [...] logró instalar en las casi inaccesibles cumbres del Yebel Bu Zeitung, a ocho kilómetros de Tetuán, un cañón de campaña que desde octubre de 1925 a marzo de 1926 mantuvo en constante alarma la población de la capital del Protectorado. [...]

[...] trasladado el Cuartel general de Abd-el-Krim desde Axdir a Temasint, la organización militar y política rebelde quedó intacta, [...] los efectivos militares de la rebeldía, aunque disminuidos en más de un millar de sus mejores tropas, seguían contando con setenta mil guerreros perfectamente organizados [...]

De las 66 cabilas que forman nuestra zona de Protectorado, seguían completamente insumisas 40, y 10 sólo en parte sometidas, es decir, que más de las dos terceras partes de la zona permanecía rebelde y sin ocupar, y en realidad las operaciones de 1925, tanto en la

zona española como en la francesa, pueden calificarse técnicamente en el orden militar como de *conquista de las bases de partida para ulteriores operaciones a fondo y en efectiva cooperación militar de ambos ejércitos*;¹¹⁶ [...]

Així doncs, malgrat la cooperació francoespanyola i l'espectacular desembarcament d'Alhucemas, la guerra continua. Desembarcament en el qual Primo de Rivera assumí també el càrrec d'Alt Comissari d'Espanya al Marroc. Sanjurjo dirigí aquell Exèrcit d'Operacions sota les ordres de Primo; i Goded, la prefectura de l'Estat Major d'aquest exèrcit.

El 1932 Goded escriu sobre aquella guerra i ens segueix explicant que:

En las campañas de 1926 y 1927 fue, pues, en las que en realidad se afrontó la resolución del problema y se atacó a fondo toda la vasta y poderosa organización rebelde constituida por Abd-el-Krim, y si en España no se sintieron tan dolorosamente como en épocas anteriores los efectos de estas operaciones de 1926 y 1927, que constituyen en realidad una sola campaña con una sola idea: “la ocupación total de la zona”, fué porque a

¹¹⁶ Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación*, Madrid, Compañía Ibero-Americana de Publicación, 1932, pàg. 248-250.

partir de julio de 1926 la acción decisiva en los combates se llevó siempre con fuerzas indígenas y del Tercio, y preferentemente con fuerzas jalifianas y la harca de Beni Urriaguel, sobre la que pesó en mucho la parte inevitablemente cruenta de las operaciones de 1927 en Yebala, ahorrándose con verdadera avaricia la sangre de los soldados españoles procedentes de reclutamiento forzoso, y no empleando casi las unidades peninsulares más que en las guarniciones de las ciudades, campamentos y puestos menos peligrosos, con lo que las bajas sufridas por estas fuerzas fueron muy reducidas.

Goded també ens informa del seu nou càrrec dins l'organigrama del Protectorat:

En el mes de noviembre [1925] cesó Primo de Rivera en el mando del ejército de África, siendo nombrado Alto Comisario y general en jefe el general Sanjurjo, [...] que había sido promovido a teniente general por las operaciones del desembarco en Alhucemas. Comandantes generales de Ceuta y Melilla fueron nombrados los generales Berenguer (don Federico) y [Alberto] Castro Girona, y en el mes de febrero fue nombrado jefe de Estado Mayor General del ejército de España en Marruecos el autor [Goded], ascendido a general de brigada también por la campaña del desembarco.

Poco después, por decreto 8 de abril, se reunieron en una sola persona el cargo de jefe de Estado Mayor

General del ejército de operaciones y el de inspector general de Intervenciones Y Fuerzas jalifianas, recayendo ambos cargos en el autor, que de este modo, y bajo la dirección suprema del general Sanjurjo, Alto Comisario y general en jefe, había de actuar simultáneamente en la preparación de las operaciones militares y en la dirección política indígena y tener el mando directo de las fuerzas jalifianas que, a más de las Intervenciones militares, estaban constituidas en aquel momento por las mehallas de Melilla, Tetuán, Larache y Tafersit, en total 6.000 hombres.¹¹⁷

El desembre de 1925 Abdelkrim intenta negociar la pau, i les seves condicions són les següents:

1.º Creación de un Estado autónomo del Rif, bajo la obediencia espiritual al sultán de Marruecos.—2.º Delimitación de las fronteras de este Estado.—3.º Autorización a los extranjeros para la explotación de las minas del Rif, mediante el abono al Gobierno del Rif de un impuesto del doce por ciento.¹¹⁸

117 Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 251-252.

118 Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 253-254.

No van ser acceptades, i a més a més el febrer de 1926 el mariscal Pétain, l'heroi de Verdum a la Gran Guerra (de fet allí hi havia obtingut el bastó de mariscal) viatja a Madrid; de resultes de la qual cosa es signa l'acord francoespanyol del 6 de febrer:

“Acuerdo relativo a la cooperación de España y Francia en el Norte marroquí en 1926.

Consideraciones generales:

Las operaciones militares combinadas de las fuerzas españolas y las fuerzas francesas en el verano y otoño de 1925 en la región de Axdir y en la de los collados que dan acceso al Rif han permitido *construir nuevas bases*, desde las que se ha ejercido una intensa acción política sobre las tribus limítrofes... [...]

Carácter de las operaciones militares a emprender en 1926:

Las acciones a realizar a este efecto deberán tener como objetivo, por un esfuerzo concentrado de las

fuerzas españolas y francesas, alcanzar el macizo de los Beni Urriaguel, reducto del poder de Abd-el-Krim.¹¹⁹

Abans d'iniciar les anteriors operacions, Sanjurjo decideix solucionar el problema que tenia Tetuan amb aquell canó que des de les altures obria foc sobre la ciutat constantment. Així que envia dues columnes, una amb el coronel Millán-Astray; i una altra, amb el coronel Luis Orgaz Yoldi el 4 de març de 1926. Com que Astray resulta greument ferit fou Orgaz qui finalment aconseguix l'objectiu, el dia 7. La cabila on es trobava situat el canó era la de Beni Hozmar:

Al someterse más tarde como consecuencia de las operaciones del invierno de 1926-27 la cabila de Beni Hozmar se le puso como una de las condiciones de sumisión por la Inspección general de Intervenciones que la misma cabila llevara a Tetuán desde las formidables alturas en que estuvo instalado el cañón que tanto daño había hecho a la población, [...] y en la plaza de España de Tetuán, estuvo expuesta al público esta pieza de artillería para impresionar a los habitantes

119 Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 254-255.

musulmanes con esta muestra del esfuerzo de nuestros soldados.¹²⁰

Per concretar les operacions de l'acord del 6 de febrer, els Alts Comandaments de tots dos exèrcits (francès i espanyol) es reuneixen el 17 de març de 1926 a Uazan, a la zona francesa. Goded diu que:

Se trataba de unas operaciones de *gran* estilo totalmente diferentes a las efectuadas hasta entonces en Marruecos, con un plan de conjunto para desarrollar sin detenciones ni retrocesos en un plazo determinado y con grandes efectivos, y ello exigía el cambio total de nuestro sistema de guerra, la aplicación de todos los principios de la técnica militar en el mando y en las ejecuciones. No cabía ya aplicar el sistema de posiciones, sino que las columnas, en su marcha de avance, no habían de emplear la fortificación más que en el combate para cubrirse y en la noche para protegerse, pero sin establecimiento de puestos fortificados permanentes, que sólo habían de constituirse en reducido número y como puntos de apoyo.

Este cambio en el sistema de guerra marca en nuestra campaña de Marruecos el tránsito del período

120 Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 258.

heroico, esmaltado de sacrificios sublimes, pero estériles, a la época gloriosa en la que los esfuerzos y todos los sacrificios encuentran su compensación inmediata en la victoria, que constantemente nos acompañó en el bienio 1926-1927.¹²¹

Mentre tenien lloc els preparatius per a la gran ofensiva francoespanyola, Abdelkrim intenta de nou negociar la pau a l'anomenada Conferència d'Uxda. Es tracta d'unes converses que tenen lloc entre el 18 d'abril i el 7 de maig de 1926 a la ciutat d'Uxda, a la zona francesa, encara que no s'arriba a cap acord, ja que els delegats d'Abdelkrim es neguen a acceptar la submissió al Sultà del Marroc i l'allunyament d'Abdelkrim.

El 8 de maig s'inicien els atacs. L'11 s'inicia un moviment envolupant, «desplegando a la izquierda del frente la columna Mola, que se apoderó fácilmente de la meseta de Tafrás,»¹²²

¹²¹ Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 260-262.

¹²² Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 297.

«El 17 de mayo, un nuevo avance del cuerpo de Axdir nos hace dueños de Temasint, el segundo cuartel general de Abdelkrim».

Goded escriu:

La resistencia organizada enemiga está rota, las agrupaciones de fuerzas y los mandos de caides organizados con tanta tenacidad por Abd-el-Krim durante cinco años han sido deshechos en sólo ocho días de enérgico e ininterrumpido avance, [...] Abd-el-Krim, perdido su refugio de Temasint [...], se ha refugiado primero en Timerzga al Sur de Beni Urriaguel, y ante el avance de los franceses por esta parte, huye y busca refugio en la alcazaba de Senada, [...]

La temible cabila de Beni Urriaguel está batida, y Beni Tuzin y Tensaman se someten y se separan definitivamente de la rebelión al verse cortadas. El plan de separación de las tres cabilas, que juntas constituían un fuerte conglomerado difícil de vencer, ha tenido completo, rapidísimo y para muchos inesperado éxito.¹²³

¹²³ Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 293-302.

Finalment Abdelkrim es lliura als francesos, (encara que ell prefereix dir que es confia a la generositat de França¹²⁴) el 27 de maig de 1926, a prop de Targuist:

Un destacamento francés, con un batallón de senegaleses, [...] recogió en Kemmún a Sidi Abd-selám y Si M'Hamed, tío y hermano de Abd-el-Krim, a sus hijos y mujeres, a Mohamed Azerkan, Mohamedi y Haddú, los maltrechos *Ministros del Gobierno rifeño*. En 200 mulos se cargan los bienes de Abd-el-Krim y al desfondarse en el camino dos cajas con duros españoles son generosamente regalados a los senegaleses por los familiares del cabecilla.¹²⁵

VIII

ACORD DE PACIFICACIÓ DE TOT EL MARROC

¹²⁴ J. Roger-Mathieu, *Mémoires d'Abd-el-Krim...*, pàg. 215.

¹²⁵ Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 307.

Un mes i mig després que Abdelkrim i la seva família es lliurin als francesos, té lloc a París la signatura del següent acord:

Acuerdo relativo a la pacificación de Marruecos y al establecimiento de un régimen en los confines entre las Zonas de influencia española y francesa. Firmado en París el diez de julio de mil novecientos veintiséis¹²⁶

A la fi, la insinuació de Mr. Malvy a Primo de Rivera durant el seu viatge a Espanya el maig de 1925 referent a «la conveniencia de concertar un tratado de colaboración entre ambos países [França i Espanya], encaminado a la total pacificación de Marruecos», es fa efectiu catorze mesos després.

Quin és el contingut d'aquest acord? A la còpia de l'acord de la qual disposem no fa cap esment a com ha de dur-se a terme la pacificació. Manuel Goded, al seu

¹²⁶ «Copia del Acuerdo relativo a la pacificación de Marruecos y al establecimiento de un régimen en los confines entre las Zonas de influencia española y francesa. Firmado en París el diez de julio de mil novecientos veintiséis». Résidence Générale de France au Maroc, Direction des Affaires Politiques (RGFMDAP). Archives de l'Université de Lettres de Rabat (AULR). Document de set pàgines.

llibre Marruecos. *Las etapas de la pacificación*, inclou la resposta per telègraf que li envia Primo de Rivera a una proposta d'avanç de Goded el dia 1 d'agost de 1926, és a dir, vint dies després de la signatura de l'acord. Primo de Rivera deia llavors:

Nuestro papel por ahora se debe reducir a desarmar enemigos y entregar el poder a caides amigos, ayudados por nuestros recursos y limitada acción de presencia de nuestras fuerzas en casos indispensables en puntos del litoral, quedando para otra etapa de operaciones el adentrarse en la parte no dominada aún, muy reducida ya por los afortunados avances de la zona oriental y las incursiones de Capaz¹²⁷. En todo caso la labor realizada es

127 El comandant Osvaldo Fernando de la Caridad Capaz Montes havia estat fins a finals de març de 1926:

En el servicio de Aviación Militar [...] El 1º de Abril [1926] se incorporó en la Plaza de Tetuán a la Harka haciéndose cargo del mando de esta y del Negociado político de la Oficina Central de Intervención de Tetuán. [...] En la Orden General del Ejército del 15 de julio se publica lo siguiente: “El Excmo. Señor General en Jefe en uso de las atribuciones que tiene concedidas, a [sic] tenido a bien conceder a este Jefe la Medalla Militar por su brillante actuación de conjunto, primero [...] en la marcha ofensiva que realizó [...] sobre Xauen [...], distinguiéndose notablemente el 16 de Octubre de 1924 [...] y por último su actuación militar en las operaciones del Sector de Axdir en los meses de Mayo y Junio próximo pasado [1926] excede a toda ponderación, culminando su inteligencia valor y audacia para acometer las mas [sic] arriesgadas empresas y extraordinarios y excepcionales conocimientos del indígena en la admirable labor política desarrollada en Gomara que como fruto ha dado por resultado la sumisión de importantes Kabilas de dicha confederación y la ocupación incruenta de las bases de Punta Pescadores [etcètera]”.

enorme, y conviene preservarla de ningún contratiempo, que sería de grave efecto moral ahí [al Protectorat] y aquí [Espanya]. *Nosotros no estamos comprometidos a la ocupación material de toda la zona, y menos en plazo determinado. Ejercer influencia sobre ella, apoyando a los que quieran servir al Majzén, ya sería resultado bastante para lograrlo en tres o cuatro años, si al mismo tiempo el desarme no deja fusiles más que en corto número y manos de nuestros amigos.*¹²⁸

El que sí que especifica l'acord de 10 de juliol de 1926 sobre la pacificació del Marroc i l'establiment d'un règim als confins entre les zones d'influència espanyola i francesa, són les mesures que han d'observar les dues administracions (francesa i espanyola) per aconseguir un règim de vigilància i comunicació entre ambdues, en aquells límits on s'uneixen tots dos Protectorats.

Les mesures concretes són les següents:

Fulla de Serveis de Fernando Capaz Montes. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS), pàg. 18-20.

¹²⁸ Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 341. El text es reproduceix tal qual apareix en el llibre i inclou aquestes frases en cursiva.

De un lado y otro del límite separativo de las zonas española y francesa tal como se halla definido por los acuerdos en vigor, los dos Gobiernos se comprometen a ejercer una vigilancia activa, con objeto de mantener las tribus en la tranquilidad, impidiendo que cometan todo acto de hostilidad contra la zona vecina.

A este fin, han convenido las medidas siguientes:

Medidas de seguridad

[...] En los sectores en que las fuerzas de ocupación españolas y francesas estén en contacto directo, se establecerá un enlace efectivo y regular entre los Jefes de los puestos vecinos, así como entre las autoridades civiles y militares encargadas del mantenimiento de la seguridad de dichos confines. El contacto se facilitará, en breve plazo, por la creación concertada de una red de carreteras o de pistas y de circuitos telegráficos o telefónicos destinados a unir entre sí los principales puestos militares y los principales centros administrativos de ambas zonas.

En los sectores en que el contacto directo no se haya establecido aún entre las fuerzas de ocupación francesas y españolas, la autoridad ocupante se esforzará en mantener relaciones de buena vecindad entre la zona ocupada y las fracciones de tribus fronterizas que escapen aún a la acción directa de las autoridades de la otra zona. Si la seguridad llegase a estar amenazada por esas tribus no sometidas, la autoridad interesada quedará facultada para contestar a los actos de hostilidad caracterizado, con medidas de policía apropiadas para

restablecer el orden. En tal caso, se concede la facultad de persecución y de sobre-vuelo, [...]

Si la seguridad se hallase amenazada de una manera más grave y más duradera se concertarán ambos Gobiernos a instancia de uno de ellos, para resolver la situación de común acuerdo.

Para evitar que las tribus se armen de nuevo, ambos Gobiernos se comprometen a prohibir y reprimir todo tráfico de armas de municiones y de material de guerra, a vigilar el contrabando de los mismos, tanto por mar como por tierra, en los territorios que dependen de su Autoridad y especialmente en los confines de su ocupación militar, que se comprometen a desarmar con la reserva del armamento que haya de dejarse a los organismos auxiliares intervenidos [els organismes intervinguts eren les autoritats autòctones que nominalment exercien el poder, sota la supervisió o intervenció de l'Administració francesa o espanyola].

Continuarán comunicándose todas las noticias susceptibles de contribuir a aquella vigilancia y se transmitirán asimismo los resultados de los desarmes realizados. En una palabra, se facilitarán mutuamente toda clase de informes acerca de los hechos y actividades susceptibles de perturbar la seguridad de ambas zonas.

Medidas administrativas

[...] Con el fin de preparar y acelerar el contacto efectivo de las fuerzas de ocupación españolas y francesas las autoridades superiores de ambas zonas se comunicarán

por medio de relaciones periódicas los progresos de la pacificación en la región de los confines.

La circulación de los marroquíes y de los extranjeros entre ambas zonas se ajustará a las reglas siguiente:

—Se permite la entrada en el territorio de una zona, francesa o española en las condiciones acostumbradas a los marroquíes de la zona que circulen sin armas y con fines pacíficos.

—Queda prohibida dicha entrada a las personas perseguidas individualmente por las autoridades de su propia zona por crímenes o delitos de derecho común, [...]

—Será prohibida igualmente la entrada en el territorio de los desidentes [disidentes] de la otra zona que se hallen en rebeldía armada [...]

—Aquellos cuya entrega sea reclamada a título individual por la autoridad de su zona de origen serán entregados a dicha autoridad. [...]

—Los cambios de impresiones periódicos entre las autoridades superiores de las zonas vecinas, permitirán examinar y revisar los casos excepcionales [...]

—Si hubiera que reducir la disidencia de una tribu o de una fracción rebelde, en contacto con la frontera las autoridades superiores de ambas zonas se concertarán para tomar las medidas oportunas con objeto de impedir que tal fracción o tribu se apoye en la zona vecina. En ningún caso se permitirá el paso de gente armada de una

a otra zona. Los extranjeros en Marruecos (y esta expresión comprende igualmente a los nacionales de ambas Potencias) no se hallan autorizados a circular y a establecerse más que en las zonas de seguridad [...]

IX

«RECIBIR CON LA FRENTE ALTA EL BESO DE VUESTRAS MADRES»

El 10 de juliol de 1927 tenien lloc les últimes accions de guerra al Marroc. Manuel Goded ho explicava així:

En la pesadilla marroquí se había puesto la palabra “FIN”. España entera dudaba de la certeza de esta afirmación del general en jefe, y el propio Gobierno, [...] no dio oficialmente por terminada la campaña hasta el primero de octubre.

[...] se habían sometido las 41 cabilas que estaban insumisas a principios de 1926, y se había ocupado la totalidad de la Zona; pero se había conseguido algo más, *pues ocupar no es dominar*, y el marroquí no está dominado en tanto dispone de un fusil, porque la idea de rebeldía está latente siempre en su espíritu; se habían desarmado las cabilas y se las había organizado con mandos

indígenas asistidos y dirigidos por nuestras Intervenciones militares.¹²⁹

La *Revista de Tropas Coloniales* del mes de juliol de 1927, al Sumari, anunciava: «Una orden general històrica.»

Es tractava de l'Ordre general de 10 de juliol de 1927 que Sanjurjo, cap de l'Exèrcit d'Espanya a Àfrica, dirigeix des de la seva caserna general de Bab Tasa a l'Exèrcit i les Forces navals del Marroc, notificant la fi de la guerra.

Deia així:

Con los movimientos efectuados en el día de hoy, se han batido los últimos restos de la rebeldía ocupando la totalidad de nuestra Zona de Protectorado y se ha dado fin a la campaña de Marruecos, que durante dieciocho años [des del desastre del Barranc del Llop de 1909 desencadenant de la Setmana Tràgica de Barcelona] ha constituido un problema para los Gobiernos, llegando en momentos críticos a producir serias inquietudes a la Nación, que, pródiga, vertió aquí su sangre y sus

¹²⁹ Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 432.

energías morales y económicas para mantener el legado de altivez y gallardía que nos dejaron nuestros antepasados, conquistadores de un Mundo.

[...] todo lo habéis vencido y soportado con entereza y valor que recuerda el de nuestros audaces conquistadores y que hacen resplandecer las virtudes militares de todos: generales, jefes, oficiales y tropa, del Ejército de tierra [...]; las leales tropas indígenas [...]; los aviadores [...]; las Fuerzas navales [...]; todos, soldados de tierra, del mar y del aire, merecéis el agradecimiento de la Patria y de vuestro General, que sabe que todos los laureles, toda la gloria, a vosotros sólo corresponden, pues con vuestro valor, vuestra fatiga y vuestras vidas, los habéis conquistado.

Todas las fatigas y todos los peligros tienen hoy su recompensa [...], habéis cogido al enemigo 42.000 fusiles, 130 cañones, 236 ametralladoras, ocho morteros, cinco fusiles ametralladores y abundante material de guerra y municiones, y habéis pacificado y organizado un país hasta hoy indomable, anárquico y rebelde a toda organización y mando.

Merecéis bien de la Patria y vuestro General en su representación os lo dice; los que en breve plazo regreséis a vuestros hogares podréis recibir con la frente alta el beso de vuestras madres, que en él pondrán no sólo el cariño de madre, sino el orgullo de española, al abrazar a su hijo que cumplió con su deber.

Al terminar la campaña de Marruecos, dirijamos un saludo al Ejército de Francia, la Nación hermana, que en íntima cooperación militar vivió con nosotros esta

guerra, y dediquemos todos un recuerdo a nuestros hermanos que en ella dieron la vida.

El General en Jefe, SANJURJO¹³⁰

L'anterior al·locució de Sanjurjo apareixia ocupant gairebé la totalitat d'una plana de la *Revista de Tropas Coloniales*, i a sota, s'hi afegia el següent escrit:

La obra militar y política en Marruecos iniciada en el año 1924, continuada con valor, con tenacidad y sin desmayo por el caliente y perseverante Ejército de Africa y por sus experimentados y abnegados directores y siempre eficazmente sostenida por la firme decisión del Gobierno de S. M., ha alcanzado su pleno objetivo tras un período de operaciones cuya precisión y brevedad superaron a los cálculos más optimistas.

España entera ha de rendir el merecido homenaje de admiración y gratitud al brillante Ejército, una vez más coronado por la victoria, a los héroes caídos en el campo del sacrificio y del honor y al ilustre General en Jefe con sus Comandantes Generales, Jefes de E. M., Jefes de columnas, Cuerpos y Servicios. A todos envía la REVISTA DE TROPAS COLONIALES su más sincero aplauso, deseando que el acierto y

¹³⁰ «Ejército de España en Africa. Cuartel General. Orden General del día 10 de julio de 1927 en Bab Tasa. Al Ejército y a la Fuerzas Navales de Marruecos», *Revista de Tropas Coloniales* (1-VII-1927), p. 13.

*el éxito sean también acompañantes de la obra de pacificación y de Protectorado que ha de emprenderse.*¹³¹

X

PODER MILITAR I POLÍTIC

Fins que l'Exèrcit no ocupa tot el territori del Protectorat espanyol no es coneix com és aquest. Goded el descriu així:

La zona que quedó adjudicada a España es montañosa en extremo, sin apenas llanuras donde la agricultura pueda desarrollarse, y, en general, pobre. Dificulta, además, mucho la colonización el hecho de que el Rif nunca fué dominado por los sultanes, y por ello la propiedad de la tierra pertenece a sus habitantes, que casi todos son pequeños propietarios, no existiendo en nuestra zona casi terrenos Majzén o del Estado que puedan ser adjudicados o arrendados a colonos europeos [en aquell temps, als espanyols al Marroc, se'ls solia anomenar també europeus]. Por ello, salvo contadas excepciones, la colonización habrá de conseguirse por consorcio de los indígenas con los europeos, poniendo aquellos el terreno y éstos su técnica y sus

¹³¹ *Revista de Tropas Coloniales* (I-VII-1927), p. 13.

conocimientos. Existe, desde luego, en nuestra zona una gran riqueza forestal, sobre todo en Gomara, Senahaya y la pintoresca Ketama, donde los bosques de cedros del Yguermalen causan admiración, y a alturas de 2.000 metros constituyen un verdadero y magnífico sanatorio. Riqueza minera existe también, sin duda alguna, en nuestra zona, y, sin hablar de las fantásticas o exageradas minas del Yebel Hamman, en el corazón del Beni Urriaguel, espejuelo con el que tan hábilmente comerció Abd-el-Krim, son una realidad las minas de Beni Zeyel y otras regiones de Gomara, aún insuficientemente reconocidas por los técnicos; las de Afrau, en Beni Said, y, sobre todo, realidad espléndida las de Beni bu Ifruor [Beni Bu Ifrur], unas de las más ricas en mineral de hierro, que proporcionan saneada vida económica a la Sociedad Española de Minas del Rif.¹³²

Precisament en aquestes Mines del Rif, divuit anys abans, començava la guerra que ara acaba, com recorda Sanjurjo a la seva al·locució.

L'interès per aquelles terres s'origina quan es troba mineral de ferro a prop del territori de Melilla el 1905. El 1906, la Conferència Internacional d'Algesires obre les portes a la colonització del Marroc. I el 1907,

¹³² Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 33-

Clemente Fernández González, un importador de carn, compra un perímetre miner de 2.375 hectàrees en aquella zona on s'havia descobert el mineral de ferro.

El 1908, i com a resultat de la fusió de diferents grups miners, es crea a Madrid la Companyia Espanyola de Mines del Rif (CEMR). Entre els cinc socis fundadors es trobaven, a més de Clemente Fernández, Juan Antonio Güell López (nebot del marquès de Comillas¹³³), i els germans Figueroa Torres, un d'ells, Álvaro, era el comte de Romanones.

Per a transportar el mineral de ferro des de Beni Bu Ifrur al port de Melilla, es projecta un ferrocarril. El

¹³³ El primer marquès de Comillas (vila de Santander), va ser Antonio López i López de Lamadrid, un indià que comença a fer fortuna a Cuba. Era propietari, entre uns altres negocis, de la *Companyia Trasatlántica*, amb la qual mitjançant subvencions estatals feia el transport de correu postal i de tropes a les colònies, primer, d'Amèrica i Filipines i després del Marroc des de 1881, any aquest, que passa els negocis al seu fill i segon marquès de Comilla, Claudio López Brú, qui el 1925 mor sense descendència directa.

Claudio López era el nom del vaixell que transporta les tropes on viatja el meu padrí l'estiu de 1921.

I a la *Revista de Tropas Coloniales*, la *Companyia Trasatlántica* anuncia les seves línies directes de serveis que unien els principals ports espanyols i canaris amb Cuba, Mèxic, Colòmbia Puerto Rico, Veneçuela, Argentina, Nova York, Filipines, Xina, Japó o Fernando Poo; ocupant una pàgina sencera a un lloc predominant de la revista.

9 de juliol de 1909 són atacats i morts quatre obrers que treballen en la consecució d'aquell ferrocarril. Els atacants habitaven la cabila de Guelaya, on es trobaven les mines.

El general José Marina Vega, governador militar de Melilla, davant aquell atac dels marroquins reacciona apoderant-se d'una sèrie de posicions a uns quants quilòmetres de Melilla, la qual cosa porta nous enfrontaments i al desastre del Barranc del Llop el 27 de juliol d'aquell 1909¹³⁴.

La confirmació que ja no existia cap perill i que les Guerres del Marroc s'havien acabat definitivament fou la visita d'Alfonso XIII i la seva esposa al Protectorat. Visita que recollia àmpliament la *Revista de Tropas Coloniales* sota el títol, «La visita regia a Marruecos», l'octubre de 1927:

Entre los actos oficiales que han integrado el programa de la visita de Sus Majestades aparte de la

¹³⁴ Vicente Moga Romero, *Las minas del Rif. Las vetas de una mirada centenaria*, Melilla, Edita Ciudad Autónoma de Melilla, 2009, pàg. 16-19.

entrega de su Bandera al glorioso Tercio, se han destacado dos de ellos por su notoria oportunidad: la imposición de las insignias de la Gran Cruz de la R. y M. O. de San Fernando¹³⁵, por la propia mano del Monarca, al Excmo. Sr. D. José Sanjurjo Sacanell, Marqués del Rif, General en Jefe y Alto Comisario de España en Marruecos y el otorgamiento [...] también por el propio Rey, a propuesta verbal de su primer ministro [Primo de Rivera], del título de Conde de Xauen al Teniente General Excmo. Sr. D. Dámaso Berenguer y Fusté [Berenguer havia ocupat Xauen el catorze d'octubre de 1920, quan n'era Alt Comissari d'Espanya al Marroc]¹³⁶.

També la *Revista de Tropas Coloniales* informava dels «Altos Mandos en Marruecos»:

Como consecuencia de la reforma cuyo esquema queda hecho, se han dictado por R. D. [Real Decret] y R. O. [Real Ordre] los siguientes nombramientos:

Alto Comisario y General Jefe Superior de las Fuerzas Militares en Marruecos, Excmo. Sr. Teniente General D. José Sanjurjo Sacanell, Marqués del Rif.

General Segundo Jefe de las dichas Fuerzas e Inspector General de la Intervenciones Militares y

¹³⁵ Gran Cruz de la Real y Militar Orden de San Fernando, la màxima distinció militar; més coneguda com la *Laureada* de Sant Fernando.

¹³⁶ «La visita regia a Marruecos», *Revista de Tropas Coloniales* (1-X-1927), p. 22.

Fuerzas Jalifianas, Excelentísimo Sr. General de división D. Manuel Goded y Llopis.¹³⁷

Aquests nomenaments quan ja la guerra s'havia acabat significaven que el poder militar i polític al Protectorat l'exercien els militars.

També aquests militars africanistes van ascendir professionalment gràcies als mèrits de guerra, molt per sobre de la resta dels militars de la Península, la qual cosa els proporciona molt més poder no només al Protectorat, sinó a l'hora d'ocupar llocs a l'administració del Govern Central; a més de les medalles que van obtenir a aquella guerra, algunes de les quals incloïa pensions vitalícies que se sumaven al seu salari mensual.

A continuació exposarem alguns dels casos més rellevants.

José Sanjurjo Sacanell, rep a més del marquesat, els ascensos i les medalles, la *Laureada* de Sant Fernando. que era per la qual més es pagava; a la ciutat

¹³⁷ «Altos Mandos en Marruecos», *Revista de Tropas Coloniales* (1-X-1927), p. 28.

que es va fundar a la badia d'Alhucemas després del desembarcament (la que després seria Alhucemas), se li va donar el nom de Villa Sanjurjo. I quan arriba la Segona República, ocupava ja a la península el càrrec de Director General de la Guardia Civil.

Ocupant el lloc d'Alt Comissari d'Espanya al Marroc, des de 1928 fins a l'arribada de la República hi havia el comte de Jordana: Francisco Gómez-Jordana Souza, del qual ja en un altre lloc s'han exposat els ascensos, inclòs el comtat.

Un altre cas ben significatiu és el tantes vegades esmentat Manuel Goded Llopis. El 31 de juliol de 1922 havia ascendit a coronel del Cos d'Estat Major per mèrits de guerra. L'1 d'octubre de 1925 és ascendit a general de brigada per serveis de campanya. L'1 d'octubre de 1927 ascendeix a general de divisió per mèrits de guerra. El 1931 exercia el càrrec de Sotssecretari del Ministeri de la Guerra.¹³⁸

¹³⁸ Fulla de Serveis de Manuel Goded Llopis. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

El 1931 al Protectorat hi ocupava «la Dirección de la Política Indígena en la Zona del Protectorado de España en Marruecos y el Mando de las Fuerzas Jalifianas en Tetuán» Fernando Capaz Montes, qui dia 31 de gener de 1922 havia ascendit a comandant per mèrits de guerra; el 10 d'agost de 1926 a tinent coronel i el 18 d'abril a coronel, també per mèrits de guerra¹³⁹.

Emilio Mola Vidal, el 15 de maig de 1912 ascendeix a capità per mèrits de guerra. L'1 de febrer de 1914 és ascendit igualment per mèrits de guerra a comandant. L'octubre de 1921 és ascendit a coronel i l'octubre de 1927 a general de brigada, també per mèrits de guerra. El 1931, en arribar la República, era «Director General de Seguridad»¹⁴⁰.

139 Fulla de Serveis de Fernando Capaz Montes. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS)

140 Fulla de Serveis de Emilio Mola Vidal. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS)

El Comte de Xauen, Dámaso Berenguer Fusté, a la Guerra de Cuba havia ascendit a capità de cavalleria l'1 de febrer de 1896 i a comandant el 16 d'agost de 1898 per mèrits de guerra. Al Marroc, el 19 de febrer de 1912 i el 20 de juny de 1913 és ascendit, respectivament, a coronel i a general de brigada per mèrits de guerra. Finalment, el 29 de juny de 1918 i el 23 de juliol de 1924 ascendeix a general de divisió i a tinent general, en tots dos casos, «por sus servicios y circunstancias»¹⁴¹

Alfons XIII el nomena cap de Govern, i el 30 de gener de 1930 es forma el Gabinet Dámaso Berenguer, ocupant així mateix el càrrec de ministre de la Guerra. Dimiteix el 14 de febrer de 1931.

José Millán-Astray Terreros ascendeix a comandant per mèrits de guerra el 20 de juliol de 1914, el 31 de gener de 1922 a coronel i el 30 de setembre de 1926 a general de brigada, també per mèrits de guerra.

¹⁴¹ Fulla de Serveis de Dámaso Berenguer Fusté. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

El 1931 es trobava, «Prestando servicios a la órdenes del Ministro de la Guerra [Dámaso Berenguer]»¹⁴².

Pel que fa a Francisco Franco Bahamonde, continuem la seva trajectòria després del ja exposat a pàgines anteriors, i trobem a la *Revista de Tropas Coloniales* de febrer de 1926 una pàgina amb una foto de Franco gairebé de cos sencer. A la capçalera la publicació es llegeix «El General Franco y la *Revista de Tropas Coloniales*», i el text que l'acompanya diu així:

Al ser promovido al empleo de General de Brigada, por méritos de campaña, el Coronel Franco, puso en manos de esta Redacción su cargo de Director de la REVISTA DE TROPAS COLONIALES, ante la posibilidad de ser destinado por el Gobierno de S. M. a distinto territorio o a la Península. Entendiendo que esta circunstancia no impediría al General Franco desempeñar tan acertada y brillantemente como hasta ahora la dirección y orientación de la Revista, hemos rogado y obtenido del distinguido general, continúe como hasta el presente, como cuando permaneció en Xauen o en Alhucemas, honrándonos con su dirección. Al ruego se han adherido

¹⁴² Fulla de Serveis de José Millán-Astray Terreros. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

todos los colaboradores más asiduos y autorizados de esta publicación, habiéndonos dado expresivas muestras de su adhesión, entre otros muchos, los señores [...]»¹⁴³

Franco continuaria figurant com a director de la *Revista de Tropas Coloniales* fins al 31 de desembre de 1931. Quan arriba la Segona República es troba a Saragossa des de 1928, i és el director de l'Acadèmia General Militar.

Sobre Gonzalo Queipo de Llano, ja vam exposar al seu moment els seus ascensos per mèrits de guerra, i des de llavors fins a l'arribada de la República no en va obtenir més, ja que va ser destituït del seu càrrec. Queipo de Llano, a la *Revista de Tropas Coloniales*, i com el seu primer director, va insistir durant diversos mesos en dos temes polèmics; un, precisament, sobre els mèrits de guerra dels quals ell era defensor a

¹⁴³ «El General Franco y la *Revista de Tropas Coloniales*», *Revista de Tropas Coloniales* (1-II-1926), p. 5.

ultrança; i l'altre, el tema d'abandonar o replegar (com després es diria) ciutats i guarnicions del Protectorat ja conquerides, tal i com desitjava Primo de Rivera en un primer moment.

El general Agustín Luque Coca escriu el següent al pròleg del llibre de Goded, sobre les etapes de la pacificació:

¡Qué ironías tiene el destino! Pensar que el desembarco en Alhucemas, el heroísmo de lucha titánica en las playas, en los acantilados y en el avance decidido por tierras de los beniurriaguel lo simbolizó el único general español que había sido abandonista [...]. El general Primo de Rivera [...], se vió precisado, por las realidades de los acontecimientos, por la patriótica actitud del ejército de Africa, por el acuerdo francoespañol [sic] y por dar satisfacción al humillado amor propio a causa de la retirada de Xauen, a ordenar el desembarco de Alhucemas¹⁴⁴.

La Fulla de Serveis de Queipo de Llano no aclareix els motius de per què va haver de deixar Ceuta i el seu lloc de feina. Comença així:

¹⁴⁴ Manuel Goded Llopis, *Marruecos. Las etapas de la pacificación...*, pàg. 14.

Por R. D. de 23 de septiembre [1924] (D. O. nº 214) se dispone cese en el cargo de Jefe de la Zona de Ceuta. Por real orden telegráfica de 22 del mismo mes, se le impone un mes de arresto al que cumplió en el castillo de El Ferrol y por otra real orden de 30 de dicho mes (D. O. nº 220) se le autoriza para fijar su residencia en Madrid, en concepto de disponible, y en esta situación finó el año [1924]¹⁴⁵.

Queipo de Llano va estar en situació de disponible fins a setembre de 1925, quan se'l destina a Còrdova, al comandament de la tercera Brigada de Cavalleria. Situació en la qual roman fins que cessa el juliol de 1926, cosa que l'autoritza de nou a fixar la seva residència a Madrid, en concepte de disponible.

Així passarà tot el 1927. El 1928, la seva situació serà de disponible forçós, fins al 16 de maig quan, per Reial Decret, es va disposar que passés a la primera reserva, i així va acabar l'any [1928]. El 1929 va estar en situació de primera reserva durant tot l'any. I així hi romandria [el 1930] fins a:

¹⁴⁵ Fulla de Serveis de Gonzalo Queipo de Llano. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS)

El 15 de diciembre tomó parte en el movimiento que tenía por objeto derribar el poder despótico que, con quebranto de la Constitución, oprimía al país, por la que tuvo que expatriarse [es tracta de la fracassada revolta republicana a Madrid de quinze de desembre de 1930, a l'aeròdrom de Cuatro Vientos; on per cert Queipo de Llano arriba en taxi, amb uniforme militar i lluint el faixa de general¹⁴⁶].

El 1931 continuava a l'exili (“expatriado”), fins que la proclamació de la Segona República.

Le volvió a su puesto en el escalafón del Estado Mayor General del Ejército, del que injustamente fue separado por el dictador, siendo ascendido a General de División con la antigüedad de 31 de marzo de 1928, por decreto de 15 de abril [...] y nombrado Capitán General de la primera región [...]¹⁴⁷

¹⁴⁶ José María Zavala, *Franco el republicano. La vida secreta de Ramón Franco...*, pàg. 262.

¹⁴⁷ Fulla de Serveis de Gonzalo Queipo de Llano. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS)

CAPÍTOL TERCER

L'intent de democratitzar l'Exèrcit espanyol (1931-1936)

I. «La caída del dictador».—II. «El Ejército es la Nación organizada».—III. Segona reserva.—IV. Reorganització de les forces militars al Protectorat.—V. Política de la Segona República al Protectorat.

I

«LA CAÍDA DEL DICTADOR»

El cop d'Estat de Primo de Rivera el 13 de setembre de 1923, «se dio para cerrar el paso a un movimiento de opinión pública, reanimada de súbito por los desastres militares en Marruecos», escribia Manuel Azaña, el febrer de 1930 a *Revue de Genève*, a un article titulat: «La caída del dictador», just quan acabava d'instaurar-se el govern de Dámaso Berenguer¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen II...*, pàg. 931.

Segons Manuel Azaña:

Primo de Rivera se constituíó en ministro universal, con tales poderes como no los ha tenido en España ningún monarca absoluto [...]. Los ocho generales del Directorio [...] se lanzaron a destruir, y destruyeron, sin reemplazo posible, la armazón donde se sustentaba el régimen monárquico constitucional. Suprimieron las Cortes, amordazaron a la prensa, disolvieron todas las corporaciones electivas provinciales y municipales sustituyéndolas con individuos nombrados por el Gobierno, crearon inspectores locales (militares, naturalmente) para vigilar de cerca a los pueblos, proveyeron todos los altos puestos con militares, crearon servicios y sinecuras a cuyo frente se ponían los generales, removieron el personal de los jueces de paz, se atrevieron con los tribunales de justicia, con la Universidad, con las sociedades, academias, ateneos, con los colegios de abogados... España quedó sometida a un régimen de ocupación militar, demasiado semejante al régimen de protectorado bélico que sostiene en el Rif. La sustitución del directorio militar por unos ministros civiles, ocurrida en 1925, no tiene importancia alguna, porque los nuevos ministros eran ordenanzas del general¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen II...*, pàg. 931-932.

I és clar, seguia explicant Azaña al seu article, va créixer la desafecció a la societat. També l'Exèrcit va començar a revoltar-se:

El rey exoneró a Primo de Rivera, sustituyéndolo en el Gobierno con el general jefe de su Casa militar [Dámaso Berenguer]. De esta manera se ha elaborado la desafección del ejército, el apoyo más seguro con que la monarquía pudo contar.¹⁵⁰

El Govern de Berenguer pretenia ser una transició per a recuperar el règim parlamentari anterior al cop d'Estat de Primo de Rivera, però no va poder contenir el devessall de contestació social: el 13 d'abril de 1930 Alcalá Zamora pronuncia a València un discurs pro-republicà. El 30 d'aquest mateix mes es legalitza la CNT, i el 17 d'agost se signa el Pacte de Sant Sebastià entre els partits antimonàrquics, al qual s'uneix el PSOE el 10 d'octubre.

¹⁵⁰ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen II...*, pàg. 932.

D'aquell ambient de conspiració contra la Monarquia també hi participen militars, un d'ells, Ignacio Hidalgo de Cisneros i López Montenegro, qui el 16 de novembre de 1925 havia ascendit a comandant per mèrits de guerra. Era aviador, destinat a la base d'hidroavions de Melilla ¹⁵¹. A les seves memòries *Cambio de rumbo*, Hidalgo de Cisneros narra com li van proposar participar a la que després seria la revolta de Cuatro Vientos. Estant Cisneros al cinema, l'aborda un tinent coronel que ell coneixia i li diu que té alguna cosa urgent a dir-li, i li demana que surti un moment. Aquest militar el va portar pels carrers més solitaris cap al port de Melilla:

Cuando me explicó que se trataba de una sublevación para implantar la república en España, me quedé, como es natural, completamente asombrado. No podía explicarme por qué se dirigía a mí, ni qué tenía yo que ver con este lío. Durante un rato, nuestra conversación parecía un diálogo entre locos o sordos. A él no le cabía en la cabeza que yo no estuviese enterado de nada [...], yo no terminaba de darme bien cuenta de lo que se trataba. No podía pensar que mis contactos con

¹⁵¹ Fulla de Serveis de Ignacio Hidalgo de Cisneros. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS)

Ramón Franco [Bahamonde] [...] y con otros republicanos me hubiesen comprometido a nada. [...]

Empezó a preocuparme que los compañeros que me creían comprometido pensasen que, cuando llegaba el momento de dar la cara, yo me rajaba y les dejaba solos en el peligro. Comprendía que por un mal entendido o por una ligereza de mis amigos se contaba conmigo y se me juzgaría muy mal. Estos pensamientos fueron más fuertes [...]. En una palabra, decidí ir a Madrid.¹⁵²

Finalment, surten aquella nit cap a Madrid dos militars més i ell. Hauria d'haver viatjat amb ells Agustín Muñoz Grandes, però es trobava fora de Melilla en aquells moments. L'única consigna que portava Hidalgo de Cisneros era que havia de contactar amb el tinent coronel d'aviació Felipe Díaz Sandino perquè li donés instruccions:

Durante el viaje pude darme cuenta que mis compañeros sólo sabían que se estaba organizando una sublevación para implantar la república. Conocían a varios de los comprometidos. Daban los nombres de Alcalá Zamora, Prieto, Marcelino Domingo, Miguel

¹⁵² Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo*, Vitoria, Ikusager Ediciones, 2001, pàg. 215-217.

Maura [...]. De los militares metidos en el complot sólo conocían a algunos tenientes y capitanes, pero lo que les inspiraba más confianza y les daba más optimismo era saber que Ramón Franco sería uno de los jefes de la sublevación.¹⁵³

Després, quan Cisneros visita Sandino, aquest li explica que el moviment el dirigia una Junta presidida per Alcalá Zamora, de la qual formaven part, entre uns altres, Manuel Azaña, Indalecio Prieto, Santiago Casares Quiroga i Miguel Maura. Aquesta junta es convertiria en govern si triomfava l'aixecament. El Partit Socialista i l'Unió General de Treballadors prendrien part a la revolta, declarant la vaga general a tota Espanya.

També li diu Sandino, referint-se a la part militar, que la revolta comptava amb diverses guarnicions que es revoltarien, i li esmentà el nom d'alguns generals com el de Queipo de Llano. Sandino afegí que el cop principal hauria de donar-se a Cuatro Vientos, i així podrien apoderar-se de la ràdio de

¹⁵³ Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 219.

l'aeròdrom i contactar amb la resta d'aeròdroms i guarnicions.

Hidalgo de Cisneros s'entrevista així mateix amb Miguel Maura Gamazo, Ramón Franco i uns altres militars implicats, els quals li van detallant el pla:

Al día siguiente las cosas se complican de una manera alarmante —continua explicant Cisneros. No sé por qué razones, los capitanes Galán y García Hernández se adelantan a la fecha señalada para la sublevación.

Galán era el jefe de la sublevación en Jaca.¹⁵⁴

La revolta de Jaca (Aragó), duta a terme el 12 de desembre de 1930 pels capitans Fermín Galán Rodríguez i Ángel García Hernández, i el seu afusellament el dia 14, va tenir «repercusiones decisivas en los planes preparados», diu Cisneros¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 225.

¹⁵⁵ Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 226.

En haver-se avançat la revolta a Jaca, detenen alguns membres del comitè revolucionari «que se encontraban en Madrid; entre ellos estaban Alcalá Zamora y Maura»¹⁵⁶. Azaña va poder escapar de la policia el mateix 15 de desembre de 1930 al capvespre. Li van donar l'avís quan assistia a una representació al teatre Calderón, i va poder sortir a través del fossat de l'escenari per una porta posterior, com explica Santos Juliá a la presentació del tercer volum de les *Obras Completas* d'Azaña¹⁵⁷

També algunes guarnicions decideixen retirar-se, com va ser la de Campamento, a prop de Cuatro Vientos, de la qual estava previst que se'n encarregués Queipo de Llano.

Sent aquesta la situació, alguns, entre els quals hi trobem Hidalgo de Cisneros, Ramón Franco i Queipo, decideixen continuar amb el pla de revoltar Cuatro Vientos la matinada del 15 de desembre de 1930:

¹⁵⁶ *Loc. cit.*

¹⁵⁷ Juliá Díaz, Santos. 2007. «Tiempo de gigantescas ambiciones». Dins *Manuel Azaña. Obras Completas. Volumen III...*, pàg. XVII.

Fuimos en un taxi a recoger a Queipo de Llano, que estaba esperándonos en las afueras de Madrid, donde tenía una especie de fabriquita de añil en sociedad con un amigo. Le dimos la noticia del chaqueteo de los artilleros de Campamento. Le sentó como un tiro. Nos preguntó qué pensábamos hacer los aviadores. Al decirle que continuábamos dispuestos a sublevar Cuatro Vientos, decidió que vendría con nosotros al aeródromo, y, desde allí, con soldados de aviación, iría para apoderarse de Campamento.¹⁵⁸

La revolta va fracassar, ja que tampoc va haver-hi la vaga general i els implicats van haver de fugir a Portugal amb els avions de Cuatro Vientos, gràcies a que aconseguiren retenir l'aeròdrom durant unes hores, i fer algun viatge a Madrid llançant des de l'aire un manifest perquè la població secundés la revolta.

De Portugal van marxar a París a reunir-se amb la resta d'implicats a la conspiració, i després van prendre un buc que feia el servei Congo-Bèlgica:

¹⁵⁸ Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 228.

Aprovechamos nuestro paso por Bruselas para visitar a don Francisco Maciá (desterrado, según creo, por Primo de Rivera), que vivía en las afueras de la capital en una pensión modesta pero agradable. Maciá, el Quijote catalán, me hizo una gran impresión: su figura era atractiva, enérgica y al mismo tiempo bondadosa; vivía con una hija, que también nos agradó mucho por la naturalidad con que nos recibió y el cariño con que trataba a su padre.

En esta visita Queipo de Llano empezó a mostrar su falta de diplomacia, o más claro, su facilidad para decir barbaridades. Al despedirnos de don Francisco, le dijo algo Queipo que nos pareció grosero, o por lo menos muy inoportuno. Le dio a entender, bastante claramente, que había estado dudando en venir a verle, pero que si por fin se había decidido, prescindiendo de las ideas separatistas que le atribuían, era porque estábamos en la emigración.¹⁵⁹

El Govern de Berenguer va fracassar, igual que fracassaria el Gabinet de l'almirall Juan Bautista Aznar-Cabañas que el substitueix el 18 de febrer de 1931.

¹⁵⁹ Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 242.

Només havia passat un mes i mig del Govern d'Aznar-Cabañas, quan Azaña, el 2 d'abril de 1931, escriu a *La Tierra*, «Revolución y República»:

Hace ahora un año, cuando, caía la dictadura de Primo de Rivera, pudo iniciarse la propaganda pública, decíamos que la situación de la monarquía española se encerraba en esta disyuntiva: o dictadura o revolución.

La monarquía caerá por el esfuerzo revolucionario, que trae su origen del pacto de San Sebastián, no para «afirmar» la República como un ideal [...]

El movimiento revolucionario necesita conquistar el Poder e instalar la República [...]. La República será el medio o instrumento de la transformación del Estado [...]

[...] la República puede establecerse por vías legales, sin violencia.¹⁶⁰

I deu dies després de l'anterior article, el 12 d'abril de 1931, l'almirall Aznar convoca eleccions municipals, el resultat de les quals derrota la monarquia d'Alfonso XIII. Així va ser com el 14 es proclama la Segona

¹⁶⁰ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen II...*, pàg. 1019-1020.

República i comença el Govern provisional de Niceto Alcalá Zamora.

II

«EL EJÉRCITO ES LA NACIÓN ORGANIZADA»

El 14 d'abril de 1931 Azaña és ministre de la Guerra del Govern provisional de la Segona República. Després les Corts Constituents el nomenen president del Govern de la República el 15 d'octubre de 1931.

Azaña es proposa reformar l'Exèrcit mitjançant una sèrie de decrets que té enllestits en uns quants mesos. Reforma condicionada per la crisi econòmica mundial després del Crack del 29, els efectes del qual es manifesten en els esforços d'Azaña per economitzar. El 28 de juny de 1932 ja ho diu clarament, davant la Cambra de comerç de Madrid:

España se encontró con una depresión económica [...], la crisis económica mundial [...]

El Gobierno actual y los que le sucedan tienen que atender a la reconstrucción económica, que es mucho más grave y delicada que la reforma política, porque los factores económicos son algunas veces tan complejos o tan sutiles que no siempre están al alcance de la agilidad de dedos del gobernante [...]¹⁶¹

El primer decret surt nou dies després de l'arribada de la República, el 23 d'abril de 1931: és el «Decreto relativo a promesa de fidelidad a la República por el Ejército»:

La revolución de abril, que por voluntad del pueblo ha instaurado la República en España, extingue el juramento de obediencia y fidelidad que las fuerzas armadas de la Nación habían prestado a las instituciones hoy desaparecidas. No se entiende, en modo alguno, que las fuerzas de mar y tierra del país, estaban ligadas en virtud de aquel juramento por un vínculo de adhesión a una dinastía o una persona. La misión del Ejército, dice el artículo 2.º de la Ley constitutiva, es sostener la independencia de la Patria.

Esta doctrina tan sencilla y tan clara, [és] sobre la cual fundará la República su política militar [...]. El

¹⁶¹ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 421.

ejército es nacional, así como la Nación no es patrimonio de una familia. La República es la Nación que se gobierna a sí misma. El Ejército es la Nación organizada para su propia defensa. [...] Al tender hoy la República a los Generales, jefes y Oficiales de su Ejército, la fórmula de una promesa de fidelidad, de obediencia a sus Leyes, y de empeñar su honor en defenderla con las armas, les brinda la ocasión de manifestar libre y solemnemente los sentimientos que, como a todos los españoles, dirigen hoy su conducta. [...]. Respetuosa la República con la conciencia individual, no exige la promesa de adhesión. Los que opten por servirla, otorgarán la promesa; los que rehúsen prestarla, será que prefieren abandonar el servicio. La República es para todos los españoles, pero sólo pueden servirla en puestos de confianza los que, sin reservas y fervorosamente adopten su régimen. Retirar del servicio activo a los que rehúsen la promesa de fidelidad, no tiene carácter de sanción, sino de ruptura de su compromiso con el Estado.

Fundado en estas consideraciones, y a propuesta del ministro de la Guerra, el Gobierno provisional de la República decreta:

Artículo 1.º Todos los generales en situación de actividad o reserva, y todos los jefes, oficiales y asimilados que no estén en la de retirados o separados del servicio, habrán de prestar, en el plazo de cuatro días, contados desde el de la publicación de este decreto en la *Gaceta de Madrid*, solemne promesa de adhesión y fidelidad a la República.¹⁶²

¹⁶² Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 527.

III

SEGONA RESERVA

El següent decret el publica la *Gaceta de Madrid*, el 26 d'abril de 1931, i és el «Decreto anulando la convocatoria para exámenes de ingreso en la Academia General Militar»:

La situación en que se hallan las escalas del Ejército activo, por el excesivo número de personal sobrante que las paraliza, ha obligado al Gobierno a tomar medidas extraordinarias para acelerar las amortizaciones indispensables, si quiere llegarse prontamente, como lo exige el bien público, a la adopción de las plantillas normales ajustadas a los cuadros de mando de un Ejército proporcional a las necesidades y a los recursos de la Nación. [...]

Con esta perspectiva, la más elemental prudencia aconseja no agravar la situación de las escalas activas, admitiendo en la Academia general [de la qual Franco n'era el director] nuevos alumnos, que, apenas salieran de ella, se encontrarían seguramente defraudados en sus esperanzas y tendrían derecho a recriminar al Poder público su falta de Previsión.

Por tales consideraciones [...]

Artículo único. Se anula la convocatoria para exámenes de ingreso en la Academia General Militar [...]

L'endemà de l'anterior decret es publica el decret que Azaña considerava clau per a la reforma de l'Exèrcit. És el «Decreto concediendo el pase a la segunda reserva, con el mismo sueldo que disfruten en su empleo de la escala activa, a todos los Oficiales del Estado Mayor General, a los de la Guardia Civil y Carabineros y a los Cuerpos de Alabarderos, Jurídico militar, Intendencia, Intervención y Sanidad, en sus secciones de Medicina y Farmacia, que lo soliciten del Ministerio de la Guerra». La part fonamental d'aquest decret és la següent:

Según el Anuario Militar del presente año [1931], [hi ha a Espanya] 258 Generales y 21.996 Jefes, Oficiales y asimilados.

Basta consignar las cifras para que sea notoria la gravedad de la situación. A esto se ha llegado por consecuencia de las guerras civiles y coloniales, en virtud de un sistema erróneo en el reclutamiento de la Oficialidad. [...] Por este primer decreto se implanta un

régimen transitorio para que los militares en activo puedan pasar a la situación de reserva o de retirado sin quebranto de su haber. Ellos no son responsables de las dificultades presentes y nada está más lejos del ánimo del Gobierno que menoscabarles la posición legalmente adquirida en el curso de su carrera. Por eso se adopta en este decreto el principio de voluntariedad para acogerse a los beneficios que ofrece, y el de permanencia y consolidación de las remuneraciones. Con la amortización total de las vacantes que se produzcan, el Tesoro público no sufrirá ninguna carga nueva, y si se calcula el volumen de la operación, desde que el decreto comience a surtir efectos hasta que se extinga el último Oficial de cuantos se acojan a sus preceptos, al Estado reportará ventajas de orden económico además de las que resulten desde luego en la organización del Ejército. [...]

Fundado en tales consideraciones [...]

Artículo 1º Se concede el pase a la situación de segunda reserva, con el mismo sueldo que disfruten en su empleo en la escala activa, a todos los Oficiales generales del Estado Mayor General, a los de la Guardia Civil y Carabineros y a los de los Cuerpos de Alabarderos, Jurídico militar, Intendencia, Intervención y Sanidad, en sus dos secciones de Medicina y Farmacia, que lo soliciten del Ministerio de la Guerra dentro de los treinta días siguientes al de la publicación de este Decreto. [...]¹⁶³

163 Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 532-534.

IV

REORGANITZACIÓ DE LES FORCES MILITARS AL PROTECTORAT

Un mes després del decret per passar a la segona reserva, el 26 de maig de 1931 torna a sortir a la *Gaceta de Madrid* un nou decret de força envergadura, doncs afecta la reorganització de l'Exèrcit de la Península i les Illes adjacents.

Ja al preàmbul del decret, Azaña adverteix que aquesta reforma és una de les més importants, base i condició de moltes altres. Pretén una nova agrupació de les forces militars, i fins i tot escriu: «Es inevitable deshacer la organización actual y fundar sobre terreno más firme.»¹⁶⁴

Al final acaba especificant en deu articles les diferents unitats que ha de tenir l'Exèrcit permanent a la Península i les Illes en temps de pau.

¹⁶⁴ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 545.

Respecte al Protectorat d'Espanya al Marroc i les ciutats de sobirania espanyola, el decret surt a la *Gaceta de Madrid* el 4 de juny de 1931. És el «Decreto relativo a la reorganización de las fuerzas militares de Marruecos»:

El propósito del Gobierno de introducir las mayores economías posibles en el presupuesto, ha movido al Ministro de la Guerra a estudiar una reorganización de las fuerzas militares de Marruecos en forma tal que puedan ser reducidas sin restar eficacia a aquel Ejército, ya que si bien hoy existe tranquilidad en la Zona de Protectorado, es indispensable contar siempre con los medios precisos para que sea factible hacer frente a cualquier eventualidad que allí pudiera presentarse. Esta reducción que hoy se indica podrá ser ampliada en un día próximo, cuando esté terminada la carretera central de la Zona y mejoradas las restantes pistas, con lo cual serán rápidamente transportables grandes núcleos de fuerza a los puntos que las circunstancias demanden.

Las razones indicadas son causa de que si bien se reducen al mínimo los mandos y servicios, no lo sean en gran cuantía los efectivos de las tropas combatientes.¹⁶⁵

165 Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 556.

A continuació, en aquest mateix decret i en nou articles es detalla la nova estructura, amb una significativa supressió i reducció d'organismes institucionals i d'unitats militars.¹⁶⁶

V

POLÍTICA DE LA SEGONA REPÚBLICA AL PROTECTORAT

El 28 d'abril de 1931, dues setmanes després de l'arribada de la Segona República, el ministre francès de Guerra escriu al seu ministre d'Afers Exteriors; concretament es dirigeix a la Direcció dels Assumptes Polítics i Comercials (Àfrica-Llevant).

L'assumpte és exactament el següent: El Govern espanyol i el manteniment de l'ordre al Marroc.

¹⁶⁶ Manuel Azaña Díaz, *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 556-557.

El text, que es tracta més aviat de l'esborrany de la carta, encara que està signada pel ministre Maginot¹⁶⁷, diu el següent (ho hem traduït del francès):

El canvi de Govern que acaba de produir-se a Espanya podria tenir també certes repercussions a la política seguida pels nostres veïns a la seva zona de protectorat marroquí.

Després del restabliment de la pau, el 1926, no hem fet més que lloar l'actitud de les autoritats espanyoles, els qui després d'haver seguit sense treva la pacificació i el desarmament de les tribus, mantenint sobre elles un control eficaç, impeding en particular tot contraban que hagués pogut contribuir al seu rearmament clandestí.

Entrevistes freqüents entre les autoritats de les dues zones van assegurar la similitud de les mesures preses en una i una altra part de la frontera i han permès intercanviar informacions útils.

Després, assenyala que relaxar la vigilància pot afavorir al fet que els promotors de disturbis se'n aprofitin; en aquest sentit —afegeix—, l'Agregat Militar a Madrid ha informat d'un carregament

¹⁶⁷ André Maginot (1877-1932) era en aquells moments ministre de la Guerra. També ho havia estat el 1922, quan impulsa la construcció de la famosa Línia Maginot.

d'armes que sortirà de Rússia per mar, cap al Marroc espanyol.

Finalment, el ministre de la Guerra li diu al d'Afers Exteriors que trobi la manera de fer veure al govern espanyol la importància que revesteix per a França el manteniment de les mesures d'ordre i de policia encara en vigor a la zona espanyola.¹⁶⁸

Sembla que aquella demanda de Maginot va tenir com a conseqüència la signatura d'un decret el 29 de desembre de 1931, per implantar una nova organització del Protectorat¹⁶⁹. El preàmbul del decret comença així (ho hem traduït del francès al català):

Les circumstàncies especials que va concórrer el 1913 [1912] la implantació del Protectorat a la nostra zona d'influència al Marroc, no van ser certament les més favorables per triar la millor manera de posar en pràctica l'exercici de poder donat a Espanya pels tractats

168 La fotocòpia d'aquest document ens la va facilitar Mimoun Aziza, a qui li agraïm molt. Pertany als Arxius de l'Exèrcit de Terra francès, custodiats al castell de Vincennes a París:

Archives de l'Armée de Terre. Vincennes (France). Série 3H 139.

169 Decret referit a la nova organització del Protectorat espanyol, signat a Madrid el 29 de desembre de 1931 per Niceto Alcalá Zamora i Manuel Azaña; text de cinc pàgines, escrit enterament en francès.

internacionals tenint en compte que aquesta forma moderna de penetració de poble a poble té tristos precedents en la nostra història colonial.

Continua el text dient que l'organització, durant aquests divuit anys de l'existència del Protectorat (en realitat havien passat dinou anys, des d'aquell 27 de novembre de 1912 quan s'implanta el Protectorat espanyol), observa una tendència deplorable a l'hora d'emprar els mitjans (econòmics), prenent corregir els defectes de base, agreujant-los en comptes d'atenuar-los.

Les causes que justifiquen la reforma actual —segueix dient el text— són evidents per al Govern, si a aquestes consideracions que són el fonament de la reorganització dels serveis del Protectorat, se sumeixi, un altre desig del Govern de la República de posar en ordre, reduir quan sigui possible les despeses públiques (resultat de les prodigalitats del passat), la nova situació del fet de la pacificació de la zona que després de cinc anys espera posem els camps en valor.

El preàmbul del decret acaba dient que aquesta reforma no només ha d'entendre's com una total reforma de l'Administració del Protectorat i dels seus

òrgans auxiliars, sinó que l'Alt Comissari haurà de delegar les seves funcions militars, que deuran sempre estar subordinades a les funcions civils, com en plena dictadura va declarar el decret real d'Octubre de 1927.

Per totes les anteriors raons el Govern de la República prumulga un decret amb dotze articles. El primer diu:

L'acció d'Espanya al Marroc serà exercida per un Resident General, Alt Comissari nomenat per decret. Com a funcionari i com a representant de l'Estat Español, exercirà les seves obligacions en els límits i condicions dels tractats internacionals i les disposicions preses pel Govern de la Nació protectora.

El seu paper principal serà vetllar pel manteniment de l'ordre a la zona espanyola, i de prestar assistència al seu Govern Jerifiano. A aquest efecte romandran subordinades totes les forces de terra d'ocupació i indígenes així com la flota, designades per supervisar les costes, en les condicions del decret 16 de Juny 1931.¹⁷⁰

170 «Décret du 29 Décembre». Archives de l'Université de Lettres à Rabat (AULR). Résidence Générale de France au Maroc, Direction des Affaires Politiques (RGFMDAP).

Finalment, Manuel Azaña, com a ministre de la Guerra des del Parlament espanyol, exposa les directrius de la política del Govern al Protectorat, sessió que es resumeix a continuació.

Primer, Azaña fa un repàs de la situació del Protectorat al Marroc, i parla dels efectes de la guerra ja passada:

En Marruecos, al terminar la guerra y empezar la reducción de los efectivos militares, al acortarse el dinero que el Estado español hacía circular por la Zona un poco artificiosamente, se produjo un colapso, se inició una crisis económica y la Zona del Protectorado ha pasado por una pequeña postguerra, como pasa toda Europa.

Després, Azaña parla de la decisió del Govern d'instal·lar un Alt Comissari civil:

En efecto, no basta nombrar un Alto Comisario civil; pero yo creo que el carácter del Protectorado no depende de las condiciones personales o del sentimiento personal que el Comisario tenga de su autoridad, sino del régimen mismo que el Comisario tiene la obligación de implantar y desarrollar; y es preciso reconocer que hasta muy recientemente no se ha dado a la Alta Comisaría de Marruecos aquella estructura y organización de

funciones que necesita el Comisario civil para desarrollarse con normalidad.

A continuació, es refereix a les tropes que es troben al Protectorat:

Es una cosa manifiesta que para un territorio pequeño, como es nuestra Zona de Marruecos, unos efectivos militares de 50.000 hombres son a primera vista exagerados, y yo sostengo que hay obligación de saber defender la paz y la seguridad de Marruecos con muchísima menos fuerza; hay obligación de hacerlo y de saberlo hacer. Por consiguiente, a las personas encargadas técnicamente de organizar estos servicios habrá que exigirles que los pongan en estas condiciones de eficacia que nos permitan reducir el gasto. [...]

Després, Azaña tracta les diferents forces militars del Protectorat:

[...] como sabéis todos, están ahora constituidas por un grupo de soldados peninsulares de servicio obligatorio, por las fuerzas Regulares indígenas [...]; por el Tercio, y por las meha-las, fuerzas cada una de las cuales tiene carácter y fin distintos. Ahora bien; lo primero que nosotros hemos hecho en Marruecos ha sido disminuir los contingentes de tropas peninsulares, y ahora mismo acabo de reducirlos más [...]. Se ha

reducido el Tercio [...] las condiciones de reclutamiento del Tercio, las condiciones en que allí se admitía a las personas, sin preguntar quiénes eran, ni de dónde venían, o qué habían hecho, manteniéndolas precisamente en ese anonimato, producen una fuerza que en tiempo de paz no es satisfactoria. Propósitos míos: reducir el Tercio y el reclutamiento del Tercio a lo estrictamente indispensable. Es el Tercio, como sabéis, una tropa carísima; ha sido reducido su efectivo en 1.500 o 2.000 hombres, y ahora mismo hay vacantes que no pienso proveer. Pero hay, además, la tropa peninsular de servicio obligatorio: quedan allí los ocho batallones de Infantería y los demás servicios de otros Cuerpos y Armas.

Pues bien, mi propósito resuelto [...], es suprimir en Marruecos totalmente la tropa peninsular de servicio obligatorio [...]. Es decir, tengo en curso el decreto, y no tardará en aparecer, organizando el enganche voluntario de tropas españolas para Marruecos para sustituir el soldado de servicio obligatorio por voluntario: naturalmente que cambiando las condiciones de reclutamiento; es decir, constituyendo para la defensa de España, como voluntarios para la paz y seguridad de Marruecos, a españoles con estado civil conocido, que puedan decir quiénes son y cómo se llaman y de cuya conducta se pueda responder, alentando los alistamientos, no sólo con las pequeñas ventajas económicas que ahora se dan al soldado, sino ofreciéndole ventajas para ingresar en otros Cuerpos al cumplir el tiempo de servicio y, sobre todo, puesto de acuerdo con la Alta Comisaría, ofreciéndole terrenos en Marruecos para la colonización; que nunca ha habido

otra manera de colonizar un país sin que detrás del soldado vaya el colono o que el mismo soldado colonice .
(*Muy bien*) Esto es tan antiguo como Roma, por lo menos en España, y no creo que España tenga que aprender una cosa tan clara en ninguna parte. De suerte que lo que pienso hacer es estimular en las fuerzas peninsulares el servicio voluntario de Marruecos y con el soldado colonizarlo, pues no veo por qué habiendo colonizado los españoles la provincia de Orán, en Argelia, no van a ser capaces nuestros campesinos, después de prestar el servicio militar voluntario, de colonizar, en lo que sea preciso, la Zona de nuestro Protectorado en África. Eso por lo que respecta al problema militar o de defensa de la paz en nuestra Zona.

A continuació, ja aborda Azaña pròpiament la política general del seu Govern en el Marroc espanyol, per anar concloent el seu discurs:

Puedo asegurar es que en Marruecos apenas se ha dado un azadonazo en el campo por cuenta del Estado y que allí no se ha hecho más que la guerra; pero la paz no se ha hecho y es hora de hacerla. Lo que habrá que hacer en Marruecos, en primer lugar, será reducir el volumen de las organizaciones del Estado, suprimir cosas y servicios innecesarios, darles más nerviosidad y eficacia y mayor vigilancia por parte del poder central a través de la Alta Comisaría. Después favorecer una política económica que tenga algún sentido en Marruecos, para lo cual hace falta dinero. Aquí viene mi criterio de que las

economías por economías no valen para nada. Por ejemplo: hay un proyecto de embalse en el Muluya, una obra que cuesta, no sé si 18 o 20 millones; España, de acuerdo con Francia, pagará la parte que le corresponda. Esta obra en el territorio de Melilla regaría miles de hectáreas, e imagínense los Sres. Diputados la obra que representaría llevar a la zona de Melilla colonos bastantes para colonizar esos millares de hectáreas y el aseguramiento de paz, de tranquilidad y de penetración española que esto significaría. Hacen falta los estudios agronómicos de explotación de la zona; hacen falta trabajos de sanidad, de escuelas, de protección eficaz que eleven la moral del indígena, que bien necesitado está de ello.

Ésta es la orientación que hay que dar a los servicios del Protectorado, sin hablar de si es civil o militar: es civilización, es urbanización de las ciudades, es sanidad del campo, es provisión de escuelas, es política general como la que se hace en España, y no tiene el Gobierno español de la República que hacer una diferenciación entre los servicios que va a prestar, a virtud de un Tratado internacional, a los indígenas marroquíes y lo que va a hacer en el orden de los otros servicios que le están encomendados. Ésta es la orientación que nosotros queremos llevar, que estamos llevando en Marruecos. [...]

[...] lo que nosotros podemos hacer en Marruecos, manteniendo unos compromisos internacionales, de los que no nos conviene desligarnos, es civilizar el país; ofrecer al concierto europeo un leal y eficaz cumplimiento de nuestras obligaciones de nación

mandataria; a los españoles, un pequeño campo de expansión comercial, industrial y territorial, y al moro, al indígena, un ejemplo de que España todavía sirve para civilizar a alguien bajo su guía y bajo su protección. (*Grandes aplausos.*)¹⁷¹

¹⁷¹ Manuel Azaña Díaz, «Marruecos: orientación de la política del Gobierno en la Zona del Protectorado. Sesión de Cortes de 29 de marzo de 1932», *Obras Completas. Volumen III...*, pàg. 311-318.

CAPÍTOL QUART

La resposta dels militars africanistes: 1931, 1932 i 1936

I. La capital del Protectorat en arribar la República.—II. Anul·lació d'ascensos.—III. Saragossa 1931.—IV. Sevilla 1932.—V. Repercussió de les reformes a la resta dels militars africanistes.—VI. Govern radicalcedista.—VII. Influència imperialista i totalitària.—VIII. Tetuan 1936.

I

LA CAPITAL DEL PROTECTORAT EN ARRIBAR LA REPÚBLICA

El cònsol francès a Tetuan envia un petit informe (una Nota), al seu ministre de la Guerra, informant-lo sobre les seves impressions i esdeveniments a la capital del Protectorat espanyol amb l'arribada de la Segona República.

El títol de la nota del cònsol és (traduïm del francès al català) «Proclamació de la República a Tetuan», amb data del 23 d'abril de 1931. Diu el següent:

La situació política, molt tibant a Espanya, havia tingut les seves repercussions a Tetuan. Ja al desembre, quan succeïren els aixecaments de Jaca i Cuatro Vientos, ens vam adonar que existien a la zona espanyola, tant en la part civil com a l'exèrcit, importants elements republicans. Diverses manifestacions aviat van tenir lloc igualment a Ceuta. [...] Dia del 14 d'abril, a migdia, la notícia de la proclamació de la República arriba a Tetuan per telègraf. Diverses manifestacions van recórrer la ciutat, on per temor als tumults es van tancar totes les tendes menys les farmàcies. A la tarda van ser aquarterades les tropes indígenes. Les manifestacions continuaven recorrent la ciutat, formades sobretot de gent jove i nins. Van aparèixer les primeres banderes republicanes i algunes persones porten sobre les seves robes cintes amb els tres colors. L'Alta Comissaria coneix oficialment la notícia de la proclamació de la República a les 21h 30. En previsió de desordres la guàrdia de l'Alta Comissària es va reforçar amb nous destacaments de la guàrdia jalifiana. Es van distribuir cartutxos de foc als diversos llocs de guàrdia indígena.

El 15 d'abril al matí els periòdics van informar de l'ocorregut el dia anterior. La *Gaceta de África* publica fins i tot una crida a la calma, recordant als espanyols que estan fora d'Espanya, enfront dels estrangers, i que han de guardar la seva dignitat. Aquesta crida no va ser entesa. Des de primera hora una gran multitud es concentra davant de l'Alta Comissaria aclamant la República i demanant que s'hissés la nova bandera. Quan la multitud intenta forçar les portes del jardí de la residència, la guàrdia indígena va fer una quarantena de trets de fusell contra la multitud produint-se vuit ferits,

dos dels quals eren indígenes. Un d'aquests últims portava una bandera republicana. Els oficials d'ordenança del general Jordana [Francisco Gómez-Jordana Souza, Alt Comissari d'Espanya al Marroc] i els oficials presents van ordenar que cessés el foc i la guàrdia va ser reemplaçada pels soldats del regiment de Cerinyola que estan en guarnició a Tetuan. Però aquest greu incident agita més la multitud. Des d'aquest moments els sentiments populars van tornar hostils contra l'Alt Comissari, llavors aquest últim va ser cridat a consultes pel Govern provisional de Madrid que li havia demanat quedés al seu lloc i continués mantenint l'ordre i la pau a la zona. La multitud que es manifestava a la ciutat i davant l'Alta Comissaria la formaven nombrosos indígenes. [...]. Diversos incidents van marcar aquell matí. El coronel Capaz [Fernando Capaz Montes¹⁷²], que es trobava a l'Alta Comissaria travessa la multitud. Va ser sacsats i copejat [...]. El Coronel Capaz que no és benivolgut va ser acusat per la població d'haver ordenat disparar contra la multitud i que la jurisdicció militar hagués dut a terme arrests i interrogatoris. [...]. [Més endavant el cònsol torna a informar sobre Capaz] L'odi de la població pel coronel Capaz és força fort, doncs el seu autoritarisme pel que fa als assumptes indígenes és ben conegut. Aquest odi es va manifestar en

172 El coronel Capaz quan arriba la República continuava: «en servicio en la Dirección de la Política Indígena en la Zona del Protectorado de España en Marruecos y en Mando de la Fuerzas Jalifianas en Tetuán, con recorridos mensuales por las cinco regiones».

Fulla de Serveis de Fernando Capaz Montes. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

forma d'acusació contra ell per haver ordenat disparar contra la multitud el 15 d'abril.¹⁷³

Finalment aquell dia, 15 d'abril, i davant la insistència popular, fou hissada la bandera republicana a l'Alta Comissaria; i al capvespre, el Comitè republicà va fer circular unes fulles demanant que el treball es reprengués normalment l'endemà. No obstant, el cònsol diu que fins al dia 17 Tetuan no va tornar a la normalitat.

El 16, segueix informant el cònsol, per petició de l'Alt Comissari, el Jalifa dirigeix a Madrid, al Govern de la República, un telegrama de felicitació; explicant que la guàrdia de la seva residència sempre tenia ordre de tirar contra tota persona que presentés una actitud hostil cap a l'Alta Comissaria.

El general Jordana, fet comte de Jordana pel desembarcament d'Alhucemas, va ser obligat a dimitir

¹⁷³ Archives de l'Armée de Terre. Vincennes (France). Série 3H 139. Document facilitat per Mimoun Aziza.

i deixar Tetuan aquell 16 d'abril. Diu el cònsol que va sortir de nit, per una porta posterior i vestit de civil.

El general José Sanjurjo ocupa el lloc del general Jordana. La República el nomena Alt Comissari el 22 d'abril i arriba a Tetuan el 25. Llavors, dirigeix unes paraules a l'estament militar:

¡Soldados españoles! ¡Hijos de España! Vuelvo a vosotros enviado por la Patria, que es la madre común de todos...

El Gobierno republicano tiene por misión convocar Cortes Constituyentes, que sancionen lo ocurrido. El sagrado deber de todo español es acatar este mandato, aceptando la nueva forma de Gobierno que hoy nace, en espera de su decisión definitiva.

El mundo entero tiene los ojos fijos en España, asombrado de verla dar un ejemplo de grandeza racial único en la Historia de los pueblos. Nunca se ha verificado un cambio tan radical de forma de Gobierno al pasar del régimen monárquico al republicano sin la más leve efusión de sangre, reintegrándose al trabajo una vez efectuado.

Fervorosos amantes de la disciplina, a la que rinde culto nuestra profesión, os obliga en estos momentos

históricos obedecer fiel, lealmente y sin reservas al Gobierno constituido, representante del sentir nacional. Proceder de otro modo sería faltar a vuestro deber para con la Patria de la que sois su más firme sostén.

Todos me conocéis como compañero de armas. En estos supremos momentos en que se ventilan los destinos nacionales, yo espero de vosotros, haciendo honor a vuestra brillante ejecutoria de heroísmo en estas tierras tan pródigamente regadas por vuestra sangre, u acatamiento completo a la voluntad nacional, puesto de manifiesto en forma categórica.

Cúmplase los mandatos de la soberanía nacional.

Soldados: ¡Viva España!¹⁷⁴

No obstant això, el general Sanjurjo, marquès de Rif¹⁷⁵, que també havia estat nomenat Alt Comissari per Alfons XIII, el 5 de setembre de 1931 és cessat pel

¹⁷⁴ Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo (Un laureado en el penal del Dueso)*, Barcelona, Editorial AHR, 1958, pàg. 311-312.

¹⁷⁵ Títol que per cert havia canviat, doncs Alfonso XIII li havia concedit per decret del vint-i-sis de maig de 1926 i pel desembarcament d'Alhucemas, el títol de marquès de Monte Malmusi però Sanjurjo ho canvia l'un d'octubre de 1927.

Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo...*, pàg. 304.

president del Govern de la República. És llavors quan es posa en aquest càrrec no a un militar sinó a un civil.

També fou cessat el coronel Fernando Capaz, tot i que el dia 25 d'abril de 1931 havia prestat «su adhesión a la República, prometiendo por su honor servirla bien y fielmente, obedecer sus leyes y defenderla con las armas. En 4 de noviembre marchó a Madrid, donde quedó en situación de disponible forzoso y [...] [el] 16 del repetido noviembre [...] se le concedió el destino para el mando interino de la Comandancia de Las Canarias»¹⁷⁶

II

ANUL·LACIÓ D'ASCENSOS

El dinou de maig de 1931, la *Gaceta de Madrid* publica el «Decreto derogando en todas sus partes el Real Decreto de 26 de julio de 1926, y anulando los ascensos por elección concedidos a las Armas y

¹⁷⁶ Fulla de Serveis de Fernando Capaz Montes. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Cuerpos hasta el empleo de Coronel inclusive». En allò fonamental aquest text deia el següent:

La Ley de 29 de junio de 1918 estableció [...], el principio de rigurosa antigüedad para el ascenso hasta Coronel inclusive, previa declaración de aptitud.

Esta disposición estuvo vigente hasta que el Real Decreto de 26 de julio de 1926 implantó el ascenso por elección [...].

El Decreto de 26 de julio de 1926, además de ser contrario a lo establecido en la ley, ha producido dentro del Ejército perturbación y molestias innegables, a las que hay que poner urgente remedio en dos formas: primero, restableciendo el régimen votado por el Poder legislativo, y segundo, rectificando los efectos del mentado decreto en cuanto haya alterado, en cada caso, los efectos de la antigüedad.

Por estas consideraciones,

El Gobierno provisional de la República [...],
decreta:

Artículo 1.º Se deroga en todas sus partes el Real Decreto de 26 de julio de 1926.

Artículo 2.º Se anulan los ascensos por elección concedidos en las Armas y Cuerpos, hasta el empleo de Coronel inclusive [...].

Artículo 3.º Se exceptúa en lo dispuesto en el artículo anterior los ascensos concedidos a los Jefes y Oficiales de todas las Armas y Cuerpos que después hayan consolidado su empleo por antigüedad.

Artículo 4.º La anulación decretada en los artículos anteriores no tendrá efectos retroactivos en cuanto a los haberes percibidos. [...]

L'anterior decret, que Alcalá Zamora com a president del Govern provisional i Manuel Azaña com a ministre de la Guerra havien signat el dia anterior, el 18 de maig de 1931, fou el decret que més va doldre als militars africanistes.

Així com també el decret per passar a la segona reserva, aprovat una vintena de dies abans, del que fins i tot Franco anys després deia:

La ley de retiros no estaba mal proyectada ni era tan mala como se decía en aquella época; tenía el sectarismo de querer apartar de las filas del Ejército a la oficialidad de ideas monárquicas; pero esto no se realizó,

pues se retiraron los que quisieron y nos quedamos la mayoría.¹⁷⁷

El decret d'anul·lació d'ascensos, en canvi, li molestà molt. De fet Franco, dies després de sortir el decret, escriu al ministre de la Guerra el dia 9 de juny de 1931 des de Saragossa. I dia 20 del mateix mes, des d'una Assessoria, s'escriu també al Ministeri de la Guerra plantejant el cas de Franco, que no es va resoldre fins a gener de 1933:

Por Decreto de 28 de enero de 1933 [...] se dispone sea colocado al final de la escala de su actual empleo sin mejorar de puesto hasta la fecha en que le corresponda normalmente como si hubiera obtenido por antigüedad el ascenso al de General de Brigada que le fué concedido

¹⁷⁷ Franco feia aquestes manifestacions el nou de novembre de 1963 al seu cosí i ajudant Francisco Franco Salgado-Araujo. Quan Araujo li comentava, que a l'Exèrcit de Terra hi havia preocupació i malestar per les projectades reformes militars; al que Franco va respondre:

Nadie se debe sentir molesto por este asunto [...]. Hay que tener presente que el Ejército tiene un personal excesivo y que cuesta mucho sin tener eficacia para una guerra moderna. Por ello hay que fijar plantillas más reducidas, pero respetando los derechos adquiridos.

És llavors quan Araujo li havia exposat, «que se teme una ley parecida a la de Azaña que significó tanto enemigo para la república».

Francisco Franco Salgado-Araujo, *Mis conversaciones privadas con Franco*, Barcelona, Planeta, 1976, pàg. 396-397.

por méritos de guerra en 3-2-26 (27), por estar comprendido en los apartados a) y c) del Decreto de 3 de junio de 1931.¹⁷⁸

III

SARAGOSSA 1931

No obstant això, Franco ja devia estar inquiet, perquè un mes abans del decret d'anul·lació d'ascensos, un altre decret, el del 26 d'abril, anul·lava «la convocatòria para exámenes de ingreso en la Academia General Militar», de la qual n'era el director.

Però no es van acabar aquí els disgustos. El 14 de juliol de 1931 l'Acadèmia General Militar es dissol, tornant-se a les Acadèmies Especials de les diferents Armes.

La primera Acadèmia General Militar va estar allotjada dins l'Alcàsser de Toledo i va ser fundada el

¹⁷⁸ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

1882. La formació que s'impartia era comú als diferents quadres de comandament durant una primera fase, per a després completar la formació a les diferents Acadèmies d'Aplicació. Aquella Acadèmia General Militar funcionaria durant deu anys, fins al 1892. Entre els seus alumnes es troben Sanjurjo, Dámaso Berenguer o Primo de Rivera, qui el 1927 proposa a Alfons XIII que es reobri aquella Acadèmia de matèries troncales. Acadèmia que finalment es va construir a Saragossa amb un estil arquitectònic mudèjar aragonès. Des dels primers moments fins a la seva obertura, Franco hi va participar, com el 29 de desembre de 1927:

Para estudios relacionados con la Academia General Militar, el Rey (q.D.g) he tenido a bien conceder una comisión del servicio de seis días de duración y con derecho a las dietas reglamentarias para Zaragoza, al General de Brigada Don Francisco Franco Bahamonde, acompañado de su ayudante el Comandante de Infantería Don Francisco Franco Salgado-Araujo, haciendo los viajes de ida y regreso por cuenta del Estado.— Es la [al] propio tiempo la voluntad de S.M. que en dicha comisión le acompañe el Coronel de Infantería Don Miguel Campins Aura, que ya disfruta

de dietas por R.O. de 17 del actual, haciendo igualmente el viaje por cuenta del Estado.—¹⁷⁹

I és que Franco, el gener de 1928, quan s'inicia la segona etapa d'aquella Acadèmia General Militar, seria designat com a Director de la mateixa. Campins Aura en duria el programa pedagògic.

Miguel Campins era un militar africanista una dotzena d'anys major que Franco; també havia estudiat, com ell, a l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo i havia fet així mateix la seva carrera militar al Protectorat, on participa al desastre del Barranc del Llop el 1909; després a la guerra del Kert (ell hi estaria entre el 1911 i el 1912); i al desembarcament d'Alhucemas (1925).

179 Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Evidentment que també Franco reivindicà el seu paper de professor de l'Acadèmia General Militar. Així, des de Saragossa, l'11 d'abril de 1930 envià un escrit al Rei:

Don Francisco Franco Bahamonde, General de Brigada, Director de la Academia General Militar a Vuestra Majestad tiene el honor de exponer: Que por Real Orden de catorce de marzo de mil novecientos veintisiete fue nombrado Presidente de la Comisión encargada de la redacción del Reglamento y planes de estudios de la Academia general Militar, la que desempeñó hasta que por Real Decreto de cuatro de enero de mil novecientos veintiocho fué designado para Director de dicho Centro docente; y habiendo permanecido desde aquella fecha y sin interrupción en la comisión y destino mencionados, són tres años y un mes los que lo ha ejercido.

Por todo lo cual suplica a Vuestra Majestad se digne concederle el distintivo de Profesorado por crear reunir las condiciones que determina el artículo sexto del Real Decreto de veinticuatro de marzo de mil novecientos quince (Colección Legislativa número veintiocho).

Es gracia que espera merecer de Vuestra Majestad
cuya vida guarde Dios muchos años para bien de la
Patria. [...] ¹⁸⁰

Deu dies després d'aquell escrit al Rei, el 21 d'abril
de 1930 es tramita la sol·licitud de Franco dins el
Ministeri de la Guerra i el conforme el signa Manuel
Goded. El text diu:

El General de brigada, Director de la Academia
General Militar D. Francisco Franco Bahamonde,
promueve instancia en solicitud de que se le conceda el
uso del distintivo del Profesorado, por considerarse
comprendido [...]

El Negociado, teniendo en cuenta lo dispuesto [...],
opina puede accederse a sus deseos. V.E. no obstante
resolverá. [...] ¹⁸¹

No obstant això Franco no va obtenir cap
resposta.

¹⁸⁰ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General
Militar de Segòvia (AGMS).

¹⁸¹ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General
Militar de Segòvia (AGMS).

Ara Franco ha d'assumir el tancament de l'Acadèmia General Militar. Dia 14 de juny de 1931, pronuncia davant els cadets el seu últim discurs de clausura del curs i de l'Acadèmia:

Caballeros cadetes: Quisiera celebrar este acto de despedida con la solemnidad de los años anteriores, en que, a los acordes del Himno Nacional, sacásemos por última vez nuestra bandera y, como ayer, besarais sus ricos tafetanes, recorriendo vuestros cuerpos el escalofrío de la emoción y nublándose vuestros ojos al conjuro de las glorias por ella encarnadas; pero la falta de bandera oficial limita nuestra fiesta a estos sentidos momentos en que, al haceros objeto de nuestra despedida, recibáis en lección de moral militar mis últimos consejos.

Tres años lleva de vida la Academia General Militar, y su esplendoroso sol se acerca ya al ocaso. Años que vivimos a vuestro lado educándoos e instruyéndoos y pretendiendo forjar para España el más competente y virtuoso plantel de oficiales que nación alguna lograra poseer.[...]

Estudiamos nuestro Ejército, sus vicios y sus virtudes, y corrigiendo aquellos, hemos de acrecentado éstas al compás que marcábamos una verdadera evolución en procedimientos y sistemas. Así vimos sucumbir los libros de texto, rígidos y arcaicos, ante el empuje de un profesorado moderno, consciente de su misión y reñido con tan bastardos intereses. Las

novatadas, antiguo vicio de Academias y cuarteles, se desconocieron ante vuestra comprensión y noble hidalguía.

Las enfermedades venéreas, que un día aprisionaron, rebajándolas, a nuestras juventudes, no hicieron su aparición en este cuerpo, por la acción vigilante y adecuada profilaxis.

La instrucción física y los diarios ejercicios en el campo os prepararon militarmente, dando a vuestros cuerpos aspecto de atletas y desterrando de los cuadros militares al oficial sietemesino y enteco. Los exámenes de ingreso, automáticos y anónimos, antes campo abonado de intrigas e influencias, no fueron bastardeados por la recomendación y el favor, y hoy podéis enorgulleceros de vuestro progreso, sin que os sonrojen los viejos y caducos procedimientos anteriores. [...]

Nuestro Decálogo del Cadete recogió de nuestras sabias Ordenanzas lo más puro y florido, para ofrecéroslo como credo indispensable que prendiese vuestra vida, y en estos tiempos en que la caballerosidad y la hidalguía sufren constantes eclipses, hemos procurado afianzar nuestra fe de caballeros manteniendo entre vosotros una elevada espiritualidad.

Por ello, en estos momentos, cuando las reformas y nuevas orientaciones militares cierran las puertas de este centro, hemos de elevarnos y sobreponernos, acallando el interno dolor por la desaparición de nuestra obra, pensando con altruismo: se deshace la máquina, pero la obra queda; nuestra obra sois vosotros, los 720 oficiales que mañana vais a estar en contacto con el

soldado, los que los vais a cuidar y a dirigir, los que, constituyendo un gran núcleo del Ejército profesional, habéis de ser, sin duda, paladines de la lealtad, la caballeridad, la disciplina, el cumplimiento del deber y el espíritu de sacrificio por la Patria, cualidades todas inherentes al verdadero soldado, entre las que destaca como puesto principal la disciplina, esa excelsa virtud indispensable a la vida de los ejércitos y que estáis obligados a cuidar como la más preciada de vuestras prendas.

¡Disciplina!..., nunca bien definida y comprendida. ¡Disciplina!..., que no encierra mérito cuando la condición del mando nos es grata y llevadera. ¡Disciplina!..., que reviste su verdadero valor cuando el pensamiento aconseja lo contrario de lo que se nos manda, cuando el corazón pugna por levantarse en íntima rebeldía, o cuando la arbitrariedad o el error van unidos a la acción del mando. Esta es la disciplina que os inculcamos, esta es la disciplina que practicamos. Este es el ejemplo que os ofrecemos.

Elevar siempre los pensamientos hacia la Patria y a ella sacrificarle todo, que si cabe opción y libre albedrío al sencillo ciudadano, no la tienen quienes reciben el sagrado depósito de las armas de la nación, y a su servicio han de sacrificar todos sus actos.

Yo deseo que este compañerismo nacido en estos primeros tiempos de la vida militar, pasados juntos, perdure al correr de los años, y que nuestro amor a las armas de adopción tenga siempre por norte el bien de la Patria y la consideración y el mutuo afecto entre los compañeros del Ejército. Que si en la guerra habéis de

necesitaros, es indispensable que en la paz hayáis aprendido a comprenderos y estimaros. Compañerismo que lleva en sí el socorro al camarada en desgracia, la alegría por su progreso, el aplauso al que destaca y la energía también con el descarriado o el perdido, pues vuestros generosos sentimientos han de tener como valladar el alto concepto del honor, y de este modo evitaréis que los que un día y otro delinquieron abusando de la benevolencia, que es complicidad de sus compañeros, mañana, encumbrados por un azar, puedan ser en el Ejército ejemplo pernicioso de inmoralidad e injusticia.

Concepto del honor que no es exclusivo de un Regimiento, Arma o Cuerpo; que es patrimonio del Ejército y se sujeta a las reglas tradicionales de la caballerosidad y la hidalguía, pecando gravemente quien crea velar por el buen nombre de su Cuerpo arrojando a otro lo que en el suyo no sirvió. [...]

No puedo deciros, como antes, que aquí dejáis vuestro solar, pues hoy desaparece; pero sí puedo aseguraros que, repartidos por España, lo lleváis en vuestros corazones, y que en vuestra acción futura ponemos nuestras esperanzas e ilusiones; que cuando al correr de los años blanqueen vuestras sienas y vuestra competencia profesional os haga maestros, habréis de apreciar lo grande y elevado de nuestra situación: entonces, vuestro recuerdo y sereno juicio ha de ser nuestra más preciada recompensa.

Sintamos hoy al despediros la satisfacción del deber cumplido y unamos nuestros sentimientos y anhelos por la grandeza de la Patria gritando juntos: “¡Viva España!”.¹⁸²

Un bon contrapunt és el que Manuel Azaña, respecte a l'anterior discurs, anotà en el seu diari:

Alocución del general Franco a los cadetes de la Academia General, con motivo de la conclusión del curso. Completamente desafecto al Gobierno, reticentes ataques al mando; caso de destitución inmediata, si no cesase hoy en el mando. Le paso la alocución al asesor, para que vea si hay materia punible. Me entrega un informe escrito, diciéndome que se puede proceder en forma judicial; que cabría gubernativamente corregirlo.¹⁸³

IV

SEVILLA 1932

¹⁸² Fundación Nacional Francisco Franco (FNFF). «Discurso de Franco a los Cadetes de la Academia Militar de Zaragoza». [en xarxa]. <http://www.fnff.es/Discurso_de_Franco_a_los_Cadetes_de_la_Academia_Militar_de_Zaragoza_837_c.htm> [consulta: 18/09/2015].

¹⁸³ Manuel Azaña Díaz, *Diarios Completos. Monarquía, República, Guerra Civil*, Barcelona, Crítica, 2004, pàg. 172.

El general Sanjurjo, després del seu segon pas per Tetuan i després d'ocupar per segona vegada el càrrec d'Alt Comissari d'Espanya al Marroc, torna a Madrid a treballar com a Director General de la Guàrdia Civil, lloc que ja li concedí Alfons XIII quan va deixar l'Alta Comissària per primera vegada.

Com a responsable de la Guàrdia Civil va haver d'assistir a l'enterrament de tots els membres del destacament de la Guàrdia Civil de Castilblanco, Extremadura, format per un cap i tres guàrdies civils.

A l'enterrament, celebrat el 4 de gener de 1932 a Badajoz, Sanjurjo, a unes paraules de gratitud a la Guàrdia Civil de Casares Quiroga, ministre de la Governació que anava en representació del president de la República, respon: «que la Guardia civil está siempre al lado de la República». Però després Sanjurjo, parlant amb els periodistes els diu:

Que no se explica lo ocurrido más que por el estado salvaje en que se halla el pueblo y las predicaciones de cuatro exaltados. La Guardia civil no ha de perder su prestigio por este hecho ni por ninguno,

pese a sus enemigos. Lo lamentable es que se abra una oficina de información contra la Guardia civil y que al frente de ella se ponga a la señorita Margarita Nelken, que ni siquiera es española.

Després, continua el periòdic: «Afirmó que no es partidario de la suspensión de puestos de la Guardia civil, sino de aumentar el número de los mismos, habilitando otros medios de enlace rápido entre ellos.»¹⁸⁴

Cinc dies després, l'ABC del 9 de gener de 1932 informa que a la sortida d'una reunió de Margarita Nelken amb Azaña, aquesta va ser preguntada pels periodistes si havia dirigit una carta al general Sanjurjo. Va respondre que efectivament, i que ell l'havia contestat amb gran correcció i amabilitat. Llavors els periodistes van interrogar Nelken sobre si Sanjurjo en aquesta carta desmentia les declaracions

¹⁸⁴ «Para asistir al entierro de los guardias civiles en Castilblanco, llegan a Badajoz el general Sanjurjo y el Ministro de la Gobernación», ABC (5-I-1932), p.29. [en xarxa]. <http://hemeroteca.sevilla.abc.es/cgi-bin/pagina.pdf?fn=exec;command=stamp;path=H:%5Ccran%5Cdata%5Cprensa_pages%5CSevilla%5CABC%20SEVILLA%5C1932%5C193201%5C19320105%5C32E05-029.xml;id=0002572936> [consulta/19/09/2015].

que va fer a la premsa, i llavors Margarita Nelkel va dir que encara no era moment de donar a la publicitat aquest assumpte.¹⁸⁵

Aquelles declaracions de Sanjurjo, opina el llavors ajudant de Sanjurjo, Emilio Esteban-Infantes, qui també l'acompanyava en aquell viatge, van portar «probablemente, a la destitución de Sanjurjo un mes más tarde»¹⁸⁶:

Azaña le llamó a su despacho —diu Esteban-Infantes—

para dirigirle expresivas frases de alabanza [...]. Acabó ofreciéndole un puesto de embajador en *país muy alejado*. Sanjurjo se limitó a decir: «¡Que no, hombre, que no! Yo no quiero salir de España.»

185 «El jefe del Gobierno recibe a los diputados Muiño y Nelken», ABC (9-I-1932), p.29. [en xarxa]. <<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1932/01/09/025.html>> [consulta/19/09/2015].

186 Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo...*, pàg. 175.

El 4 de febrero (1932) cesó en la Guardia Civil. El 8 tomó posesión de la Dirección General de Carabineros¹⁸⁷.

Sis mesos després, Sanjurjo viatja de Madrid a Sevilla, i, explica Esteban-Infantes, arriben la matinada del 10 d'agost de 1932:

Cambiados los saludos de rigor y hechas las presentaciones a los españolísimos dueños de la casa —la linajura y conocida familia sevillana de los marqueses de Esquivel— [...]

Tras una ligerísima cena [...], fue redactado el bando declarando el estado de guerra, en el que asumía Sanjurjo el mando supremo de toda Andalucía.¹⁸⁸

Dins el Manifest de Sanjurjo, les raons principals per les que es revoltava eren:

187 Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo...*, pàg. 184.

188 Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo...*, pàg. 194-195.

Por amor a España y por imperativos de nuestra conciencia y nuestro deber, que nos obliga a salvarla de la ruina, de la iniquidad y la desmembración, aceptamos desde este momento la responsabilidad de la gobernación del país, y asumimos todas las funciones del Poder público, con carácter de Junta provisional.¹⁸⁹

El pla de la revolta contra la Segona República era el següent:

La ejecución del Movimiento habría de desarrollarse mediante el levantamiento en armas de dos guarniciones del Norte (Pamplona y Burgos o Valladolid), tres del Sur (Sevilla, Granada y Cádiz) y los elementos heterogéneos de Madrid, organización esta última la más débil de todas y de la que no se esperaba otra cosa que entretener a las tropas gubernamentales mientras las guarniciones sublevadas, organizadas en definitiva en dos columnas, una del Norte y otra del Sur, se dirigirían sobre Madrid.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo...*, pàg. 315.

¹⁹⁰ Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo...*, pàg. 190.

A Madrid, Manuel Goded estava implicat en la revolta, com explica el seu fill al llibre *Un “faccioso” cien por cien.*¹⁹¹

Goded, qui fos segon cap de «las Fuerzas Militares de Marruecos e Inspector general de las Intervenciones Militares y Fuerzas Jalifianas», quan Sanjurjo n'era el primer cap durant i després del desembarcament d'Alhucemas, deixa el Marroc i passa l'any 1929 ocupant el «cargo de Gobernador Militar de la Plaza y provincia de Cádiz»¹⁹². El seu lloc a la Direcció de Política Indígena i Forces Jalifianes l'ocupa Fernando Capaz el 1931.

El 1930, Goded va començar l'any a Cadis, però resulta interessant seguir la seva trajectòria de prop:

El día 29 de enero hizo entrega del mando y salió para Madrid, llamado por el Gobierno. El día 30 [just el dia que comença el Gabinet de Dámaso Berenguer] tomó

¹⁹¹ Manuel Goded Alonso, *Un “faccioso” cien por cien*, Zaragoza, Talleres Editoriales Heraldo, 1938, pàg. 15-21.

¹⁹² Fulla de Serveis de Manuel Goded Llopis. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

posesión del cargo de Director General de Instrucción y Administración del Ministerio del Ejército para el que fue designado por real decreto de la misma fecha [...]. Por otro de 22 de febrero [...] fué nombrado Subsecretario del Ministerio del Ejército, tomando posesión del cargo el mismo día. [...] Por real orden de 1º de septiembre, y por invitación del Gobierno francés, fué designado para presidir una comisión de generales y coroneles del Ejército español para asistir a las grandes maniobras del Ejército francés en Lorena [...] el 12 marchó a Verdún invitado por el Alto Mando francés, con la misión española, para visitar los campos de la batalla de Verdún. El día 13, el General Weygand, Jefe del Estado Mayor General francés, le impuso [...] la Cruz de Gran oficial de la Legión de Honor¹⁹³

Manuel Goded segueix exercint el càrrec de Sotssecretari del Ministeri de la Guerra fins al 25 de febrer de 1931 (amb el Gabinet de l'Almirall Aznar), quan és nomenat Segon Cap de la Direcció general de Campanya i Segon Cap de la Comissió Inspectora dels treballs d'armament i defensa de les Bases Navals. I

193 Fulla de Serveis de Manuel Goded Llopis. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

«Por orden de 21 de marzo [...] fué nombrado Presidente de la Comisión de Táctica.»¹⁹⁴

Quan arriba la Segona República, Goded:

Firmó la promesa de adhesión y fidelidad a la República que decreta el 22 de abril [...] Por decreto de 27 de julio [...] se le nombra jefe del Estado Mayor Central del Ejército, de nueva creación, cargo que lleva anejos los del miembro del Consejo Superior de Guerra y Director del Centro de Estudios Superiores Militares. Por orden del 14 de agosto [...] se le nombra, como jefe del Estado Mayor Central, General Inspector de los trabajos de defensa y armamento de las Bases Navales.

1932: Desempeñando el cargo de Jefe del Estado Mayor Central. [...] Por decreto de 28 de junio [...] cesa en el cargo de Jefe de Estado Mayor Central, quedando en la situación de disponible en Madrid. [...] Por auto del 16 de diciembre es procesado por falsedad en documento público [...]

1933: En la situación de disponible. Por orden de dos de enero se dispone que por estar procesado quede en situación de disponible gubernativo en Madrid. Por decreto de 28 de enero [...] se declara válido el empleo de Coronel que obtuvo por méritos de guerra en 29 de octubre de 1924 [...]. Por decreto de 28 de enero [...] pasa

¹⁹⁴ Fulla de Serveis de Manuel Goded Llopis. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

al final de la escala de su actual empleo hasta que le corresponda ascender por antigüedad como si no hubiera ascendido por méritos de guerra a los empleos de General de Brigada y División. Por orden circular de 7 de mayo se dispone fije su residencia en las Palmas (Gran Canaria), en concepto de disponible gubernativo. Por orden de 20 de diciembre [...], se le concede trasladar su residencia a Madrid, por motivos de salud [...] en concepto de disponible gubernativo [...] en cuya situación fina el año.¹⁹⁵

V

REPERCUSSIÓ DE LES REFORMES A LA RESTA DELS MILITARS AFRICANISTES

Els que ocupen Cuatro Vientos són amnistiats.

A Queipo de Llano, igual que d'altres militars africanistes com Ramón Franco o Ignacio Hidalgo de Cisneros, no els afecten les reformes i segueixen prosperant, i aconseguen llocs rellevants a l'organigrama de la Segona República.

¹⁹⁵ Fulla de Serveis de Manuel Goded Llopis. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

En el cas d'Ignacio Hidalgo de Cisneros, la seva
Fulla de Serveis específica:

El día 15 de diciembre, que habiendo tomado parte en los sucesos acaecidos en el Aeródromo de Cuatro Vientos el mencionado día, marchó en vuelo sin estar autorizado para ello con dirección a Portugal causando baja en este Servicio por R.O. de 27 de Diciembre [...] como disponible gubernativo quedando en dicha situación B) de las señaladas en el vigente Reglamento Aeronáutico [...]

1931: En la anterior situación. Por O. de 18 abril [...] se dispone cause alta en el Servicio de aviación, en situación (a) [...] siendo destinado [...] a los Servicios de Inspección. [...] el día 24 del citado abril, se incorpora por disposición de la Superioridad a la Escuela de Pilotaje de Alcalá-Guadalajara, quedando en ella realizando vuelos con el cometido de Profesor de la misma. [...] este oficial ha firmado que promete por su honor servir bien y fielmente a la República [...] por el delito de rebelión, la Autoridad [...] en Decreto 25 de abril, dispone el sobreseimiento definitivo de las actuaciones sin declaración de responsabilidad [...]

1932: En la misma situación y cometidos [...] ¹⁹⁶

¹⁹⁶ Fulla de Serveis de Ignacio Hidalgo de Cisneros. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Pel que fa a Ramón Franco, abans i després del seu famós viatge al *Plus Ultra* seguint la ruta de Colom en aeroplà el Nadal de 1926, ja tenia problemes al Protectorat:

10 de mayo 1922, 1 mes de arresto en el aeródromo de Nador por haber promovido escándalo el día 5 de mayo en el teatro Alfonso XIII de Melilla, atravesando el escenario ante el público, despojado de ropa de cintura arriba, estando sin duda excedido en la bebida; impuesto el correctivo por el Comandante Gral de Melilla.

En 5 de febrero de 1927 el Ministro de la Guerra ordena en telegrama al Capitán General [...] designe castillo para que el Comandante Don Ramón Franco sufra un mes de arresto [...]

Por R.O. 24 de julio de 1929 y a propuesta del Jefe Superior de aeronáutica se le impone el correctivo de represión por faltas cometidas durante la preparación y ejecución del *Dornier 16* del que era tripulante.

22 de Octubre de 1930, he impuesto dos meses de arresto en Prisiones Militares de esta Plaza, al Comandante de Infantería D. Ramón Franco Bahamonde, [...] declarándose autor de algunas de las manifestaciones suscritas por D. Francisco Lucientes, que aparecen en el "Heraldo de Madrid" correspondiente al día 16 del actual.

1931: Por decretos de 15 de abril y 13 de mayo [...] se nombra Jefe de Sección y Dirección de Aereonautica [Aeronáutica] y Jefe Superior de Aereonautica [Aeronáutica] al Comandante de Infantería D. Ramón Franco Bahamonde.¹⁹⁷

Un altre africanista que serà molt important en els anys trenta és Gonzalo Queipo de Llano. Segons la seva fulla de serveis:

1931: Prometió por su honor servir bien y fielmente a la República [...] Como consecuencia de la Reorganización del Ejército se dispuso [...] su cese como Capitán General de la primera División orgánica, hasta que fué nombrado General Inspector de la Primera Inspección General del Ejército [...]. Por decreto de 8 de diciembre [...] fué nombrado Jefe del Cuarto Militar de S.E. el Presidente de la República [Alcalá Zamora].

1932: Desempeñando el cargo de Jefe del Cuarto Militar del Ecmo. Sr, Presidente de la República [...]¹⁹⁸

197 Fulla de Serveis de Ramón Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

198 Fulla de Serveis de Gonzalo Queipo de Llano. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Pel que fa a Emilio Mola Vidal, des del 25 de gener de 1928 fins al 12 de febrer de 1930 és cap de la Circumscripció de Larache. Des d'aquesta última data fins al 14 d'abril de 1931 és Director General de Seguretat. Segons la seva Fulla de Serveis:

1931: Inició el año siendo Director General de Seguridad, cargo en el que cesó el día 14 de abril y por orden de 20 de abril [...] quedó disponible en la primera región. El 21 de abril ingresó en Prisiones Militares por disposición del Ministro de la Guerra, dictándose auto de procesamiento contra él en 24 del mismo por el supuesto delito de imprudencia temeraria con motivo de los sucesos de orden público ocurridos en Madrid el 25 de marzo. [...], este general prometió por su honor servir bien y fielmente a la República obedecer sus leyes y defenderla con las armas. Por auto del Tribunal Supremo de 3 de julio fué puesto en libertad provisional el mismo día, siendo detenido al siguiente por disposición del Director General de Seguridad en Prisiones Militares nuevamente donde permaneció hasta el 5 de agosto en que se le autorizó para trasladarse a su domicilio en calidad de detenido gubernativo y en dicha situación permaneció hasta el 10 de diciembre que fue puesto en libertad provisional. [...]. En situación de disponible en la 1ª Región, finó el año.

1932: En su anterior situación. Por Decreto de 10 de Agosto [...], se dispone pase a la situación de 2ª reserva, en cuya situación finó el año.

1933: En igual situación todo el año.¹⁹⁹

Mola, a les seves *Obras Completas*, dedica el capítol tercer titulat «La trituración» a analitzar la reforma de l'Exèrcit d'Azaña.

En el cas de José Millán-Astray, i sempre segons la seva Fulla de Serveis:

1931: Promete adhesión y fidelidad a la República [...]. Por Decreto de 16 de Junio [...] cesa a las órdenes del Ministerio de la Guerra. [...] fija su residencia en Madrid como disponible en la que finalizó el año.

1932: Disponible con residencia en Madrid. Por Decreto de fecha 10 de Agosto [...] pasa forzoso a la situación de 2ª Reserva [...]

1933: En situación de 2ª Reserva.²⁰⁰

¹⁹⁹ Fulla de Serveis d'Emilio Mola Vidal. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Francisco Gómez-Jordana, que va ser cridat a Madrid des de Tetuan havent de deixar l'Alta Comissaria pels trets contra la multitud, a les seves memòries explica: «Sufrimos ochenta días de prisión preventiva y aún queda la amargura de aquello».

El fill de Jordana, al pròleg a l'obra, escriu que el seu pare va ser:

Puesto en libertad provisional, bajo palabra de honor [...] fue condenado [Gómez-Jordana] por delito de alta traición [era un dels generals del Directori], con la concurrencia de una circunstancia de atenuación, a la pena de seis años de “inhabilitación absoluta, sin pérdida de derechos”. Fue al redactar activamente notas para su defensa, de la que se encargaba el abogado señor don José María Gil Robles, cuando nació la idea de escribir un libro [...] ²⁰¹

200 Fulla de Serveis de José Millán-Astray. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

201 Francisco Gómez-Jordana Souza, *La Tramoya de nuestra actuación...*, pàg. 12.

VI

GOVERN RADICAL-CEDISTA

El 4 de novembre de 1933, les eleccions generals atorguen la victòria al centredreta i començarà un nou període d'apogeu pels militars africanistes.

Tres mesos abans de les eleccions, el 10 d'agost, al primer aniversari del seu frustrat cop d'Estat a Sevilla, Sanjurjo envia als qui van col·laborar amb ell el següent telegrama:

En el aniversario de mi efimero jalifato sevillano
envia fraternal abrazo a sus kaidas que si bien despojados
de honores se hallan saturados de honor que es lo mas
bello y viril de la vida

Sanjurjo²⁰²

²⁰² Emilio Esteban-Infantes, *General Sanjurjo...*, pàg. 319.

Francisco Franco seria un dels militars africanistes més beneficiat pel Govern radical-cedista, i fins i tot aconseguí que li reconeguín la seva labor de professor de l'Acadèmia General Militar:

En consideración a las circunstancias que concurren en el General de División, Don Francisco Franco Bahamonde, y para sus relevantes servicios de profesorado durante el tiempo que desempeñó el cargo de Director de la Academia General Militar, de conformidad con lo informado por el Consejo Superior de la Guerra, a propuesta del Ministro de la Guerra y de acuerdo con el Consejo de Ministros, Vengo en concederle la Gran Cruz de la Orden del Mérito Militar con distintivo blanco, designada para premiar servicios especiales.—Dado en Madrid a cuatro de diciembre de mil novecientos treinta y cuatro.

NICETO ALCA LÁ ZAMORA Y TORRES²⁰³

Franco ho havia sol·licitat des de Palma de Mallorca, on per decret de 15 de febrer de 1933 va ser nomenat Comandant militar de Balears. Aquest decret afegia: «en plaza de superior categoría al General de

²⁰³ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Brigada D. Francisco Franco Bahamonde». El 2 de març li arribava la següent notificació:

Por este Ministerio se ha resuelto nombrar ayudante de campo de V.E. [Franco], al Comandante de Infantería Don Mateo Torres Bestard que cesa en el cargo [...] del General de División Don Virgilio Cabanellas Ferrer.²⁰⁴

Vint-i-cinc dies després, el 27 de març de 1934, per decret se'l promogué a l'ocupació de «General de División al de Brigada Don Francisco Franco Bahamonde con antigüedad de esta fecha»²⁰⁵

Durant la seva estada a Palma, Franco coneix a Madrid, en un viatge, el ministre de la Guerra i el convida a visitar Balears. Al seu torn, el ministre convida a Franco que l'acompanyi prop de Lleó a unes

²⁰⁴ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

²⁰⁵ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

maniobres militars el setembre de 1934. Lleó limita amb Astúries des del sud i en esclatar la Revolució d'Astúries, Franco, des de Madrid i assessorant el ministre de la Guerra, com si fos el seu cap d'Estat Major, farà que des de Ceuta arribin tropes de legionaris i de regulars que sota les ordres de Juan Yagüe ajuden a reprimir la revolució.

Franco complia un somni d'anys enrere plasmat al seu *Diari d'una Bandera*:

Se habla de Oficialidad colonial como si el porvenir de nuestro protectorado fuese el sostener aquí un numeroso Ejército y en la creencia también de que el Oficial que con entusiasmo trabaja y se especializa en la práctica de esta guerra, aceptaría el renunciar para siempre a su puesto en el Ejército peninsular.

La campaña de África es la mejor escuela práctica, por no decir la única de nuestro Ejército, y en ella se contrastan valores y méritos positivos. Y esta Oficialidad de espíritu elevado que en África combate, ha de ser un día el nervio y el alma del Ejército peninsular²⁰⁶

206 Francisco Franco Bahamonde, Marruecos. *Diario de una Bandera...*, pàg. 75-77

Franco seguia escalant llocs importants, i ara tornava al Marroc; era el 14 de febrer de 1935. Alcalá Zamora, com a President del Consell de Ministres, i Alejandro Lerroux, com a ministre de la Guerra, signaven el següent escrit:

A propuesta del Ministro de la Guerra, Vengo en nombrar General Jefe de las fuerzas militares de Marruecos, al General de división Don Francisco Franco Bahamonde.²⁰⁷

Al Marroc l'acompanyen Torres Bestard i el seu cosí Salgado-Araujo, qui tres dies després, el 17, són confirmats com els seus ajudants de Camp.

Com que Franco s'ha dirigit al Marroc, des del Ministeri de la Guerra, Lerroux, l'1 de març de 1935 signa el següent escrit:

Designado el General de División Don Francisco Franco Bahamonde, por decreto de 14 de febrero [...] para

207 Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

el cargo de Jefe Superior de las Fuerzas Militares de Marruecos cesará a partir de aquella fecha en la Comisión reservada del servicio, que con carácter indefinido desempeñaba a las inmediatas órdenes del Ministro de la Guerra [...]²⁰⁸

Tot i així, Franco i els seus ajudants de camp estan molt poc temps al Marroc, ja que el 17 de maig de 1935 és nomenat Cap d'Estat Major Central de l'Exèrcit. Torna a confirmar, el 23 de maig de 1935, als seus dos mateixos ajudants de camp.

El 24 de gener de 1936, per decret de la Presidència, Franco forma part de la Missió espanyola enviada a Londres per assistir als funerals de Jorge V²⁰⁹.

Com Franco, Mola a partir del primer de juny de 1935 també treballa estretament amb el ministre de la Guerra qui li encarrega l'estudi de la mobilització d'Exèrcit en cas de guerra, i li demana que aporti totes les reformes que estimi convenients. L'1 d'agost és

²⁰⁸ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

²⁰⁹ Fulla de Serveis de Francisco Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

nomenat per ocupar «el Mando de la Circunscripción Oriental del Protectorado de España en Marruecos». Més endavant se'l confirma com a Cap Superior de les Forces Militars del Marroc, i com a Comandant militar de Ceuta.²¹⁰

Goded, el 24 d'agost de 1934, acaba la seva situació de disponible i per decret del 14 de febrer de 1935 se'l nomena Comandant Militar de Balears.²¹¹

Queipo de Llano cessa en el càrrec de cap «del Cuarto Militar» d'Alcalá Zamora el 9 de març de 1933, i el 30 de setembre d'aquest any se'l nomena Inspector General de l'Institut de Carabiners, càrrec en el qual continua fins a 1936²¹².

VII

INFLUÈNCIA IMPERIALISTA I TOTALITARIA

²¹⁰ Fulla de Serveis d'Emilio Mola Vidal. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

²¹¹ Fulla de Serveis de Manuel Goded Llopis. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

²¹² Fulla de Serveis de Gonzalo Queipo de Llano. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

L'africanisme imperialista visqué un episodi important arran de l'ocupació d'Ifni el 1934. El protagonista principal fou Fernando Capaz. Va esser nomenat, a la darrereria del 1933, Governador General Interí del Sahara Espanyol. Segons la seva fulla de serveis l'ocupació es concretà així:

Por Orden Circular [...] de febrero [1934] quedó en situación "Al Servicio del Protectorado", por haber sido designado según Orden de la Presidencia del Consejo de Ministros y Dirección General de Colonias, Delegado de Asuntos Indígenas de la Alta Comisaría de España en Marruecos [...] El día 27 de marzo salió en avión [...] desde Larache para Cabo Juby, encargado por el Gobierno de la República de una misión política de carácter reservado.—El mismo día llegó a Cabo Juby desarrollando la labor política que le fue encomendada y efectuando vuelos sobre el desierto y sobre la costa hasta el día 4 de abril que embarcó en el Cañonero "Canalejas" en Cabo Juby haciéndose a la mar y amaneciendo el día 5 frente a Sidi Ifni, donde desembarcó el día 6 después de intensa labor política de captación.—Tanto para la labor política previa a la ocupación del Territorio de Ifni como para su completa organización y desarme, tuvo a sus órdenes distintas fuerzas terrestres, navales y aéreas, cuyo empleo coordinó. Por Decreto de 9 de abril [...], se dispone cese en el cargo de Delegado de Asuntos Indígenas de la Alta Comisaría de España en Marruecos, por nombrársele para el de Gobernador del Territorio de Ifni.—Continua en Ifni para la completa ocupación del

Territorio, desarme total de los indígenas y organización del Territorio.²¹³

Des de la Guerra d'Àfrica de 1859-1860, en els tractats de pau, se li reconeixia a Espanya un territori sense concretar enfront de la Illes Canàries; on es deia que hi havia existit un enclavament espanyol anomenat Santa Cruz de la Mar Pequeña. El reconeixement d'aquest enclavament és un assumpte recollit així mateix al Conveni hispanofrancès de 1912 on es va establir el Protectorat d'Espanya al Marroc. És a dir, es va ocupar un territori més, situat en aquest cas en el Sàhara occidental.

Finalment, el juliol de 1934:

Por Decreto de 19 de julio [...], se dispone que este Coronel [Capaz], que es Gobernador del Territorio de Ifni, se reintegre al cargo de Delegado de Asuntos Indígenas de la Alta Comisaría de España en Marruecos, desempeñando en lo sucesivo ambos cargos y fijando su

²¹³ Fulla de Serveis de Fernando Capaz Montes. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

residencia en Tetuán sin perjuicio de trasladarse a Infi en cuantas ocasiones el servicio lo requiera.²¹⁴

Fernando Capaz va exercir el mateix càrrec durant tot any de 1935.

Aquests aires de conquesta i d'imperi que se li va donar a l'ocupació d'Ifni i que va tenir molt ressò a la *Revista de Tropas Coloniales* va tenir la seva continuïtat, per la cobertura que la revista va oferir, amb la conquesta d'Abissínia (Etiòpia) per part de Mussolini entre 1935-1936. De fet, va ser amb aquesta conquesta que Mussolini va declarar l'Imperi Italià.

L'article més representatiu d'aquella ona imperialista i totalitària va aparèixer a l'abril de 1936. L'escriu el comandant d'Estat Major José Díaz de Villegas, un col·laborador habitual de la revista en aquella època; el seu títol era «Lecciones de la guerra. Primeras enseñanzas de la campaña italo-etíope» i parlava de «la importancia experimental de las guerras exteriores» «para probar el grado de eficacia logrado»

²¹⁴ Fulla de Serveis de Fernando Capaz Montes. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

en les noves armes de guerra. Deia fins i tot que: «quizá era la obra más completa de Musolini [sic]», quan en realitat descrivia una massacre d'etíops amb llances i algunes rudimentàries armes de foc enfront de l'aviació, tancs i bombes incendiàries italianes:

Quizá en el empleo de la aviación de bombardeo, sobre campamentos y ciudades, es donde ha revelado más posibilidades la quinta arma [...] Así como el empleo de la aviación en masa [...] por oleadas [...]

Los efectos del bombardeo fueron muy superiores a toda previsión. El campo resultó arrasado y la población y las tropas [etíops] fueron presa del pánico.

Las bombas explosivas, las incendiarias —los abisinios añaden que incluso el gas tóxico ha sido empleado— han destruido posteriormente numerosos objetivos urbanos y campamentos [...]

Las lecciones de la campaña abisinia son harto elocuentes. Exigen que se mediten y se aprendan por quienes corresponda.

Enseñanzas de la guerra.

La primera enseñanza [...] como se esperaba, la aviación se ha mostrado un arma eficacísima para batir concentraciones enemigas, singularmente cuando éstas marchen por valles estrechos. Anotemos la novedad de su empleo como arma de persecución, fuera del campo de

batalla, cometido en el que han reemplazado hoy con ventaja a la Caballería²¹⁵

VIII

TETUAN 1936

El 16 de febrer de 1936 guanyava les eleccions el Front Popular. Mola era traslladat des de la prefectura de les forces espanyoles al Marroc a Pamplona, i Franco de l'Estat Major Central a Canàries; però tots aquells anys al Protectorat i la formació d'unes unitats militars colonialistes i imperialistes facilitaren que el Marroc espanyol servís com a base inicial i punta de llança pel cop d'Estat i per la posterior Guerra Civil espanyola:

Dueños los rebeldes de la capital del Protectorado, fue el coronel Beigbeder quien se puso en contacto con el Jalifa del Sultán, el príncipe Mulay Hasan ben Mahdi

215 Díaz de Villegas, José. «Lecciones de la guerra. Primeras enseñanzas de la campaña italo-etíope», *Revista de Tropas Coloniales* (1-IV-1936), p. 5-9.

informándole que el movimiento “salvador de España” tenía dominada toda la Zona.

A las tres de la madrugada del día 18, la emisora de radio de la Guardia Civil de Tetuán anunciaba el éxito total del “glorioso movimiento nacional” [...]

A las ocho de la mañana, ví [...] grandes carteles conteniendo el bando [...] Franco, que se encontraba aún en las Islas canarias y no había de llegar a Tetuán hasta el día siguiente. [...]

També resulta significatiu el testimoni del camarlenc del Jalifa:

Serían las tres de la madrugada del 18 de julio cuando el teniente coronel Beigbeder llamó por teléfono al Palacio Jalifiano diciendo que quería hablar con S.A. [...] Cuando hubo terminado de hablar con el señor Beigbeder, me dijo: Beigbeder me ha llamado para decirme que los militares capitaneados por Franco son los que se han levantado contra la República; que dominan toda la Zona del Protectorado y la mayor parte del territorio español; que Franco llegará a Tetuán de un momento a otro y ha querido que yo fuera el primero en ser informado, ya que cuenta con mi adhesión y la del pueblo marroquí.

En honor a la verdad te diré que cuando S.A. hablaba con el coronel Beigbeder se limitó a decirle varias veces: “ah, sí... bueno, bueno, sí, sí... [...] Los que

pretenden que S.A. debió e incluso pudo enfrentarse a los generales sublevados, ignora que el Jalifa no ejercía mando alguno, ya que incluso su guardia personal la mandaba uno de los coroneles sublevados [...]

Hacia las diez de la mañana del mismo día 18 vinieron a Palacio los coroneles Buruaga y Beigbeder y tuvieron con S.A. una larga conferencia a la que sólo asistió el Gran Visir, Sid Ahmad Ganmía. Cuando se fueron los dos coroneles, me dijo S.A. que le habían asegurado que el alzamiento había triunfado en la mayor parte del territorio español; que la República había dejado de Existir, que en nuestra Zona reinaba la paz y la tranquilidad, gracias a la adhesión y la cooperación de todos los caídas y bajás; que la mayoría de los elementos perturbadores habían sido aniquilados y que Franco, que había salido de las Islas Canarias, llegaría a Tetuán aquella misma tarde.

Pero Franco no llegó a nuestra ciudad hasta el día siguiente, por la mañana [...] Al día siguiente por la mañana, llegó Franco a Tetuán [...] al Palacio [...] En las breves palabras que pronunció el general Franco dijo textualmente lo siguiente: “Alteza, ninguno de los verdaderos patriotas españoles, que han participado en este movimiento salvador de España, dudaba de la conducta noble y ejemplar observada por el noble pueblo marroquí, desde el primer momento del Alzamiento, gracias a la clarividencia de V.A. Nosotros sabíamos a ciencia cierta que vuestro pueblo creyente en Dios Único no podía ponerse de parte de los “sin Dios” que

pretendían conducir a nuestros dos pueblos a la barbarie,
a la anarquía y al caos”.²¹⁶

²¹⁶ Mohammad Ibn Azzuz Hakim, *La actitud de los moros...*, pàg. 105-107 i 124-126.

CAPÍTOL CINQUÈ

Revista de Tropas Coloniales (gener 1924-juny 1936)

I. Presentació.—II. Format i estructura.—III. Redacció.—IV. Continguts.—V. Distribució.—VI. Significació històrica.—VII. Els col·laboradors.

I

PRESENTACIÓ

Com ja hem dit, la *Revista de Tropas Coloniales* es publicà entre gener de 1924 i juny de 1936 amb periodicitat mensual. Durant aquests dotze anys i mig d'existència, i cent quaranta-sis nombres editats, únicament en dos moments no sortí la revista, coincidint amb unes circumstàncies polítiques i històriques molt concretes i influents.

La primera interrupció fou de tres mesos: els nombres corresponents a octubre, novembre i

desembre de 1924, on van coincidir dos fets: d'una banda, el seu primer director, Gonzalo Queipo de Llano, fou cessat de les funcions militars que desenvolupava i traslladat fora de Ceuta, on tenia la seu la redacció i la impremta de la revista.

I d'altra banda, durant aquell últim trimestre de 1924, es va dur a terme el replegament de les tropes espanyoles que ocupaven la ciutat de Xauen, iniciat al setembre. La retirada culminaria la nit del 16 de novembre amb la sortida de les tropes de la ciutat, i no acabaria fins a desembre.

L'altre moment en el qual no va sortir la *Revista de Tropas Coloniales* va ser en el nombre corresponent a octubre de 1934, si bé el corresponent a setembre el van consignar com a setembre-octubre.

En aquesta ocasió el número de la revista coincidia amb la Revolució d'Astúries, a la qual mai van fer cap esment; encara que al port de Gijón, el llavors tinent coronel Juan Yagüe Blanco prengué «el mando del conjunto de las fuerzas expedicionarias de

Africa que en dicho puerto van a reunirse para cooperar al restablecimiento de la normalidad en Asturias»²¹⁷.

Forces compostes per diversos batallons de la Legió i diversos tabors de Regulars a més d'esquadrons i altres forces, lluitaven a Gijón, Oviedo i Mieres, entre altres llocs. Estaven dirigides des de Madrid per Franco, qui assessorava, en aquells moments, al ministre de la Guerra.

Aquesta publicació va començar, el 1924, amb el nom de *Revista de Tropas Coloniales*, i amb el subtítol de *Propagadora de Estudios Hispano-Africanos*. I acabà el 1936 amb el nom *Africa*, i el subtítol *Revista de Estudios Hispano Africanos*.

Escrita en espanyol i en paper per «amigos y oficiales del Ejército», es distribuïa des de Ceuta a la resta d'Espanya i l'estranger mitjançant subscripcions.

²¹⁷ Fulla de Serveis de Juan Yagüe Blanco. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Sorgí des de l'oficialitat de l'Exèrcit d'Àfrica, amb el propòsit de ser una plataforma on sortís a la llum i es conegués la labor dels militars a la Guerra del Marroc.

Com deia al primer nombre Queipo de Llano:

Muchas de las enseñanzas que se han podido deducir de nuestra actuación en tantos años, permanecen en el pensamiento o en escritos (que no han tenido la debida publicidad) de actores de los acontecimientos aquí desarrollados.²¹⁸

II

FORMAT I ESTRUCTURA

Durant el primer any de la *Revista de Tropas Coloniales*, el 1924, s'editen nou nombres, fins a setembre; amb format de 34x24 centímetres, i en blanc i negre. A partir de gener de 1925 i fins a juny de 1936

²¹⁸ Queipo de Llano Sierra, Gonzalo. «Nuestro propósito», *Revista de Tropas Coloniales* (1-1-1924), p. 1.

s'introdueix portada il·lustrada a color, amb el mateix format.

Pel que fa a l'estructura, no conserva la mateixa al llarg dels anys, si bé en podem fer un esquema general. A partir de 1925, darrere de la portada i abans de la contraportada, inclou anuncis publicitaris referits a serveis per a l'Exèrcit o negocis del Protectorat. Després comença pròpiament la revista, amb el Sumari. Continua amb les col·laboracions, que canvien depenent dels anys. Hi havia seccions com ara «Crònica mensual de Tànger», «Crònica mensual de Tetuán» o «Crònica mensual de la Zona francesa». I solia acabar amb «Ecos», on es comentava alguna ressenya de llibres o dels esdeveniments més significatius de qualsevol lloc del Protectorat.

III

REDACCIÓ

La redacció de la *Revista de Tropas Coloniales* es trobava al costat del *casinito* de la Legió, a Ceuta²¹⁹.

Aquesta publicació tindria quatre directors al llarg dels seus anys de vida, els quals anomenarem a continuació.

El primer, Queipo de Llano, dirigeix la revista de gener a juny de 1924. En aquest període al Consell de Direcció es trobaven Franco i Silverio Cañadas. La redacció estava formada per Antonio Martín de la Escalera, Alfredo Arderius, José Figuerola, Manuel Guallart i José Valdes.

Luis Bermúdez de Castro y Tomás va ser director honorari els mesos de juliol i agost de 1924. Era el Comandant General de Ceuta.

El mes de setembre de 1924 es va editar la revista però no apareixia el nom de cap director.

Francisco Franco Bahamonde fou director de gener de 1925 a desembre de 1931, tots dos inclosos. En

²¹⁹ Eugenio Vegas Latapié. «Ceuta en el pensamiento. Por Antonio Martín de la Escalera. Prólogo». [en xarxa]. <<http://www.usuaris.tinent.cat>> [consulta: 15/09/2011].

aquest temps únicament apareixia Franco com a director, i com a Administrador, M. Mª Miró Bernat.

Durant la Segona República, de gener a juny de 1932 no consta cap nom de director a la revista.

A partir de juliol 1932 i fins a juny de 1936 apareix a l'última fulla de la revista i escrit molt petit el nom d'Antonio Martín de la Escalera qui figurava des del principi a la Redacció de la *Revista de Tropas Coloniales*.

IV

CONTINGUTS

La revista, primer anomenada *Revista de Tropas Coloniales*, i després *Africa*, amb els seus corresponents subtítols, tenia com a eix principal recollir els ensenyaments apresos pels militars espanyols a les campanyes del Marroc, per anar creant un corpus de doctrina que ajudés l'Oficial que arribava nou al Protectorat.

Franco ho expressava així:

Al crear la *Revista de Tropas Coloniales* nos guió solamente el patriótico fin de ir llenando el hueco, cada día mayor de nuestra obra colonial [...]

Las enseñanzas y doctrinas de nuestra obra pasada tan ligeramente estudiada, como poco divulgada, dejan al oficial desamparado en su labor colonial en un país exótico, de religión y costumbres tan distintas, donde ha de guerrear, mandar a los indígenas y aún intervenirlos.

Por ello solicitamos constantemente la cooperación de todos, confiando que estos estudios alumbren el camino de los llamados mañana a sucedernos, y sean jalones de futuros manuales que sirvan de guía y orientación al Oficial español en Marruecos.²²⁰

Així doncs, els continguts eren fonamentalment de temàtica militar i colonial, referits a Àfrica i específicament al Marroc.

Podríem diferenciar tres blocs segons el nucli temàtic:

²²⁰ Franco Bahamonde, Francisco. «Una obra necesaria», *Revista de Tropas Coloniales* (I-II-1925), p. 24.

El primer i el segon tenen una forta càrrega militar. El primer se centra, com no podia ser d'altra manera, en la Guerra del Marroc i les seves conseqüències. Inicialment, tractava sobre el replegament de la part occidental del Protectorat espanyol, que es produeix paral·lelament a l'atac d'Abdelkrim al Protectorat francès; llavors tots dos països s'uneixen. I una vegada Abdelkrim és enviat a l'exili, comença la pacificació de tot el Protectorat espanyol. Això abasta de 1924 a 1927. Els continguts durant aquells anys es basen en el relat de l'esdevenir de la guerra que es desenvolupava al Protectorat espanyol.

Un segon bloc temàtic vinculat al primer, apareix a les pàgines de la revista, i abasta de 1934 a 1936. Les col·laboracions presenten la mateixa temàtica i estructura, però ara el militarisme i el colonialisme es despolaça a Ifni, Líbia i Etòpia.

En aquell primer bloc es multiplicaren les col·laboracions que parlaven des de tots els punts de vista d'Alhucemas: tant estudis geogràfics, com estudis

del seu interès per a l'economia del Protectorat espanyol, col·laboracions remarcant la importància d'Alhucemas com a via de comunicació entre el Protectorat espanyol amb si mateix i amb el francès, etcètera. Es desenvolupa la temàtica fins que la guerra va portar a desembarcar a Alhucemas i conquerir-la.

De la mateixa manera, quan entren a governar les dretes i el centre republicà a Espanya, els estudis de tot tipus es refereixen en aquest cas a Ifni, que finalment s'ocupa a l'abril d'aquell 1934. Durant aquest any són nombrosos els homenatges a Fernando Capaz. Segons es diu, fins i tot el Jalifa li regala un faixí dedicat molt valuós, l'Alt Comissari li organitza una festa, etcètera. Evidentment canvien alguns personatges, com la predominança d'Alfonso XIII, ja que, fins al 1931, els nombres del mes de maig eren dedicats al seu aniversari. Però es manté intacte tot l'ideari africanista de guerra de conquesta, de dominació dels pobles indígenes per "civilitzar-los", per les bones o per les males.

Paral·lelament a l'ocupació d'Ifni, les guerres italianes al nord d'Àfrica tenen un seguiment detallat, doncs el capità d'Estat Major espanyol Emilio Pardo és al seu torn alumne de l'Escola de Guerra italiana i explica amb absoluta precisió les operacions colonials italianes, des de les campanyes de Líbia a l'ocupació d'Etiòpia, gairebé quan comença la Guerra Civil espanyola.

El tercer bloc temàtic abastaria absolutament tot el període en què es publica la *Revista de Tropas Coloniales*, és a dir, de 1924 a 1936.

Aquest bloc se centra, en un sentit molt ampli, en el tema africà, tant des del punt de vista històric, antropològic, geogràfic, etnogràfic, de la flora i la fauna, etcètera, és abordat en una perspectiva de llarga durada, des dels inicis de l'Imperi Jalifià, i així mateix trobem abundants referències a l'època del Califat de Còrdova.

V

DISTRIBUCIÓ

Des de Ceuta, des de la Impremta Africa, es distribuïa la *Revista de Tropas Coloniales* a la resta d'Espanya i a l'estranger mitjançant subscripcions anuals, semestrals, trimestrals, o fins i tot en nombres solts, adquirits individualment²²¹.

El segon número de la revista incloïa el butlletí d'inscripció, indicant «Para suscripciones, anuncios y reclamaciones, dirigirse al Redactor Corresponsal Don Víctor Ruiz Albéniz en Florida Blanca, nº 1, Madrid».

També es deia en aquell segon nombre de la *Revista de Tropas Coloniales*: «Esta Revista se encuentra a la venta en Buenos Aires en Casa Martín. Avenida de Mayo núm. 1238-40.» Informaven així mateix:

²²¹ Les subscripcions anuals costaven 12 pessetes a Espanya i pagaven 18 els subscriptors estrangers. De la mateixa manera el semestre valia 6 i 9 pessetes, respectivament. Els nombres solts es venien per 1,25 pessetes la unitat.

Sin vanidad personal, pero con orgullo de buenos españoles, queremos quizá realzar el alentador éxito de nuestra querida REVISTA, francamente patentizado a la aparición de su primer número.

I cinc mesos després, al nombre de juliol de 1924, formulaven un prec:

Rogamos a nuestros amigos auxiliien la propaganda de la “Revista de Tropas Coloniales” en todos los hoteles, cafés, casinos y centros de cultura civiles y militares del Marruecos español. Debe hallarse a la vista del público nuestra publicación, que solo persigue fines patrióticos y culturales. Nuestros amigos deben pedirla en todas partes donde por cultura y patriotismo debiera hallarse.

Tres anys i tres mesos més tard, al nombre d'octubre de 1927 s'indicaven els punts de venda de la *Revista de Tropas Coloniales*: «Esta Revista se vende en Madrid: Puerta de el [sic] Sol, núm. 1 [així com a dos punts més]. Barcelona: Kiosco “La Nación”, Rambla Estudios. Está a la venta en todas las estaciones de ferrocarriles del Norte, Andalucía y M-ZA [Madrid-Saragossa].»

VI

SIGNIFICACIÓ HISTÒRICA

La *Revista de Tropas Coloniales* és una important font primària no només com a document escrit, sinó com a document gràfic i fotogràfic.

Guarden així mateix les seves pàgines un període decisiu de la Història d'Espanya.

És a més a més una revista africanista, que serveix per endinsar-se en la història de llocs i temps remots, i traça els perfils personals de personatges històrics importantíssims de la història contemporània espanyola.

És com una caixa de música que aparentment no diu molt, però que quan s'escolta, ens transporta a un món d'emocions insospitades prèviament. D'igual manera ocorre amb la *Revista de Tropes Coloniales*, quan un la llegeix i comprèn: ens fa viatjar a altres universos ignots. Al mateix temps que entenem que se'ns explica un poc de la nostra pròpia història, es tracta de llocs comuns compartits per diferents cultures, alguna cosa

que pertany a l'imaginari col·lectiu universal. Clar que també, de vegades, cal tenir molta paciència per poder acabar de llegir certs articles i autors. Però sobretot és una eina clau per entendre el militarisme i el colonialisme de l'exèrcit espanyol d'Àfrica. A més, aporta dades per a comprendre el nacionalisme espanyol dels anys vint i trenta.

I finalment, podem dir que és un document únic de coneixement del que va significar el Protectorat espanyol al Marroc.

VII

ELS COL·LABORADORS

El Protectorat va ser abans de res un lloc de trobada i d'oportunitats per a certs grups de persones que es van beneficiar de tot allò. Posava en contacte una part de l'estament militar amb l'elit de capitalistes i gent conservadora, gent diversa que van fer un front únic.

Tomás García Figueras escrigué a l'ABC un article el 1956 sobre la Lliga Africanista Espanyola, on deia que la primera reunió que van tenir els membres per constituir-se com a fundació va ser el 28 de novembre de 1912. És a dir, l'endemà de la signatura del conveni hispanofrancès que establia el Protectorat d'Espanya al Marroc. Aquesta lliga queda definitivament constituïda el 10 de gener de 1913 a Madrid. I qui era el President de la Lliga Africanista Espanyola el 1924, quan comença a publicar-se la *Revista de Tropas Coloniales*? Doncs ni més ni menys que el col·laborador de la mateixa Antonio Goicoechea Cosculluela (Barcelona 1876-Madrid 1953). Ja al primer nombre de la revista escrivia un article força agressiu titulat «Alhucemas y los Beniurriaglis» on exposava que calia anar a Alhucemas de forma imperativa.

I per què naixia la Lliga Africanista? García Figueras respon: «Para colaborar en las nuevas tareas políticas y administrativas»²²².

²²² Tomás García Figueras. 1956. «La Liga Africanista Española». ABC (26-IX-1956), p. 3. [en xarxa].

L'Exèrcit assumia una funció i la Lliga, una altra complementària. La bona sintonia entre Goicoechea i Franco la va posar de manifest el primer quan va escriure un article, un any després de l'article sobre Alhucemas, lloant Franco. Acabava així: «De la oficialidad que hizo en la Legión su duro aprendizaje pudiera decirse también como elogio mayor, que constituye una escuela de tácticos, capaces de escribir poemas...»²²³

Goicoechea participà al Govern de Primo de Rivera, i secundà el cop d'Estat de Sanjurjo a Sevilla el 1932. El 1933 fou diputat per Renovació Espanyola, i el 1934 pacta amb José Antonio Primo de Rivera.

També va formar part de la trama civil de la Guerra Civil espanyola: Franco l'envia a Roma per demanar ajuda a Mussolini.

<<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1956/09/26/003.html>> [consulta: 23/09/2015].

223 Goicoechea Cosculluela, Antonio. «Soldados del Tercio. El Coronel Franco», *Revista de Tropas Coloniales* (I-III-1925), p. 3-5.

Al Protectorat, i mitjançant la *Revista de Tropas Coloniales*, es fan també relacions que tindran una importància cabdal en el futur:

Víctor Ruiz Albéniz (padrí d'Alberto Ruiz-Gallardón), és redactor corresponsal de la *Revista de Tropas Coloniales* i col·laborador habitual, de vegades amb el pseudònim de El Tebib Arrumi (metge cristià). Escriu a la revista de maig de 1924 la seva trobada amb Alfons XIII. Ha anat al palau del rei per encàrrec de Franco per veure si el monarca accedeix a donar-li una foto i a permetre-li recollir algunes paraules per al nombre especial del seu trenta-vuitè aniversari. El rei accedeix a ambdues peticions, i dedica la foto a la *Revista de Tropas Coloniales*:

Escucha atento S. M. nuestra pretensión, y sonrío afectuoso cuando en sus manos ponemos los ejemplares de la REVISTA.

«Le agradezco que los traiga, pero... ya los he leído todos. Es decir todos no. El número de Abril aún no lo he recibido. ¿Ha salido ya?»

Se lo mostramos al Rey que dice: «Un momento...» y abre la REVISTA paseando su mirada por los titulares y firmas de los trabajos.

«¡Qué bien está!...» «Este Bertuchi tiene un insuperable acierto para con cuatro rasgos dar la sensación exacta de los modelos que sorprende, ¿verdad?...» «¡Hombre artículo de Franquito...!» «¿Qué dice...» (y el Rey lee el artículo «Pasividad e inacción») [...] «Quisiera haber dicho algo más en la dedicatoria, pero como es para publicarlo, no puedo hacerlo. Ustedes saben de todos modos, cuánto les agradezco la atención y el recuerdo, y, sobre todo, la labor que en beneficio de España realiza la REVISTA.

[...] «No he de ocultar que los deseos de mis tropas coloniales coinciden con los míos. Pero sólo puedo decir una cosa: que ellos todo se lo merece. Esto es lo más y mejor que de las tropas coloniales puedo decir. [...] Sólo quiero que interprete usted ante ellos, cual es mi afecto, mi devoción por los que forman la Legión, los Grupos de Regulares, las Mahal-las, todos aquellos en fin, que están escribiendo una página de gloria para España y de honor para el Ejército.²²⁴

²²⁴ Ruiz Albéniz, Víctor. «Su Majestad el Rey y la “Revista de Tropas Coloniales”. El soberano, habla de sus soldados», *Revista de Tropas Coloniales* (1-V-1924), p. 6-7.

Ruiz Albéniz, l'agost de 1921, acaba el seu llibre *España en el Rif*, les primeres paraules del qual eren dirigides al comte de Romanones:

Fué en 1908 cuando me designó usted [Romanones] para ocupar la plaza de médico en las minas de Beni-Bu-Ifrur, y allí, conviviendo con los indígenas muchos meses, aprendí a conocerlos y tratarlos, crucé el Rif en todas direcciones, y pude formar un juicio exacto sobre el país y sus habitante.²²⁵

Significativament, Ruiz Albéniz, en aquesta ocasió signà amb el seu nom (i hi afegí l'epítet "Legionari Honorari de la 3ª Bandera"). Posteriorment, va lluitar com africanista del costat de Franco, encara que com a periodista.

Igualment, l'ambaixador espanyol a París felicita la *Revista de Tropas Coloniales* i el seu director, és a dir, Franco. L'ambaixador escriu a l'Alta Comissaria

225 Víctor Ruiz Albéniz, *España en el Rif. Estudio de indígenas. Nuestra actuación de doce años. La Guerra del veintiuno*, Madrid, Imprenta de V. RICO, 1921, pàg. 5-6.

perquè des d'allí ho transmetin a la Redacció, i la revista ho publica:

Quiero cumplir con el muy grato deber de expresarle [diu l'ambaixador al Delegat de l'Alta Comissaria] las más sinceras gracias por la amabilidad que tiene de enviarme la tan interesante «Revista de Tropas Coloniales» [...] Me complace y agradecería a Vd. muy de veras, que hiciese saber al Director de la «Revista de Tropas Coloniales», el fervor patriótico con que acojo y hago míos los sentimientos que inspiran las nobles páginas consagradas al recuerdo de sus heroicos compañeros y también mis parabienes por la elevada obra que realiza esa Revista, propagadora de estudios hispano-africanos.

I, a continuació, la redacció de la *Revista de Tropas Coloniales* afegeix:

LA REVISTA DE TROPAS COLONIALES, al responder agradecida al honroso ilustre representante de España en Francia, se complace en ofrecerle su respeto y consideración, deseando vivamente ser útil en los intereses, prestigio y éxito de España en la labor civilizadora de Marruecos.²²⁶

226 «El Excmo. Sr. Delegado General de la Alta Comisaría de España en Marruecos nos comunica el siguiente escrito de nuestro Embajador en París», *Revista de Tropas Coloniales* (I-III-1925), p. 5.

En conclusió, els militars africanistes, primer al voltant de Queipo i de Mola, i després de Franco, van dominar totalment la direcció de la *Revista de Tropas Coloniales* fins al desembre de 1931. Albéniz torna a escriure el 1933 i quan va estar de nou al Marroc la *Revista de Tropas Coloniales* també li fa un reportatge.

Després va prendre el timó Antonio Martín de la Escalera, que de fet ja havia estat present a la revista des del principi, tant a la redacció com amb la seva col·laboració assídua. A Martín de la Escalera s'hi van sumar d'altres que també havien tingut ja un paper a la publicació però que ara tindran molta més predominança.

Martín de la Escalera es va acollir a la retirada de l'Exèrcit durant la Segona República i així es va poder concentrar més en la direcció de la *Revista de Tropas Coloniales* de la que fou el seu director fins a l'esclat de la Guerra Civil. Durant la guerra estava dins la part jurídica de l'entramat franquista, doncs era advocat i

provenia del Cos Jurídic Militar. Morí el 5 de març de 1939 a prop de la platja de Cartagena.

L'1 d'octubre de 1925 Tomás García Figueras ascendeix a comandant d'Artilleria per mèrits de guerra, i l'1 de desembre de 1930 a capità per aplicació del R.D. del 30 de novembre de 1930. Es va retirar de l'Exèrcit per la llei d'Azaña el 10 de juliol de 1931²²⁷ i va mantenir una col·laboració constant i abundant abans i sobretot a partir d'aquesta data en la *Revista de Tropas Coloniales*.

García Figueras ens recorda en certs aspectes el que va fer i va representar Miquel Vilallonga Pons també després de la seva retirada de l'Exèrcit, quan escriu *Miss Giacomini*, i més tard, en la seva tasca periodística i propagandística després de la Guerra Civil.

227 Fulla de Serveis de Tomás García Figueras. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

La *Revista de Tropas Coloniales* deixa d'editar-se després del cop d'Estat del 36. García Figueras s'uneix als revoltats, com recull la seva Fulla de Serveis:

El día diez y nueve de Julio próximo pasado se presentó en esta Comandancia el capitán de Artillería retirado Don TOMÁS GARCÍA FIGUERAS, unido desde el primer momento al movimiento salvador, prestando valiosísimos servicios en cuantos por su elevado espíritu se le encomendaron, quedando a su cargo y por encontrarse en posesión del Diploma de Estado Mayor todos los servicios de su empleo [...], hasta el día nueve de Septiembre que por orden telegráfica de la Superioridad pasó al Territorio de Larache a las Ordenes del Excmo Señor General Orgaz.²²⁸

El 14 d'agost de 1939 va ser nomenat per Franco Secretari General de l'Alta Comissaria. La seva Fulla de Serveis plasma clarament aquell recorregut des del cop d'estat:

Don TOMÁS GARCÍA FIGUERAS, Comandante Habilitado de Artillería, se incorporó a la plaza de Tetuán, a las órdenes del Excmo. Sr. Teniente General DON LUIS ORGAZ YOLDI, Alto Comisario de España en

²²⁸ Fulla de Serveis de Tomás García Figueras. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Marruecos, el día 10 de septiembre de mil novecientos treinta y seis, procedente del Puerto de Santa María (Cádiz); siendo nombrado a propuesta de este Centro, Interventor de la Región Occidental, se hizo cargo al día siguiente de la Jefatura de la misma, en Larache. Igualmente se hizo cargo del mando de la Mejasnía Marroquí de la citada Región, el día 25 de noviembre de mil novecientos treinta y seis, en virtud de lo dispuesto en Ordenanza de la propia fecha, del Excmo. Sr. Alto Comisario y General Jefe Superior de las Fuerzas Militares de Marruecos, cargos que desempeñó hasta el día catorce de agosto de mil novecientos treinta y nueve, que cesó, por haber sido nombrado Secretario General de la Alta Comisaría por Decreto de S.E. el Jefe del Estado de fecha ocho del mismo mes y año [...]²²⁹

Un altre important col·laborador de la *Revista de Tropas Coloniales* fou José Díaz de Villegas Bustamante, que era comandant d'Estat Major i estava destinat a les Forces Militars del Marroc. El 22 d'abril de 1931 presta la seva adhesió a la República i el 27 de juliol, juntament amb un altre militar, se'l designa perquè reculli la documentació dels arxius militars de Melilla destinats a la Comissió Històrica i perquè faci

²²⁹ Fulla de Serveis de Tomás García Figueras. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

un recorregut pel Protectorat. Fruit d'aquesta labor serà el seu llibre *Enseñanzas de las Campañas de Marruecos*, prologat per Goded, llibre declarat d'utilitat i amb proposta de recompensa.²³⁰

Havia estudiat a l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo, i quan Franco havia estat Cap d'Estat Major Central, li havia prologat el seu llibre *Estudio geográficomilitar de la península y del protectorado y colonias*. Posteriorment, serví també al front rus com a cap d'Estat Major de la División Azul. El 1942 va ser director, juntament amb Franco, de la tercera època de la *Revista Africa (Revista de Tropas Coloniales)*.

És a dir, la *Revista de Tropas Coloniales* va ser dirigida des del moment de la seva fundació per Queipo de Llano el 1924, però quan el 1925 la dirigeix Franco, comencen a numerar la revista com a Segona Etapa (de la *Revista de Tropas Coloniales*). Després canvia el nom pel d'*Africa*, que arriba fins al cop d'Estat del 36. I el 1942 torna a reapareixer *Africa*, el

²³⁰ Fulla de Serveis de José Díaz de Villegas Bustamante. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

director honorari del qual és Franco, però que és dirigida per Villegas fins a 1978, quan desapareix definitivament.

Durant aquest temps en què Villegas dirigeix *Africa*, ocupa també el càrrec de Director General de «Plazas y Provincias de Marruecos».

La *Revista de Tropas Coloniales* va tenir així mateix uns altres importants col·laboradors com Cándido Lobera i Girela. Era un comandant d'Artilleria que es retira voluntari de l'Exèrcit; curiosament, Alfonso XIII signa la seva petició de retir al Palau de la Magdalena de Santander el 22 d'agost de 1924, quan començaven les operacions per al replegament de Xauen. Tenia en aquell moment cinquanta-tres anys i es va retirar a Melilla, on havia fundat *El Telegrama del Rif. Diario apolítico defensor de los intereses de España en Marruecos*.²³¹

²³¹ Fulla de Serveis de Cándido Lobera Girela. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Un altre col·laborador rellevant va ser Gonzalo de Reparaz. I de manera ocasional, van escriure articles a la *Revista de Tropas Coloniales* Ramón Franco o Fermín Galán, Alberto Bayo o Vicente Guarner Vivanco. Aquests tres darrers, com és ben sabut, lluitaran en el bàndol republicà durant la Guerra Civil.

El reporter gràfic més important que va tenir la *Revista de Tropas Coloniales* fou Mariano Bertuchi Nieto (Granada 1884-Tetuan 1955). Bertuchi dissenyava les boniques i acolorides portades, així com els pintorescs dibuixos interiors de la *Revista de Tropas Coloniales*. A més a més, durant les Guerres del Marroc acompanya les tropes. És així com testimonià que a la platja de la Cebadilla el 8 de setembre de 1925, el dia del desembarcament d'Alhucemas, les barcasses no van poder apropar-se totalment a la platja i les tropes van haver de saltar a l'aigua per arribar a la riba. Aquesta és una escena que va reflectir a la portada corresponent a octubre de 1925, recollint concretament el salt d'un grup de legionaris.

CAPÍTOL SISÈ

Epíleg

I. *Fractura de la Guerra Civil.*—II. 1939: *Els acords francoespanyols.*—III. 1942: *Els desembarcaments Aliats al nord d'Àfrica consoliden Franco.*

I

FRACTURA DE LA GUERRA CIVIL

De tots els militars africanistes esmentats a la nostra tesi solament un, l'aviador Ignacio Hidalgo de Cisneros, va estar al costat de la República.

Hidalgo de Cisneros, juntament amb Queipo de Llano i Ramón Franco, havia participat a la revolta de Cuatro Vientos el 15 de desembre de 1930, precisament per a implantar la República.

Hidalgo de Cisneros explica a les seves memòries que és cridat al Ministeri de la Guerra:

El 18 de julio de 1936, poco después de mediodía, recibí un telefonazo [...], para que fuese al Ministerio, pues en Melilla se había sublevado la guarnición.

Cuando llegué encontré al ministro en el antedespacho bromeando con los ayudantes sobre la rebelión de Melilla.

Don Santiago Casares, presidente del Gobierno y ministro de la Guerra, a pesar de la gravedad de la noticia continuaba sin dar importancia a la sublevación. Era tan grande su inconsciencia que, habiendo recibido a las diez de la mañana el telegrama en el que le daban cuenta de la rebelión, asistió tranquilamente al consejo de ministros ordinario, que duró tres horas, y sólo cuando terminó, acordándose de que tenía en el bolsillo el telegrama, dio cuenta a los ministros, como si aquella noticia no tuviese la menor importancia.

Fui a ver al general [Miguel] Núñez de Prado, que todavía no sabía nada. Inmediatamente comprendió que lo de Melilla era el comienzo de la sublevación general preparada [...]

Llamó por teléfono a todos los aeródromos y habló con sus jefes [...]. El aeródromo de Melilla fue el único que no contestó. [...]

[...] En Barcelona la mayor parte de la guarnición estaba sublevada al mando del general Goded, jefe de la región militar de Baleares, que llegó a la ciudad en un hidro para tomar el mando de la intentona [Goded arribà el dinou de juliol].

En provincias la actitud de las guarniciones era bastante confusa. Melilla estaba en manos de los rebeldes, y de Ceuta y Tetuán no se sabía nada concreto.

El ministro estaba muy cambiado. Había desaparecido en su cara el gesto irónico que antes solía poner cuando se le hablaba de la inminencia de la sublevación. Su aspecto era el de un hombre que comprendía la gravedad del error que ha cometido y quisiera remediarlo, pero no sabe cómo.

Núñez de Prado, dándose cuenta del aplanamiento de Casares Quiroga y comprendiendo la urgente necesidad de actuar, tomó en sus manos la dirección.
[...]²³²

²³² Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 423-424.

Ignacio Hidalgo de Cisneros durant la Guerra Civil fou el cap de l'Aviació Republicana i ingressà al Partit Comunista a la fi de 1936:

Continuamente, durante aquellos terribles meses, pude ver, en cuantas ocasiones se presentaban, tanto en los aeródromos como en los frentes, el comportamiento ejemplar de los comunistas. Me convencí de que los comunistas querían de verdad ganar la guerra, defender la República y el pueblo, y hacían todo lo humanamente posible para conseguirlo. Tenían una organización y una disciplina que hacía de ellos luchadores mucho más útiles y eficaces que si hubiesen actuado individualmente. Eran enemigos del caos y del desorden que perjudicaban nuestra causa. En una palabra: eran los mejores patriotas que yo había conocido. Y como yo también me consideraba un buen patriota, como también yo quería ganar la guerra y estaba decidido a darlo todo para conseguirlo, a finales de 1936, después de este examen de conciencia que acabo de explicar, pedí el ingreso en el Partido Comunista de España.²³³

²³³ Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 453-454.

Hidalgo de Cisneros estava casat des del 16 de gener de 1933 amb Constanca de la Mora Maura, néta d'Antoni Maura Montaner. Constanca ho relata a les seves memòries, *Doble esplendor*: «dos ministros de la República, Indalecio Prieto y Marcelino Domingo, consintieron en actuar como testigos de nuestro matrimonio.»²³⁴

Per a Constanca era el seu segon matrimoni, ja que anteriorment va estar casada amb un germà de Luis Antonio Bolín, corresponsal de l'ABC a Londres,

²³⁴ Constanca de la Mora Maura, *Doble esplendor*, Madrid, Gadir Editorial, 2004, pàg. 216.

Constanca parla també del seu viatge a Palma:

Una invitación inesperada de mis padres para visitar la Exposición de Barcelona y seguir de allí a Mallorca, donde iba a reunirse toda la familia para la inauguración de un monumento a don Antonio Maura en su isla natal, me llenó de alegría. [...]

El viaje a Mallorca se transformó en un acontecimiento familiar. Todos mis tíos y primos de la rama Maura embarcaron para la isla.

El hermano mayor de mi madre, que ostentaba el título de duque de Maura, se había constituido en jefe de la expedición.

Llegamos a las siete de la mañana al puerto de Palma y ya a aquella hora, que a nosotros nos parecía muy temprana, estaban numerosos parientes [...]

Prologa les memòries de Constanca el seu cosí i també nét d'Antoni Maura Jorge Semprún Maura. Per cert que tots dos van pertànyer al Partit Comunista, encara que Semprún en sortiria als anys seixanta; abans, havia pertangut a la resistència francesa i havia estat presoner a Buchenwald fins a l'alliberament del camp el 1945. Fruit d'aquesta experiència seria el seu llibre, *El largo viaje*. Després de la guerra, Constanca s'exilià a Mèxic.

implicat a la trama civil de la Guerra Civil espanyola. Concretament es va encarregar del *Dragon Rapide*: «El vuelo del *Dragon Rapide* [portant Franco cap a Tetuan] fue el momento de gloria de Bolín. Su pasaporte hacia la fama. Su estribo para auparse a la Historia, con mayúsculas», escriu Ángel Viñas.²³⁵

Ignacio Hidalgo de Cisneros mor a Bucarest (Romania) el 1966.²³⁶

235 Ángel Viñas Martín, *La conspiración del general Franco. Y otras revelaciones...*, pàg. 31.

236 Cuando acabó la guerra civil, residí en México. Más tarde, en diversos países europeos. La lejanía no me ha distanciado moralmente del pueblo al que pertenezco y del que no me apartaré nunca. Sigo compenetrado con los más abnegados defensores de la causa popular española.

Naturalmente, no me propongo continuar mis memorias. He dicho muchas veces en este libro que no soy escritor. Tomé la pluma porque participé en acontecimientos importantes y traté con personas que tuvieron en ellos una actuación decisiva. Y como hace falta que se conozca la verdad, tan falseada y ocultada en mi patria, pensé que mi relato contribuiría a ello. Creo que no tendrían el relativo interés de estas páginas las que utilizase para describir una etapa de emigración.

Para mí es muy importante saber, como sé, que en España hay una adhesión creciente y activa a lo fundamental de los ideales democráticos por los que nosotros, al ser agredidos, tuvimos que combatir. La lucha por la democracia prosigue, en otras circunstancias.

Si lo que he contado sirve para que se eviten algunos errores que tanto aprovechó la reacción y para que se comprenda mejor la razón del pueblo en su deseo de una vida humana y libre, me consideraré feliz de haber conseguido mi propósito. 1962-1964.

Ignacio Hidalgo de Cisneros, *Cambio de rumbo...*, pàg. 564-565.

La majoria dels africanistes optaren pel bàndol dit nacional. Gonzalo Queipo de Llano justificava així la seva participació en el cop d'estat:

La anarquía que reinaba en España desde poco después de la implantación de la República había llegado con el Frente Popular a límites que hacían temer la disolución de la patria. Como a todo aquel que sintiese la veneración que por ella debe sentir todo ciudadano digno, aquella situación conmovía hasta lo más íntimo de mi ser.²³⁷

Per la seva banda, Ramón Franco escriu de puny i lletra un formulari: diu que pertany a l'Armada d'Infanteria, que la seva ocupació és Comandant, que és Cap de la Base d'Aviació de l'Àrea de Mallorca; i continua escrivint:

²³⁷ Jorge Fernández-Coppel, *Queipo de Llano. Memorias de la Guerra Civil*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2008, pàg. 11.

Estoy adherido al movimiento Nacional desde su iniciación, hallándome Agregado Aereo [sic] a la Embajada de España en Washington, sin estar sujeto a información

14 de Diciembre de 1936

[FIRMA MANUSCRITA:] Ramón Franco²³⁸

II

1939: ELS ACORDS FRANC-ESPANYOLS

A l'Arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors francès a París hi trobem un dossier de 74 pàgines referit a les relacions entre França i Espanya, entre febrer de 1939 i juny de 1940; això és, del final de la Guerra Civil espanyola a la invasió de França pels nazis.

El primer document, datat a París el 15 de febrer de 1939, és una notícia apareguda a un periòdic de Nova

²³⁸ Fulla de Serveis de Ramón Franco Bahamonde. Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

York; indiquen que s'havia traduït de l'anglès, i diu així (ho hem traduït del francès al català):

Mr BERARD [Léon Bérard, senador de la regió de Basses Pyrénées] després d'una conversa de dues hores amb Mr BONNET [George Bonnet, ministre d'Afers Exteriors] ha declarat que partirà a Burgos el divendres al matí acompanyat de diversos experts du Quai d'Orsay [del Ministeri d'Afers Exteriors]. El Govern francès li enviarà abans de la seva sortida un memoràndum contenint les bases per a un reconeixement “de iure” [jurídic] i el dijous al matí BERARD s'entrevistarà amb Mr DALADIER [Éduard Daladier, president del Consell].²³⁹

El següent document, i el nucli del dossier, és l'acord al qual arriben el Govern francès i Franco deu dies després del document anterior, el 25 de febrer de 1939; un mes abans que acabés la Guerra Civil espanyola. El signen a Burgos Léon Bérard i Francisco

²³⁹ Archives Ministère des Affaires Etrangères (Quai d'Orsay). Carton 242 / Dossier 5 / Espagne 217, pàg. 1.

Gómez-Jordana Souza, ara ministre d'Afers Exteriors de Franco.

Dins el preàmbul es diu que el govern francès desitja establir relacions diplomàtiques amb el govern del generalíssim Franco. El govern francès està convençut que el govern de l'Espanya Nacional reuneix totes les condicions necessàries per garantir la independència i integritat d'Espanya. Després de les trobades a Burgos i les reiterades declaracions del generalíssim Franco, expressant escrupolosament els principis que inspiren la política internacional del Govern d'Espanya, el govern francès sentència: «En conseqüència, els dos Governes afirmen la seva voluntat de mantenir relacions amistoses, de bon veïnatge i exercir al Marroc una política de franca i lleial col·laboració.»²⁴⁰

L'acord anterior inclou set peticions de Franco, després de la insistència d'aquest últim a «retornar a la

²⁴⁰ Archives Ministère des Affaires Etrangères (abans dipositats al Quai d'Orsay). Caixa 242 / Dossier 5 / Espagne 217, pàg. 2.

Nació espanyola tots els havers que es troben actualment a França i la restitució legítima al seu propietari, l'Estat»:

1º L'or dipositat a la Banca de França a Mont de Marsan.

2º Les armes i tot tipus de material de guerra.

3º Tot el bestiar portat a França des d'Espanya.

4º Tota la flota mercant o de pesca.

5º Tot el patrimoni artístic espanyol exportat després del 18 de juliol de 1936.

6º Els dipòsits d'or, joies i pedres precioses, bitllets, moneda, valors, títols, obligacions etcètera, pertanyents a l'Estat espanyol i exportats després del 18 de juliol.

7º Tot tipus de vehicles matriculats a Espanya i desviats per exportació a França.

A continuació s'explica que:

La situació especial en la qual es troba el Govern espanyol, després de la guerra, li obliga a examinar i remetre posteriorment totes les qüestions esmentades als paràgrafs anteriors, que seran tractades a part i amb esperit conciliador.²⁴¹

Finalment, i abans de la signatura de l'acord arriben al següent compromís:

Como consecuencia de la resolución que han tomado de mantener relaciones de buena vecindad entre los dos Gobiernos comprometiéndose a tomar todas las medidas necesarias para vigilar estrechamente, cada uno en su territorio, toda actividad dirigida contra la tranquilidad y la seguridad del país vecino.

²⁴¹ Archives Ministère des Affaires Etrangères (Quai d'Orsay). Caixa 242 / Dossier 5 / Espagne 217, pàg. 3-5.

El Gobierno francés tomará las medidas necesarias para impedir a sus vecinos de frontera toda acción de la jurisdicción española [...] ²⁴²

És a dir, es tornaven a prendre idèntiques mesures respecte al Protectorat: vigilar estretament i procurar la tranquil·litat, etcètera; però ara, a més, França arribava a un compromís que afectava també el territori espanyol peninsular. L'últim compromís de l'acord fou utilitzat després per Franco per a exigir de França mesures contra els refugiats republicans espanyols.

Després de l'1 de setembre d'aquell any (1939), quan Hitler ataca Polònia, i Gran Bretanya i França li declaren la guerra l'endemà passat, iniciant-se així la guerra a Europa, Franco es torna temible per als Aliats, que faran tot el possible perquè no entri a la guerra i es sumi a l'Eix.

²⁴² Archives Ministère des Affaires Etrangères (Quai d'Orsay). Caixa 242 / Dossier 5 / Espagne 217, pàg. 6.

Sonen totes les alarmes quan Hitler envaeix França el 10 de maig del 1940; llavors s'intenta aconseguir Franco com sigui. I en aquesta obstinació treballen juntes Gran Bretanya i França. Així, el 24 de maig del 1940 el ministre d'Afers exteriors francès escriu una carta a l'ambaixador francès a Londres, perquè al seu torn ell la transmeti al Ministeri d'Afers Exteriors de Gran Bretanya. La carta diu que França accedeix a enviar a Franco 100.000 tones de blat així com a desplaçar els refugiats polítics espanyols al nord del Loira, tot això «per crear entre Espanya i nosaltres un clima el més favorable possible per al desenvolupament de relacions tradicionals d'amistat i confiança entre els dos països»²⁴³.

Fins i tot organitzen una peregrinació francesa de diversos dies a partir del 20 de maig de 1940, amb una nodrida representació d'autoritats des Basses Pyrénées i agregats de l'Ambaixada, en representació del

²⁴³ Archives Ministère des Affaires Etrangères (Quai d'Orsay). Caixa 242 / Dossier 5 / Espagne 217, pàg. 57.

mariscal Pétain, a la Basílica de Saragossa per visitar la Verge del Pilar.²⁴⁴

III

1942: ELS DESEMBARCAMENTS ALIATS AL NORD D'ÀFRICA CONSOLIDEN FRANCO

Hitler, després d'entrar a París el 14 de juny de 1940, arriba a un acord de col·laboració amb el Govern de Vichy presidit per Pétain i comença la batalla contra Gran Bretanya mitjançant bombardejos massius que no donen resultat. Mentre, es produeix l'entrevista d'Hendaia el 23 d'octubre de 1940, on Franco diu que està disposat a entrar a la guerra però que té unes certes aspiracions, que set dies més tard torna a recordar a Hitler, per carta: «Reitero, pues, la aspiración de España al Oranesado y a la parte de Marruecos que

²⁴⁴ Archives Ministère des Affaires Etrangères (Quai d'Orsay). Caixa 242 / Dossier 5 / Espagne 217, pàg. 58-64.

está en manos de Francia y que enlaza nuestra zona del norte con las posesiones españolas de Ifni y Sahara.»²⁴⁵

Com que Gran Bretanya no es rendeix, el 22 de juny de 1941 Hitler envaeix la URSS. Per ajudar els nazis contra els soviètics, Franco envià la División Azul a combatre. Com deia una nota interior del *Foreign Office* (del Ministeri d'Afers Exteriors britànic): «en cuentas de una multitud de desorganizados falangistas, los españoles enviaran a Rusia una formación militar bajo el mando de uno de sus mejores y más resueltos generales [Agustín Muñoz Grandes]»²⁴⁶.

La División Azul va combatre al sector nord del front rus. Hi participen un total d'uns 45.500 homes, dels quals uns 2.200 formen la Legión Azul (una vegada retirada la División Azul, a partir de l'octubre de 1943, per pressions nord-americanes i angleses). Diversos centenars de voluntaris romandrien a

²⁴⁵ Carta escrita per Franco a Hitler des de El Pardo el trenta d'octubre de 1940. Citat per Ignacio Merino, *Serrano Suñer. Historia de una conducta*, Barcelona, Editorial Planeta, 1996, pàg. 93-94.

²⁴⁶ Xavier Moreno Juliá, *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Crítica, 2005, pàg. 28-30.

Alemanya pel seu compte i risc, bé dins les unitats de l'Exèrcit alemany o dins les Waffen SS. Per cert que «Los voluntarios baleares que combatieron en la División Azul o en la Legión Azul, fueron 437 hombres».²⁴⁷

Però la guerra que s'estava desenvolupant a Europa es transforma en la Segona Guerra Mundial quan hi entren els Estats Units d'Amèrica i el Japó. Aquest últim ataca el 7 de desembre del 1941 la base naval nord-americana de Pearl Harbor (a les illes Hawaii, al Pacífic), enfonsant part de la flota nord-americana i matant unes dues mil cinc-cents persones. És llavors quan el president nord-americà Franklin Delano Roosevelt des del Congrés dels Estats Units declara la guerra a l'Eix i s'uneix als Aliats, que ara estaven formats també per la URSS; decideixen llavors obrir un nou front de guerra al Mediterrani, a les possessions franceses d'Àfrica.

²⁴⁷ Juan Negrera Parets, *Voluntarios baleares en la División Azul y Legión Azul 1941-1944*, Palma, Ediciones Miramar, 1991, pàg. 287-291.

La Força Expedicionària per a aquest nou front aliat la dirigiria el tinent general nord-americà Dwight David Eisenhower, així que per preparar aquesta operació envien a Madrid un nou ambaixador: Carlton Joseph Huntley Hayes.

Carlton Hayes explica a les seves memòries, titulades precisament *Misión de guerra en España*, que ja a la fi de setembre de 1942 l'havien informat confidencialment que el primer ministre britànic, Winston Churchill, i el seu president, Franklin Roosevelt, amb els seus respectius comandaments d'Estat Major, havien planejat definitivament la immediata invasió i ocupació de l'Àfrica francesa, com a pas inicial per a eliminar de la guerra a Itàlia.

Tant l'ambaixador britànic com el nord-americà reben el capvespre del dissabte 7 de novembre de 1942 la confirmació de l'hora i dia dels desembarcaments al nord d'Àfrica: Diumenge 8 de novembre, dues de la matinada, hora espanyola.

Poc abans de l'hora en què havien de començar els desembarcaments, l'ambaixador Hayes tenia instruccions de demanar entrevistar-se, en aquell

mateix moment, amb el ministre espanyol d'Afers Exteriors, que de nou era Gómez-Jordana qui acabava de substituir Ramón Serrano Suñer; i a l'entrevista, l'ambaixador nord-americà havia de sol·licitar-li una audiència immediata amb Franco.

Així doncs, passada la una de la matinada del 8 de novembre de 1942, l'ambaixador es trobava a la casa de Jordana, intentant que aquest últim parlés per telèfon amb El Pardo, però Franco estava de cacera.

No obstant això, Hayes lliura a Jordana una nota oficial del president dels Estats Units on entre unes altres coses deia:

El Gobierno de los Estados Unidos no tiene intención de actuar contra la soberanía de España ni de cualquier posesión colonial, islas o protectorado españoles. Los Estados Unidos se abstendrán de iniciar cualquier acción que pueda violar de cualquier forma el territorio hispano.²⁴⁸

²⁴⁸ Carlton Joseph Huntley Hayes, *Misión de guerra en España*, Madrid, Epesa, 1946, pàg. 115.

Finalment, l'ambaixador nord-americà va ser rebut a les nou del matí a El Pardo per Franco, «seguían colgadas en la pared las fotografías de Hitler y Mussolini» —diu Hayes. Aleshores és quan l'ambaixador lliura a Franco una carta de Roosevelt on li explica en què consistia el desembarcament. Li deia que enviava un poderós exèrcit a les possessions del Nord d'Àfrica i al Protectorat francès del Marroc només per defensar Amèrica.

Espero —escrivia el President Roosevelt— que vostè confiï plenament en la seguretat que li dono que en forma alguna va dirigit contra el Govern o el poble espanyol ni contra el Marroc o altres territoris espanyols tant metropolitans o d'ultramar. I acabava assegurant-li: «España no tiene nada que temer de las Naciones Unidas.»²⁴⁹

Així com van tractar el tema del desembarcament els nord-americans hi havia també, al darrere, amb la

249 Carlton Joseph Huntley Hayes, *Misión de guerra en España...*, pàg. 119.

mateixa actitud, els britànics. Si bé ara era Amèrica del Nord la que portava la iniciativa, van tractar per tots els mitjans que Franco no s'unís a l'Eix.

En aquest sentit comentava Franco al seu cosí que Churchill va fer al duc d'Alba ambaixador a Londres, amb la promesa que si Espanya romanía neutral i no entrava a la guerra al costat dels alemanys retornaria el Penyal de Gibraltar a Espanya. Li acabava dient: «Nosotros no entramos en la guerra, como convenía a Inglaterra, pero el gobierno inglés olvidó cumplir su promesa.»²⁵⁰

El lema que va seguir l'ambaixador nord-americà a Espanya va ser la no ingerència en els assumptes interns del poble espanyol.

Hayes afirma que va posar en pràctica la política que ja el 1823 recomanà el President James Monroe, qui deia que la política que havia de seguir Amèrica del

²⁵⁰ Francisco Franco Salgado-Araujo, *Mis conversaciones privadas con Franco...*, pàg. 396.

Nord a Europa havia de consistir en no intervenir en els assumptes interns de cap de les seves nacions; considerar al govern *de facto* com el legítim; conrear relacions amistoses amb ell, i mantenir-les mitjançant una política franca i ferma, atenent en tots els casos a les peticions justes de cada potència; i no tolerant injúries de cap estat. Aquesta política, a més, afegeix l'ambaixador, va ser reafirmada pel president Franklin Roosevelt.²⁵¹

Acaba afegint Carlton Hayes algunes consideracions en suport, diu, de la política que van practicar. Hayes afirma que Espanya ocupa una posició geogràfica d'extrema importància pel que fa a l'aviació comercial del present i del futur, especialment per enllaçar els continents americà i europeu i que desenvolupar aquest aspecte seria beneficiós per a tots dos. Cal tenir en compte que aquestes memòries s'editen el 1946.

²⁵¹ Carlton Joseph Huntley Hayes, *Misión de guerra en España...*, pàg. 390.

Un altre aspecte que considera Hayes és que Espanya ocupa igualment una peculiar posició estratègica respecte a l'amenaça de la pau a Europa. Posa l'exemple que si Espanya s'hagués unit a l'Eix el 1940 la maquinària de guerra alemanya hagués reduït Gibraltar, tancat l'Estret, assentat un cop mortal als britànics al Mediterrani i al Nord d'Àfrica abans que haguessin arribat els americans. En aquest cas, la guerra s'hagués perllongat enormement i «su resultado final hubiera aparecido un poco más oscuro.»²⁵²

Així, malgrat les vicissituds de la Guerra civil i de la Segona Guerra Mundial, el protectorat espanyol de Marroc es va mantenir, en paral·lel amb el manteniment del mateix règim franquista, i amb ell bona part de la influència dels militars africanistes i de la mentalitat colonialista i imperialista desenvolupada durant la llarga guerra del Marroc.

252 Carlton Joseph Huntley Hayes, *Misión de guerra en España...*, pàg. 392-93.

CONCLUSIONS

En aquesta recerca hem recorregut el viatge que feren els militars africanistes des de la Guerra del Marroc a la Guerra Civil espanyola. Per tant, hem comprès cronològicament des del 1909 fins al 1936.

La paraula africanisme ja implica almenys dos conceptes: el geogràfic i el polític. Si hi afegim el militar, ens apropem més al projecte, a l'estructura, del que fou el colonialisme espanyol del primer terç del segle XX.

Aquest té com a particularitat que va ser un colonialisme exclusivament africà. Espanya en aquells anys únicament podia expandir-se cap al sud, ja que no tenia colònies a Amèrica o Àsia arran de la desfeta de 1898. Així, va voler afermar-se i projectar-se des de les seves antigues places de sobirania, és a dir, Ceuta i Melilla, dues places geogràfica i estratègicament de primera magnitud, en una època on la principal via de comunicació era la marítima i que, a més, es troben en

un enclavament privilegiat: el Mediterrani occidental. Ceuta, a més, es situa a la porta de l'estret de Gibraltar i de l'Atlàntic.

Però l'ocupació del territori que a partir de 1912 serà ratificat com a Protectorat espanyol en el Marroc fou molt difícil. A més, s'ha de recordar que, en realitat el Protectorat espanyol era una derivació del Protectorat francès. La guerra es va perllongar durant divuit anys de lluita discontinua, entre 1909 i 1927, durant els quals l'exèrcit espanyol patí enormes pèrdues i sagnants derrotes.

Els conflictes bèl·lics al Marroc, a més de la sagnia en vides i la despesa econòmica que suposaven, eren un motiu important d'inestabilitat política. La qüestió del Marroc va fer caure governs, i fins i tot el mateix règim de la Restauració el 1923.

Després de les desfetes d'Annual i Monte Arruit semblava que Espanya es retiraria del Protectorat. Però els militars africanistes, com posaren de relleu a Ben Tieb el 1924, aconseguiren imposar el seu criteri de continuar la lluita i recuperar el terreny perdut. Quan

Primo de Rivera, amb la col·laboració francesa, optà per la reconquesta, varen ser els militars africanistes els qui la dugueren a terme. Aquesta oficialitat era conscient que la victòria era seva i no debades, durant tot aquest període ocuparen en el Protectorat el poder militar, polític i judicial.

Les guerres al Protectorat espanyol forjaren en els militars africanistes una mentalitat militarista i imperialista que plasmen en els seus escrits a la *Revista de Tropas Coloniales*, una mentalitat oposada a les reformes que pretén introduir la Segona República. El colonialisme dels militars espanyols també es concreta en el seu entusiasme per l'ocupació d'Ifni i en el seguiment de la conquesta italiana d'Etiòpia.

Participar en les guerres del Marroc els va proporcionar així mateix un excel·lent estatus social de tal manera que ocuparen càrrecs molt rellevants a l'Exèrcit i l'Administració de l'Estat.

Al Bienni reformista de la Segona República es van revisar alguns dels privilegis concedits durant la dictadura de Primo de Rivera. Les reformes de l'exèrcit

i del Protectorat evidenciaven que el món en el qual havien forjat les seves carreres no era sostenible amb l'Espanya del moment, amb un govern civilista republicanosocialista i un moviment obrer cada vegada més important. En comptes de comprendre la situació, van intentar conspirar contra la Segona República. Fou un africanista, el general José Sanjurjo, el principal impulsor de l'aixecament d'agost del 1932.

Durant el Bienni radical-cedista, els militars africanistes reforçaren les seves carreres i escalaren a llocs veritablement directius de l'Exèrcit. Van poder fins i tot portar l'Exèrcit d'Àfrica a Astúries. Controlaren el Ministeri de la Guerra i l'Exèrcit del Marroc.

Quan guanya el Front Popular no estaven disposats a suportar el joc democràtic i fan el que sabien fer, el que feren al Protectorat: dominar i controlar amb l'ús de les armes. Amb algunes excepcions (com Hidalgo de Cisneros o Alberto Bayo) els africanistes s'alinearen a favor de l'aixecament militar i en contra de la República.

Aquests militars entenien la guerra com a solució i com a mitjà per als seus objectius; ells, que eren uns professionals, sabien que vencerien per la força de les armes i van transportar a Espanya la seva millor arma, l'exèrcit colonial, l'Exèrcit d'Àfrica, l'elit de l'exèrcit espanyol.

La Guerra Civil espanyola provocà la inestabilitat al Protectorat i a l'Estret de Gibraltar. Per això França, amb el beneplàcit de Gran Bretanya, s'apressa a segellar amb Franco acords d'amistat, col·laboració i comerç no només amb el Protectorat sinó amb la resta d'Espanya un mes abans d'acabar la guerra.

Igualment, al Govern nord-americà (no el poble nord-americà ni la Premsa nord-americana, que van pressionar fortament) li va preocupar la tranquil·litat de l'Estret de Gibraltar tant o més que a Gran Bretanya o França. I per tant, va acollir Franco i li va donar el respall internacional que Franco en concret necessitava perquè el seu Govern nascut de les armes i

amb el suport dels feixismes fos acceptat, i per tant va ser una espècie de legitimació del seu règim.

En definitiva, el Protectorat d'Espanya al Marroc forjà en els militars africanistes una mentalitat militarista, colonialista, imperialista, contrària als drets humans i amb menyspreu a l'estament civil.

Així doncs, confirmem la nostra hipòtesi de partida i concloem que la mentalitat militarista i imperialista d'aquests militars és forjada al Protectorat duent a terme l'ocupació militar del mateix.

Una altra conclusió és que aconseguïen fer-se visibles, coneguts i amb prestigi mitjançant la *Revista de Tropas Coloniales*, no solament al Protectorat i dins l'estament militar sinó per tota Espanya, part de l'estranger i pels exèrcits coetanis. La *Revista de Tropas Coloniales* va ser el seu mitjà de promoció personal, en una època en la qual la premsa era el mitjà de comunicació de masses per excel·lència. Fou el seu passaport i la seva projecció fora del Protectorat.

Resulta ben significatiu que fossin directors d'aquesta publicació, entre d'altres, els generals Gonzalo Queipo de Llano i Francisco Franco Bahamonde.

Així doncs, i com a conclusió final, podríem dir que el Protectorat d'Espanya al Marroc va entrenar i va formar una oficialitat que no es va conformar amb el Protectorat, sinó que va aspirar, i finalment va aconseguir el Govern d'Espanya, després d'una llarga Guerra Civil en la qual l'Exèrcit d'Àfrica jugà un paper decisiu.

FONS PRIMÀRIES

I. Arxius.—II. Premsa de l'època.—III. Cròniques de Guerra.—IV. Diaris d'Operacions.—V. Memòries. VI. Altres Documents.

I

ARXIUS

Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères a Paris (ADMAEP). Arxius del Quai d'Orsay.

Archives de l'Université de Lettres a Rabat (AULR). Direction des Affaires Politiques (RGFMDAP)

Arxiu Àfrica, Biblioteca Nacional de Madrid (AABNM)

Arxiu Acadèmia de Cavalleria de Valladolid (AACV)

Arxiu Cartogràfic i d'Estudis Geogràfics, Centre Geogràfic de l'Exèrcit. Madrid (ACEGCGEM)

Arxiu General de l'Administració a Alcalá d'Henares (Madrid) (AGAAH).

Arxiu General Militar d'Àvila (AGMA)

Arxiu General Militar de Guadalajara (AGMG).

Arxiu General Militar de Madrid (AGMM).

Arxiu General Militar de Segòvia (AGMS).

Arxiu Hospital Militar de Ceuta (AHMC).

Arxiu Hospital del Rei de Melilla (AHRM).

Arxiu de la Legió de Ceuta (ALC).

Arxiu Militar Intermedi de Balears (AMIB).

Arxiu de Regulars de Ceuta (ARC)

II

PREMSA DE L'ÈPOCA

- España con honra*. Setmanari (20-XII-1924 a 8-VIII-1925) París.
- El Norte de Castilla*. 1909, 1921 i 1925. Hemeroteca de la Cancelleria de Valladolid.
- El Sol*. Conflicte hispà-marroquí (1921 a 1926). Hemeroteca de la Biblioteca Nacional.
- El Telegrama del Rif*. CD. 1921-1925 Conselleria de Cultura de l'Ajuntament de Melilla.
- La Almudaina*. Conflicte bèl·lic al Marroc (1909, 1921, 1925) Societat Arqueològica Lul·liana de Palma.
- Revista de Tropas Coloniales*. [en xarxa].
<<http://www.bne.es/es/Catalogos/HemerotecaDigital/>>
[Consulta: 04/08/2015].

GUERRA CIVIL I POSGUERRA

- Aracil, Rafael et al. (eds.). 2010. *Diari d'una postguerra. La Vanguardia Espanyola (1939-1946)*. Editorial Afers. País Valencià.
- Koltosov, Mijaíl. 2009. *Diario de la guerra de España*. BlackList. Barcelona.
- Rovira i Virgili, Antoni. "La guerra que han provocat". *Selecció d'articles sobre la guerra civil espanyola*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

III

CRÒNIQUES DE GUERRA

- Churchill, Winston S. 2003. *La Guerra del Nilo. Crónica de la reconquista del Sudán*. Turner. Madrid.
- 1989. *La guerra de los Bóers. De Londres a Ladysmith vía Pretoria. La marcha de Ian Hamilton*. Turner. Madrid.
- López Rienda, Rafael. 1925. *Abd-el-Krim contra Francia (Impresiones de un cronista de guerra)*. Calpe. Madrid.
- Luque García, Juan. 2007. *El desembarco de Alhucemas. Crónicas de Juan Luque. "Diario de Barcelona", 1925*. Publicaciones Consejería de Cultura de la Ciudad Autónoma de Melilla. Melilla.
- Ortega i Gasset, Eduardo. 2008. *Annual. Relato de un soldado e impresiones de un cronista*. Ediciones del Viento. La Coruña.
- Oteyza, Luis. 1921. *Abd-el-Krim y los prisioneros. (Una información periodística en el campo enemigo)*. Mundo Latino. Madrid.
- Pérez Ortiz, Eduardo. *De Annual a Monte Arruit y diez y ocho meses de cautiverio. Crónicas de un testigo*. 1924. Sucesores de Rivadeneyra. Madrid.
- Prieto Tuero, Indalecio. 2001. *Crónicas de Guerra. Melilla 1921*. Algazara. Málaga-Melilla.
- Ruiz Albéniz, Víctor. 1922. *Ecce Homo. Las responsabilidades del desastre*. Biblioteca Nueva. Madrid.
- 1921. *España en el Rif. Estudios del indígena y del país. Nuestra actuación de doce años. La guerra del veintiuno*. Hispania. Madrid.

IV

DIARIS D'OPERACIONS

- Berenguer Fusté, Dámaso. 1923. *Campañas en el Rif i Yebala 1921-1922. Correspondencia y documentos oficiales para el estudio de nuestra acción militar y política. Notas de mi diario. Sucesores de R. Velasco.* Madrid.
- Franco Bahamonde, Francisco. 1922. *Marruecos. Diario de una Bandera.* Editorial Pueyo. Madrid.
- Goded Llopis, Manuel. 1932. *Marruecos. Las etapas de la pacificación.* Compañía Ibero-Americana de Publicación (CIAP). Madrid.
- Millán-Astray Terreros, José. 1923. *La Legión.* V.H. Sanz Calleja. Madrid. Segona edició facsímil 2003. Gráficas Urania. Málaga.
- Sáinz Gutiérrez, Sigifredo. 1924. *Con el general Navarro. En operaciones, en cautiverio. Diario del Capitán de Estado Mayor Sigifredo Sáinz Gutiérrez.* Sucesores de Rivadeneyra. Madrid.
- Santiago Guerrero M. et al. 1926. *La columna Saro en la campaña de Alhucemas. Por M. Santiago Guerrero J.M. Troncoso y B. Quintana Jefe y Capitanes de Estado Mayor de dicha Brigada.* Tipografía de la Académica: Herederos de Serra y Russell. Barcelona.
- Vilaplana, Carlos. 1910. *En Marruecos con el General d'Amande.* Imprenta de Eduardo Arias. Madrid.

V

MEMÒRIES

- Azaña Díaz, Manuel. 2007. *Obras Completas*. Vol. II i III. Edición de Santos Juliá. Ministerio de la Presidencia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones. Madrid.
- 2004. *Diarios Completos. Monarquía, República, Guerra Civil*. Crítica. Barcelona.
- Azcárate, Pablo. 2012. *Mi embajada en Londres durante la guerra civil española*. Editorial Planeta. Barcelona.
- Azzuz Hakim, Mohammad Ibn. 1997. *La actitud de los moros ante el alzamiento. Marruecos 1936*. Algazara. Málaga.
- Cordón García, Antonio. 1977. *Trayectoria. Memorias de un militar republicano*. Crítica. Barcelona.
- Fernández-Coppel, Jorge. 2008. *Queipo de Llano. Memorias de la Guerra Civil*. La Esfera de los Libros.
- Franco Bahamonde, Francisco. 1992. *Documentos Inéditos para la Historia del Generalísimo Franco*. Tomo I. Fundación Nacional Francisco Franco. Azor. Madrid.
- 1987. *Apuntes personales del Generalísimo sobre la República y la guerra civil*. Fundación Nacional Francisco Franco. Madrid.
- 1986. *Papeles de la Guerra de Marruecos. Diario de una Bandera. La hora de Xauen. Diario de Alhucemas*. Fundación Nacional Francisco Franco. Azor. Madrid.
- Franco Salgado-Araujo, Francisco. 1976. *Mis conversaciones privadas con Franco*. Planeta. Barcelona.
- Gil Robles, José María. 2006. *No fue posible la paz*. Editorial Ariel. Barcelona.

- Gómez-Jordana Souza, Francisco. 2005. *La Tramoya de nuestra actuación en Marruecos*. Algazara. Málaga.
- 2002. *Milicia y diplomacia. Los Diarios del Conde de Jordana 1936-1944*. Editorial Dossoles. Burgos.
- Hayes Huntley, Carlton Joseph. 1946. *Misión de guerra en España*. Epesa. Madrid.
- Hidalgo de Cisneros, Ignacio. 2001. *Cambio de rumbo*. Ikusager Ediciones. Vitoria.
- Mola Vidal, Emilio. 1940. *Obras Completas*. Librería Santarén. Valladolid.
- Orwell, George. 2001. *Homenaje a Cataluña*. Virus Editorial. Barcelona.
- Prieto Tuero, Indalecio. 1972. *Con el Rey o contra el Rey*. Ediciones Oasis. México.
- Roger-Mathieu, J. 1927. *Mémoires d'Abd-el-Krim*. Librairie des Champs-Élysées. Paris.
- Suttora, Mauro. 2010. *Mussolini secreto. Los diarios de Claretta Petacci 1932-1938*. Crítica. Barcelona.

VI

ALTRES DOCUMENTS

- Estado Español. Ministerio de la Gobernación. 1939. *Dictamen de la Comisión sobre la ilegitimidad de poderes actuantes en 18 de julio de 1936*. Editora Nacional. Talleres Gráficos de la S.G. de P. Barcelona.
- Ministerio de Trabajo Comercio e Industria. 1921. *Estadística del reclutamiento y reemplazo del Ejército. Trienio 1918-1920*. Dirección General de Estadística. Madrid.

- Negreira Parets, Juan José. (Ed.) 2006. *Ordeno y mando. Los Bandos y Edictos durante la Guerra Civil en Baleares*. Leonard Muntaner, Editor. Palma.
- Paradigmático “Tratado de Tordesilla” 1494-V Centenario - 1994. Ediciones Monte Casino. Zamora.
- Picasso González, Juan. 2003. *El Expediente Picaso. Las sombras de Annual*. Almena Ediciones. Madrid.
- Proceso Ferrer. 2009. *Juicio Ordinario seguido ante los Tribunales Militares en la Plaza de Barcelona contra Francisco Ferrer Guardia*. El Barquero, Editor. Barcelona.
- Simarro, L. 1910. *El Proceso Ferrer y la opinión europea*. Imprenta Eduardo Arias. Madrid.

BIBLIOGRAFIA

- Alba, Santiago. 1930. *L'Espagne et la Dictature. Bilan. Prévisions. Organisation de l'avenir*. Librairie Valois. Paris.
- Albi de la Cuesta, Julio. 2014. *En torno a Annual*. Ministerio de Defensa. Madrid.
- Alcaraz Cánovas, Ignacio. 1999. *Entre España y Marruecos. Testimonio de una época: 1923-1975*. Editorial Catriel. Madrid.
- Alía Miranda, Francisco. 2011. *Julio de 1936. Conspiración y alzamiento contra la Segunda República*. Crítica. Barcelona.
- 2009 (Coordinador). *La Guerra de Marruecos y la España de su tiempo (1909-1927)*. Edita: Sociedad Don Quijote de Conmemoraciones Culturales de Castilla-La Mancha. Ciudad Real.
- Allendesalazar Valdés, José Manuel. 1990. *La diplomacia española y Marruecos, 1907-1909*. M.A.E. Agencia Española de Cooperación Internacional. Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe. Madrid.
- Alpert, Michael. 2008. *La reforma militar de Azaña*. Editorial Comares. Granada.
- Alvarez Gendin, Sabino. 1949. *La Administración española en el Protectorado de Marruecos, Plazas de soberanía y Colonias de África*. Instituto de Estudios Africanos. Madrid.
- Amorós, Mario. 2014. *75 años después. Las claves de la Guerra Civil española. Conversación con Ángel Viñas*. Ediciones B. Barcelona.
- Andrade, Jaime (pseudònim de Franco). 1942. *Raza*. Imprenta de S. Aguirre. Madrid.
- Arques, Enrique/Gibert, Narciso. 1928. *Los Mogataces. Los primitivos soldados moros de España en África. Datos para la*

- historia de nuestro Ejército colonial*. Imp. Tropas Coloniales. Ceuta-Tetuán.
- Aragón Reyes, Manuel. 2013. *El Protectorado español en Marruecos: La Historia trascendida*. Iberdrola. Bilbao. [en xarxa].
 <http://www.lahistoriatrascendida.es/documentos/libros/el_protectorado_espanol.pdf> [consulta: 12/09/2014].
- Arnaud, Louis. 1952. *Au temps des Mehallas ou le Maroc de 1860 à 1912*. Éditions Atlantides. Casablanca.
- Artola, Miguel (Coordinador). 2015. *Historia Militar de España. Edad Contemporánea. I. El Siglo XIX*. Comisión Española de la Historia Militar. Real Academia de la Historia. Ministerio de Defensa. Madrid.
- Atkinson, Rick. 2008. *Un Ejército al amanecer. La guerre en el norte de África, 1942-1943*. Crítica. Barcelona.
- Ayache, Germain. 1996, *La Guerre du Rif*. L'Harmattan. París.
 — 1981. *Les origines de la guerre du Rif*. Société Marocaine des Éditeurs Réunis S.M.E.R. Rabat.
- Aziza, Mimoun. 2008. «La sociedad rifeña frente al Protectorado español en Marruecos (1912-1956)». Dins les Actas del Congreso Internacional *La Conferencia Internacional de Algeciras de 1906. Cien años después*. Edita Fundación Municipal de Cultura José Luis Cano. Algeciras. 259-269.
 — 2003. *La sociedad rifeña frente al Protectorado español en Marruecos (1912-1956)*. Bellaterra. Barcelona.
- Bachoud, Andrée. 1988. *Los españoles ante las campañas de Marruecos*. Espasa Univesidad. Madrid.
- Balfour, Sebatian. 2002. *Abrazo mortal. De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Ediciones Península. Barcelona.

- Barea, Arturo. 2000. *La forja de un rebelde*. Debate Editorial. Madrid.
- Bayo Giroud, Alberto. 1987. *Mi desembarco en Mallorca (de la guerra civil española)*. Miquel Font, Editor. Palma de Mallorca.
- Benoist-Méchin, Jacques. 1994. *Histoire des Alaouites (1268-1971)*. Librairie Académique Perrin. Paris.
- Bergasa, Francisco. 2009. *¿Quién mató a Ferrer i Guardia?* Santilla Ediciones Generales. Madrid.
- Bertrana, Aurora. 2000. *El Marroc sensual i fanàtic*. Columna de viatge. Barcelona.
- Blanco Escolá, Carlos. 1989. *La Academia General Militar de Zaragoza*. Editorial Labor. Barcelona.
- Boada Romeu, José. 1999. *Allende el Estrecho. Viajes por Marruecos (1889-1894)*. Ciudad Autónoma de Melilla. Melilla.
- Cagigas, Isidro. 1952. *Tratados y Convenios referentes a Marruecos*. Instituto de Estudios Africanos. Madrid.
- Campos, José María. 2000. *Abd el Krim y el Protectorado*. Algazara. Málaga.
- Cardona Escanero, Gabriel. 2010. *Alfonso XIII, el rey de espadas*, Editorial Planeta. Madrid.
- 2006. *Historia militar de una guerra civil. Estrategia y tàctica de la guerra de España*. Flor del Viento Ediciones. Barcelona.
- 2003. *El gigante descalzo. El Ejército de Franco*. Santillana Ediciones Generales. Madrid.
- Carrasco García, Antonio et al. 2011. *Las imágenes del desembarco. Alhucemas 1925*. Almena. Madrid.
- 2005. *Las imágenes del desastre. Annual 1921*. Almena. Madrid.
- 1998. *En Guerra con Estados Unidos. Cuba 1898*. Almena. Madrid.

- Casanova Ruiz, Julián (editor) et al. 2015. *Cuarenta años con Franco*. Crítica. Barcelona.
- 2012. *Europa contra Europa*. Crítica. Barcelona.
- 2003. *La historia social y los historiadores*. Crítica. Barcelona.
- Casassas Ymbert, Jordi. 2014 «Ciencias sociales y compromiso social del mundo de la investigación durante la etapa contemporánea (el punto de vista del historiador)». *Cercles. Revista d'Història Cultural* 17. 11-24.
- Castillo, Víctor/Sagarra, Pablo. 2013. *Emilio Esteban-Infantes. El destino de un soldado*. Galland Books. Valladolid.
- Charqi, Mimoun. 2003. *My Mohamed Abdelkrim El Khattabi. L'Emir Guerillero*. Imprimerie Beni Snassen. Rabat.
- Cerro Aguilar, Enrique. 2007. *Camino de Annual. Albacete y el Desastre de 1921*. Instituto de Estudios Albacetenses "Don Juan Manuel". Diputación de Albacete. Albacete.
- Claret Miranda, Jaume. 2006. *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Crítica. Barcelona.
- Consejo Superior de Investigaciones Científicas. 1986. *La enseñanza militar en España*. C.S.I.C. Madrid.
- Damiaux, C. (Capitaine) 1928. *Combats au Maroc*. Berger-Levrault, Éditeurs. Paris.
- Díaz de Villegas Bustamente, José. 1953. *El Estrecho de Gibraltar. Su función en la geopolítica nacional*. Editora Nacional. Madrid.
- 1952. *Nueva Geografía Militar de España. Países y mares limítrofes*. Ediciones Ares. Madrid.
- 1944. «España en Africa». Conferencia pronunciada el 30 de octubre en la Real Sociedad Geográfica. S. Aguirre. Madrid.

- 1930. «Lecciones de la Experiencia. (Enseñanzas de las Campañas de Marruecos)». Dins *Marruecos (la acción militar)*. Tomo XXVIII. Sebastián Rodríguez, Impresor. Toledo.
- Díez Torre, Alejandro R. (ed.). 2002. *Ciencia y Memoria de África. Actas de la III Jornadas sobre «Expediciones científicas y africanismo español. 1898-1998*. Universidad de Alcalá. Madrid.
- Domínguez Álvarez, Alexia. 2009. *La Setmana Tàgica de Barcelona, 1909*. Cossetània Edicions. Valls (Tarragona).
- Dumas, Pierre. 1927. *Abd-el-Krim*. Éditions Le Bon Plaisir. Toulouse.
- Duran Pastor, Miquel. 1995. *Responsabilidades políticas e incautación de bienes: secuelas del desembarco de Bayo en Mallorca 1936-1939*. Publicaciones del Archivo Durán Pastor. Palma de Mallorca.
- 1992. *Sicut oculi. Un tiempo pasado que no fue mejor. Vigilantes y vigilados en la Mallorca de la postguerra 1941-1945*.
- 1981. *1936 en Mallorca*. 4 Vols. Editorial Moll. Palma.
- Eco, Umberto. 1998. *Como se hace una tesis. Técnicas y procedimientos de investigación, estudio y escritura*. Gedisa Editorial. Barcelona.
- El Merroun, Mustapha. 2003. *Las tropas marroquíes en la Guerra Civil española 1936-1939*. Almena. Madrid.
- Essaoud, Abdelaziz. 1998. «La Revista de Tropas Coloniales: una fuente sobre la acción militar durante el Protectorado español». Dins *Actes del Col·loqui de Tetuan. Documentación española del Protectorado*. 120-124. Universidad Abdelmalek Essaadi. Tetuán.
- Esteban-Infantes, Emilio. 1958. *General Sanjurjo (Un laureado en el penal del Dueso)*. Editorial AHR. Barcelona.
- Fabre (Colonel). 1931. *La Tactique au Maroc*. Charles-Lavauzelle & Cie. Éditeurs militaires. Paris.

- Fernández Rodríguez, Manuel. 1986. *España y Marruecos en los primeros años de la Restauración (1875-1894)*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas Centro de Estudios Históricos. Madrid.
- Forcadell, Carlos et al. (eds.) 2015. *El pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza.
- Francisco, Luis Miguel. 2014. *Morir en África. La epopeya de los soldados españoles en el Desastre de Annual*. Crítica. Barcelona.
- Fundación Museo de la Paz de Gernika. 2012. *El Bombardeo de Gernika y su Repercusión Internacional*. Simposio. 75º Aniversario del Bombardeo de Gernika. Edita Fundación Museo de la Paz de Gernika i Centro de Documentación sobre el Bombardeo de Gernika. Gernika-Lumo.
- Gabrielli, Léon. 1953. *Abd-el-Krim et les événements du Rif (1924-1926). Notes et souvenirs recueillis et présentés par Roger Coindreau. Correspondant a l'Académie des Sciences coloniales*. Éditions Atlantides. Casablanca.
- Gajate Bajo, María. 2012. *Las campañas de Marruecos y la opinión pública. El ejemplo de Salamanca y su prensa (1906-1927)*. Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado. Uned. Madrid. [en xarxa]. <
http://iugm.es/uploads/tx_iugm/las_campanas_de_marruecos.pdf> [consulta: 30/05/2015].
- Gallego Aranda, Salvador/Marqués Leiva, María. 2014. *Cándido Lobera Girela. Militar, periodista, político y escritor (1871-1932)*. Fundación Melilla Ciudad Monumental. Melilla.
- Gallego Ramos, Eduardo. 2005. *La Campaña del Rif de 1909*. Algazara. Málaga.
- García de Cortazar, Fernando. 2004. *España 1900. De 1898 a 1923*.

- Sílex. Madrid.
- García Delgado, José Luis. 2002. *La modernización económica en la España de Alfonso XIII*. Espasa Calpe. Madrid.
- García Delgado, José Luis/Juan Carlos Jiménez. 2001. *Un siglo de España: la Economía*. Marcial Pons. Madrid.
- García Figueras, Tomás. 1956. «La Liga Africanista Española». ABC (26-IX-1956), p. 3. [en xarxa]. <<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1956/09/26/003.html>> [consulta: 23/09/2015].
- 1949. *Africa en la acción española*. Instituto de Estudios Africanos. Madrid.
- García Gómez, Emilio. 2009. *Asturias 1934. Historia de una tragedia*. Pórtico Librerías. Zaragoza.
- García Moreno, Jose F. 1988. *Servicio Militar en España 1913-1935*. Servicio de Publicaciones del EMR. Madrid
- Gil Grimau, Rodolfo. 1988. *Aproximación a una Bibliografía española sobre el norte de África 1850-1980*. Tomo I. Ministerio de Asuntos Exteriores. Madrid.
- 1987. «Corrientes ideológicas internas en el africanismo español. Dins Congreso Internacional del Estrecho de Gibraltar. Ceuta noviembre 1987. Actas Tomo III. Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED). Madrid.
- Gil Honduvilla, Joaquín. 2009. *Marruecos 17 a las 17!* Guadalturia Ediciones. Sevilla.
- Ginard Féron, David. 2015. *La repressió a les Balears durant la Guerra Civil*. Edicions Documenta Balear. Palma.
- 2014. *Treballadors, sinesicalistes i clandestins. Històries orals del moviment obrer (1930-1950)*. Volum II. Documenta Balear. Palma. Volum I. 2012. Documenta Balear. Palma.

- 2011. (coord.) *Dona, Guerra Civil i franquisme*. Documenta Balear. Palma.
- 2005. *Matilde Landa. De la Institución Libre de Enseñanza a las prisiones franquistas*. Flor del Viento Ediciones. Barcelona.
- Goded Alonso, Manuel. 1938. *Un “faccioso” cien por cien*. Editorial Heraldo de Aragón. Zaragoza.
- Gómez Ochoa, Fidel/Macías Fernández (Eds.). 2012. *El combatiente a lo largo de la historia: imaginario, percepción, representación*. Ediciones Universidad de Cantabria. Santander.
- González Alcantud, J.A. (Ed.) 2003. *Marroquíes en la guerra civil española. Campos equívocos*. Anthropos. Barcelona.
- González Andradás, Rogelio. 2013. *Campaña del Rif. Final de un soldado español en Monte Arruit*. CSED, S.L. León.
- González Calleja, Eduardo. 2015. *La Segunda República*. Ediciones del Pasado y el Presente. Barcelona.
- González González, Irene. 2014. *Escuela e ideología en el Protectorado español en el norte de Marruecos (1912-1956)*. Bellaterra. Barcelona.
- Govern Balear. Conselleria d'Educació, Cultura i Esports. 1998. *1898 La fi d'un Món*. Govern Balear. Palma.
- Hastings, Max. 2010. *La guerra de Churchill. La historia ignorada de la Segunda Guerra Mundial*. Crítica. Barcelona.
- Headrick, Daniel R. 1981. *Ejército y Política en España (1866-1898)*. Editorial Tecnos. Madrid.
- Heiberg, Morten. 2003. *Emperadores del Mediterráneo. Franco, Mussolini y la guerra civil española*. Crítica. Barcelona.
- Heiberg, Morten/Ros Agudo, Manuel. 2006. *La trama oculta de la Guerra Civil. Los servicios secretos de Franco 1936-1945*. Crítica. Barcelona.

- Henández Herrera, Carlos/García Figueras, Tomás. 1930. *Acción de España en Marruecos*. Imprenta Municipal. Madrid.
- Henández Mir, F. 1926. *Del desastre a la victoria (1921-1926)*. *Del Rif a Yebala*. Imprenta Hispánica. Madrid.
- Jiménez Domínguez, José María et al. 2006. *Fuerzas Regulares Indígenas. De Melilla a Tetuán. 1911-1914. Tiempos de ilusión y de gloria*. Almena Ediciones. Madrid.
- Juliá Díaz, Santos. 2008. *Vida y tiempo de Manuel Azaña (1880-1940)*. Taurus. Madrid.
- 2007. «Tiempo de gigantescas ambiciones». Dins *Manuel Azaña. Obras Completas*. Volumen III. Edición de Santos Juliá. Ministerio de la Presidencia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones. Madrid. XVII-XXXVIII.
- 2006 (Coordinador) *1936-39 La Guerra Civil española. Congreso Internacional. Madrid 27, 28 y 29 de noviembre de 2006*. [cd-rom PC]. Gobierno de España. Ministerio de Cultura. Madrid.
- 2003 et al. *La España del siglo XX*. Marcial Pons. Madrid.
- Kaddur, Mohamed. 2005. *Antología de textos sobre la Guerra del Rif*. Editorial Algazara. Málaga.
- Kingsmill Hart, Ursula. 2006. *Tras la puerta del patio. La vida cotidiana de las mujeres rifeñas*. Ciudad Autónoma de Melilla i Ciudad Autónoma de Ceuta.
- Ladreit de Lacharriere, Jacques. 1925. *Le Rêve d'Abd el Kerim*. J. Peyronner et Cie, Editeurs. Paris.
- López Bargados, Alberto. 2003. *Arenas coloniales. Los Awlad Dalim ante la colonización franco-española del Sáhara*. Bellaterra. Barcelona.
- López García, Bernabé. 2008. «Nota introductoria». Dins les Actas del Congreso Internacional *La Conferencia Internacional de Algeciras de 1906. Cien años después*. Edita

- Fundación Municipal de Cultura José Luis Cano. Algeciras. 11-14. I «El Estrecho y los movimientos humanos entre España y el Magreb». 271-285.
- 2007. *Marruecos y España una Historia contra toda lógica*. Fundación Tres Culturas del Mediterráneo. Sevilla.
- López García, Bernabé/Hernando de Larramendi, Miquel. 2011. *España, el Mediterráneo y el Mundo Arabomusulmán: Diplomacia e Historia*. Icaria. Barcelona.
- 2007. *Historia y Memoria de la Relaciones Hispano-Marroquíes. Un Balance en el Cincuentenario de la Independencia de Marruecos*. Ediciones del Oriente y del Mediterráneo. Guadarrama (Madrid).
- Losada Malvárez, Juan Carlos. 1990. *Ideología del Ejérciot Franquista 1939-1959*. Ediciones Istmo. Madrid.
- Macías Fernández, Daniel/Puell de la Villa. (Eds.) 2014. *David contra Goliat: guerra y asimetría en la Edad Contemporánea*. Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado. Madrid.
- Madariaga Álvarez-Prida, Maria Rosa. 2015. *Los moros que trajo Franco*. Alianza Editorial. Madrid.
- 2013. *Marruecos ese gran desconocido. Breve historia del Protectorado español*. Alianza Editorial. Madrid.
- 2009. *Abd-el-Krim El Jatabi. La lucha por la independencia*. Alianza Editorial. Madrid.
- 2008. *España y el Rif. Crónica de una historia casi olvidada*. Ciudad Autónoma de Melilla. Melilla.
- 2005. *En el Barranco del Lobo. Las guerras de Marruecos*. Alianza Editorial. Madrid.
- Marimon Riutort, Antoni. 1996. *Els balears en les guerres de Cuba, Puerto Rico i les Filipines*. Barcanova. Barcelona.
- 1994. *La política colonial d'Antoni Maura*. Edicions Documenta Balear. Palma.

- Marín Gelabert, Miquel A. 2015. «Revisionismo de Estado y primera hora cero en España, 1936-1943». Dins Carlos Forcadell et al. (eds.). *El pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza. 363-406.
- Martín Corrales, Eloy. (ed.) 2011. *Semana Trágica. Entre las barricadas de Barcelona y el Barranco del Lobo*. Bellaterra. Barcelona.
- 2002 (a). *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912)*. Bellaterra. Barcelona.
- 2002 (b). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica siglos XVI-XX*. Bellaterra. Barcelona.
- Martín Jiménez, Ignacio. 2000. *La Guerra Civil en Valladolid (1936-1939). Amaneceres ensangrentados*. Ámbito Ediciones. Valladolid.
- Martínez Carreras, José U. 2003. «El africanismo español». Dins Juan Carlos Pereira (coord.). *La política exterior de España (1800-2003)*. Editorial Ariel Historia. Barcelona. 357-370.
- Martínez Reverte, Jorge. (coord.) 2012. *Los militares españoles en la Segunda República*. Editorial Pablo Iglesias. Madrid.
- Massot i Muntaner, Josep. 2011. *Les represàlies de Franco contra els militars «poc addictes». La «Causa del mando» de 1936 a Mallorca*. Lleonard Muntaner. Palma.
- 2009 (a). *Menorca dins el dominó mediterrani (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- 2009 (b). *Aportaciones a la historia de la guerra civil a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- 1987. *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Agost-setembre de 1936*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

- Mata, Javier Ramiro. 2001. *Origen y dinámica del colonialismo español en Marruecos*. Ciudad Autónoma de Ceuta. Archivo Central. Ceuta.
- Mateo Dieste, Josep Lluís. *La «hermandad» hispano-marroquí. Política y religión bajo el Protectorado español en Marruecos (1912-1956)*. Bellaterra. Barcelona.
- Maturana Vargas, C. 1921. *La trágica realidad Marruecos (1921). Con mapas de nuestra zona*. Editorial Cervantes. Barcelona.
- Maura Gamazo, Gabriel. 1930. *Al Servicio de la Historia. Bosquejo histórico de la Dictadura*. Javier Morata, Editor. Madrid.
- 1905. *La cuestión de Marruecos desde el punto de vista español*. M. Romero, impresor. Madrid.
- Maura Gamazo, Gabriel/Fernández Almagro, Melchor. 1948. *Por qué cayó Alfonso XIII*. Reedició 1999. Fundación Antonio Maura i Alderabán Ediciones. Madrid.
- Merino, Ignacio. 1996. *Serrano Suñer. Historia de una conducta*. Planeta. Barcelona.
- Mesa, José Luis et al. 2001. *Las Campañas de Marruecos 1909-1927*. Almena. Madrid.
- Ministerio de Defensa. 2012. *Al Servicio del Protectorado. España en Marruecos 1912-1956*. Ministerio de Defensa. Madrid.
- 1998. *Las Nuevas Españas del 98*. Ministerio de Defensa. Madrid.
- Moga Romero, Vicente. 2009. *Las minas del Rif. Las vetas de una mirada centenaria*. Edita Ciudad Autónoma de Melilla. Melilla.
- 2005. *Al Oriente de África. Masonería, Guerra Civil y represión en Melilla (1894-1936)*. Volumen I i II Centro Asociado de la UNED. Melilla.
- 2004. *Las heridas de la historia: Testimonios de la guerra civil española en Melilla*. Bellaterra. Barcelona.

- Mony, Sabin. 1933. *La Paix au Maroc*. Editions Jules Tallandier. Paris.
- Mora Maura, Constanca. 2004. *Doble esplendor*. Gadir. Madrid.
- Mora Villarejo, Luisa. (Edición) 2012. *El Protectorado español en Marruecos a los 100 años de la firma del Tratado: Fondos documentales de la Biblioteca Islámica Félix Mª Pareja*. Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación. Madrid.
- Moradiellos García. 2005 (a). *El oficio de historiador*. Siglo XXI. Madrid.
- 2005 (b). *Franco Frente a Churchill*. Península. Barcelona.
- 1990. *Neutralidad Benévola. El Gobierno británico y la insurrección militar española de 1936*. Peltalfa Ediciones. Oviedo.
- Morales Lezcano, Víctor. 2006. *Historia de Marruecos. De los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. La Esfera de los Libros. Madrid.
- 2002. *El colonialismo hispano-francés en Marruecos (1898-1927)*. Universidad de Granada y Centro de Investigaciones Etnológicas Ángel Ganivet. Granada.
- 1986. *España y el norte de África. El Protectorado en Marruecos (1912-56)*. U.N.E.D. Madrid.
- Moreno Juliá, Xavier. 2005. *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*. Crítica. Barcelona.
- Moreno Luzón, Javier. 1998. *Romanones. Caciquismo y política liberal*. Alianza Editorial. Madrid.
- Morente, Francisco (Ed.) et al. 2011. *España en la crisis europea de entreguerras*. Catarata. Madrid.
- Murias, Carlos et al. 2010. *Militares italianos en la Guerra Civil española. Italia, el fascismo y los voluntarios en el conflicto español*. La Esfera de los Libros. Madrid.

- Navajas Zubeldia, Carlos. 1996. «La primera época de la Revista de Tropas Coloniales: un estudio ideológico». *Revista de Extremadura* gener-abril. 43-56.
- Negreira Parets, Juan José. 1991. *Voluntarios baleares en la División Azul y Legión Azul 1941-1944*. Miramar. Palma.
- Negreira Parets, Juan José/Mesa José Luis. 1998. *Mallorquines, menorquines y pitiusos en la Guerra de Cuba (1895-1898)*. José J. de Olañeta, Editor. Palma.
- Nerín, Gustau. 2005. *La guerra que vino de África*. Crítica. Barcelona.
- Nogué, Joan/Villanova, José Luis. (ed.) 1999. *España en Marruecos*. Editorial Milenio. Lleida.
- Palma Moreno, Juan Tomás. 2001. *Annual 1921. 80 años del Desastre*. Almena. Madrid.
- Palomares Ibáñez, Jesús María. 2001. *La Guerra Civil en la ciudad de Valladolid. Entusiasmo y represión en la «capital del Alzamiento»*. Ayuntamiento de Valladolid. Valladolid.
- Pastor Garrigues, Francisco Manuel. 2013. *A las puertas del Protectorado. Las negociaciones secretas hispano-francesas en torno a Marruecos (1901-1904)*. Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla. Sevilla.
- Paredes, Javier (coordinador). 1997. *Historia contemporánea de España (1808-1939)*. Ariel Historia. Barcelona.
- Pereira Castañares, Juan Carlos. *La política exterior de España (1800-2003)*. Ariel Historia. Barcelona
- Primo de Rivera, Rocío. 2003. *Los Primo de Rivera. Historia de una familia*. La Esfera de los Libros. Madrid.
- Pleguezuelos Sánchez, José Antonio. 2013. *Mariano Bertuchi. Los colores de la luz*. Edición Ciudad Autónoma de Ceuta et al. Ceuta.
- Preston, Paul. 2008 (a). *El gran manipulador. La mentira cotidiana de Franco*. Ediciones B. Barcelona.

- 2008 (b). *La Guerra Civil española*. Debate. Barcelona.
- 1999. (ed.) *La República asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Península. Barcelona.
- 1997. *La política de la venganza. El fascismo y el militarismo en la España del siglo XX*. Ediciones Península. Barcelona.
- Puell de la Villa, Fernando. 2012. «Julio de 1936: ¿Un ejército dividido?». Dins Jorge Martínez Reverte (coord.). *Los militares españoles en la Segunda República*. Editorial Pablo Iglesias. 77-98.
- Ramírez, Ángeles/López García, Bernabé (eds.). 2002. *Antropología y antropólogos en Marruecos. Homenaje a David M. Hart*. Bellaterra. Barcelona.
- Rey Vicente, Miguel. 2001. *La Guerra de África 1859-1860. Uniformes, Armas y Banderas*. Grupo Medusa Ediciones. Madrid.
- Reparaz, Gonzalo. 1907. *La política de España en África*. Imprenta Barcelonesa. Barcelona.
- Ros Agudo, Manuel. 2008. *La gran tentació. Franco, el Imperio Colonial y el proyecto de intervención española en la Segunda Guerra Mundial*. Styria de Ediciones y Publicaciones. Barcelona.
- Ruiz de Aguirre Bullido, Alfonso. 2012. *La Legión en las Campañas de Marruecos (1921-1927)*. Alcañiz Fresno's Editores. Valladolid.
- Sacanell, Enrique. 2008. *1936 La conspiración*. Editorial Síntesis. Madrid.
- Sáez de Heredia, José Luis (Director). (1942). *Raza* [Pel·lícula]. Espanya: Distribuïdora Cinematogràfica Ballesteros/Reproducció cedida per CIFESA.
- Salafranca, J.F. 2004. *La República del Rif*. Alzagara. Málaga.

- Sánchez Cervelló, Josep. 2009. *El Pacte de No Intervenció. La internalització de la Guerra Civil espanyola*. Publicacions URV. Tarragona.
- Sánchez del Arco, Manuel. 1951. *Política contemporánea. Ayer y hoy en Marruecos*. Editora Marroquí. Tetuán.
- Sánchez Montoya, Francisco. 2004. *Ceuta y el norte de África. República, guerra y represión 1931-1944*. Editorial Nativola. Granada.
- Sánchez Pérez, (Capità). 1930. «La acción decisiva contra Abdel-Krim». Tomo XXVIII. Sebastián Rodríguez, Impresor. Toledo.
- Schama, Simon. 2004. *Auge y caída del Imperio Británico 1776-2000*. Crítica. Barcelona.
- Servicio Histórico Militar. 1981. *Historia de las Campañas de Marruecos*. Tomo 4. Imprenta BECEFE. Madrid.
- Solís, Antonio. 1840. *Historia de la conquista, población y progresos de la América Septentrional, conocida por el nombre de Nueva España*. Tomo primero. Imprenta de Francisco Oliva. Barcelona.
- Southworth, Herbert R. 2000. *El lavado de cerebro de Francisco Franco. Conspiración y guerra civil*. Crítica. Barcelona.
- 1986. *El mito de la cruzada de Franco*. Plaza & Janés Editores. Barcelona.
- Togores, Luis E. 2010. *Yagüe. El general falangista de Franco*. La Esfera de los Libros. Madrid.
- 2007. *Muñoz Grandes. Héroe de Marruecos, general de la División Azul*. La Esfera de los Libros. Madrid.
- 2003. *Millán Astray. Legionario*. La Esfera de los Libros. Madrid.
- Tusell, Javier/Queipo de Llano García, Genoveva. 2001. *Alfonso XIII. El rey polémico*. Taurus. Madrid.

- Ucelay-Da Cal, Enric. 2003. *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Edhasa. Barcelona.
- Urteaga, Luis. 2007. *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Ministerio de Defensa i Edicions Bellaterra. Barcelona.
- Vegas Latapié, Eugenio. «Ceuta en el pensamiento. Por Antonio Martín de la Escalera. Prólogo». [en xarxa]. <<http://www.usuaris.tinent.cat>> [consulta: 15/09/2011].
- Velasco de Castro, Rocío. 2015. «La prensa militar africanista: el *Telegrama del Rif* y la *Revista de Tropas Coloniales*». Dins *La Historia Militar hoy: investigaciones y tendencias*. Instituto Universitario General Gutierrez Mellado. Madrid. 225-245.
- 2013. «De periodistas improvisados a golpistas consumados: el ideario militar africanista de la *Revista de Tropas Coloniales*». *El Argonauta Español* 10. [en xarxa]. <http://www.lahistoriatrascendida.es/documentos/libros/el_protectorado_espanol.pdf> [consulta: 20/01/2015].
- 2012. *Nacionalismo y colonialismo en Marruecos (1945-1951)*. *El general Varela y los sucesos de Tetuán*. Ediciones Alfar. Sevilla.
- Villalobos, Federico. 2004. *El sueño colonial. Las guerras de España en Marruecos*. Ariel. Barcelona.
- Villanova Valero, José Luis. 2006. *Los interventores. La piedra angular del Protectorado español en Marruecos*. Bellaterra. Barcelona.
- 2004. *El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial*. Bellaterra. Barcelona.
- Villares, R/Moreno Luzón, J. 2009. *Historia de España. Restauración y Dictadura*. Volumen 7. Crítica/Marcial Pons. Barcelona.

- Viñas Martín, Ángel et al. 2013. *Los mitos del 18 de julio*. Crítica. Barcelona.
- 2012 (a). *La conspiración del general Franco. Y otras revelaciones acerca de una guerra civil desfigurada*. Crítica. Barcelona.
- 2012. (Ed.) *En el combate por la Historia. La República, la Guerra Civil, el franquismo*. Ediciones de Pasado y Presente. Barcelona.
- 2012 (b). *La República en Guerra. Contra Franco, Hitler, Mussolini y la hostilidad británica*. Crítica. Barcelona.
- 2010. (dir.) *Al servicio de la República. Diplomáticos y guerra civil*. Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación. Marcial Pons Historia. Madrid.
- 2003. *En las garras del águila. Los pactos con Estados Unidos, de Francisco Franco a Felipe González (1945-1995)*. Crítica. Barcelona.
- 2001. *Franco, Hitler y el estallido de la Guerra Civil. Antecedentes y consecuencias*. Alianza Editorial. Madrid.
- Viñas Martín, Ángel/Hernández Sánchez, Fernando. 2009. *El desplome de la República*. Crítica. Barcelona.
- Vivero, Augusto. 1922. *El derrumbamiento. La verdad sobre el desastre del Rif*. Imprenta de Rafael Caro Raggio. Madrid.
- Yanguas Messia, José. 1915. *La Expansión Colonial en Africa y el Estatuto Internacional de Marruecos*. Imprenta Alianza Tipográfica. Madrid.
- Zavala, José María. 2009. *Franco el republicano. La vida secreta de Ramón Franco: el hermano maldito del Caudillo*. Áltera. Barcelona.
- Woolman, David S. 1988. *Abd el-Krim y la guerra del Rif*. Oikos-tao. Barcelona.